

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА**

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

з навчальної дисципліни

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

*(для студентів денної, заочної і дистанційної форм навчання
усіх фахових спрямувань Університету)*

Харків – ХНУМГ ім. О. М. Бекетова – 2017

Методичні вказівки до практичних занять з навчальної дисципліни «Історія та культура України» (для студентів денної, заочної і дистанційної форм навчання усіх фахових спрямувань Університету) / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова; уклад. М. В. Яцюк. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. – 188 с.

Укладач канд. іст. наук, доц. М. В. Яцюк

Рецензент канд. іст. наук, доц. В. В. Жигло

Рекомендовано кафедрою історії і культурології, протокол № 7 від 24.01. 2017 р.

Хай вільно проживають на Україні усі нації;

хай усяка живе по-своєму...

бо національний ґрунт потрібен для кожної.

А українська культура

нехай шириться поміж українцями

і хай про її поширення

турбуються і піклуються діти України –

усі, хто любить свій нарід

і бажає йому добра,

бо чужі за се не візьмуться.

Нехай усім народам живеться вільно на Україні,

але нехай нові поселенці на Україні пам'ятають,

що не може бути зневажений

на своїй рідній землі (як се було раніше)

той український нарід,

котрий заселив її, захистив од ворогів

і довгі часи поливав своїм трудовим потом.

Д. І. Багалій

Зміст

Загальні методичні вказівки.....	5
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....	11
Тема 1 Джерела та історіографія історії України.....	11
Тема 3 Етнографічні студії в контексті історії України.....	28
Тема 5 Українство у боротьбі з соціальним та національним гнобленням.....	44
Тема 6 Формування української державності: етапи та особливості.....	65
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ..	
Тема 10 Витоки української культури.....	89
Тема 11 Культура княжої доби X–XIII ст.....	111
Тема 12 Українська культура героїчної доби (XIV–XVIII ст.).....	130
Тема 14 Культура України в XIX – на початку XX ст.....	145
Список рекомендованої літератури.....	187

Загальні методичні вказівки

Згідно з програмою Міністерства освіти і науки України з підготовки кваліфікованих фахівців у всіх галузях народного господарства у вищих навчальних закладах є вибірковою для вивчення «Історія та культура України».

Вивчення «Історія та культура України» як навчальної дисципліни потребує теоретико-методологічного, науково-методичного та організаційно-практичного забезпечення. Наріжним загально методичним принципом виступає осягнення суті історико-культурного процесу в нашій країні на підвалинах об'єктивності й історизму, духовності й гуманізму. Тісний зв'язок, взаємодія теорії і практики в напрямку реалізації пізнавально-творчої функції історичної та культурологічної теорії, формування у студентів свідомої потреби в оволодінні пропонованим предметом вимагає залучення загальновідомих функцій історії та історії культури, широкого кола ідей, проблем, уявлень, асоціацій міждисциплінарного характеру.

Головною метою вивчення навчальної дисципліни «Історія та культура України» є залучення до фундаментальних засад державотворення, соціально-політичних та етнічних процесів в Україні, розвиток історичного мислення, пробудження відчуття власної причетності до державотворчих прагнень українського народу, формування уміння орієнтуватися у світі міжетнічних відносин з позицій гуманізму, виховання патріотизму, етнічної толерантності; формування системи знань про закономірності культурного процесу, культуру як специфічний та унікальний феномен людства.

Завдання вивчення дисципліни «Історія та культура України» є допомогти студенту зрозуміти сучасність за допомогою аналізу минулого, оволодіти основами методики історичного дослідження, зокрема ретроспективного, порівняльного, діалектичного методу, історичної хронології. Виробити навички наукової роботи з історичними першоджерелами, різноманітною навчальною літературою. Навчити студента методиці самостійної роботи при підготовці до занять та підсумкового контролю знань. Зацікавити вітчизняною історією та культурою, практикуючи відвідання

історичних музеїв, історико-культурних пам'яток, інформуючи про найактуальніші проблеми сучасної історії та культури. Набуття уяви про особливості культурних епох в Україні та стилів, про культурологічний аналіз процесів та явищ.

Предметом навчальної дисципліни «Історія та культура України» є історична діяльність і суспільне життя українського народу в соціально-політичній та державотворчій сферах; українська культура як цілісне суспільне явище та закономірності її розвитку.

Кафедра історії і культурології ХНУМГ ім О. М. Бекетова бачить пріоритетним викладання предмета в інноваційному ключі. Механізм осягнення інновацій полягає в реалізації окремих блоків: теорія і практика; співвідношення історичного і логічного; основи психології, участь студентів і викладачів у наукових конференціях; діалоговий характер навчання тощо.

Основними формами вивчення дисципліни «Історія та культура України» є лекції, практичні заняття, самостійна робота студентів, наукова робота через участь студентів у конференціях.

Лекції охоплюють весь курс «Історії та культури України». Вони покликані допомогти студентам опанувати головні питання й проблеми тем, полегшити і поглибити їх вивчення за науковою історичною літературою. Лекції мають пізнавальний, цілісний характер і сприяють розвитку історичного мислення у студентів.

Практичні заняття є формою контролю за самостійною роботою студентів. Водночас вони дають змогу розкрити індивідуальність особистості через підготовку доповідей, розгорнутих бесід, дискусій, круглих столів, рецензування та обговорення рефератів, колоквиумів. Такі активні форми навчання допомагають студенту поглибити й творчо осмислити одержані знання.

Самостійна робота в бібліотеках, Internet дає можливість знайомства з монографіями, документами, альтернативними точками зору різних авторів на конкретні проблеми історико-культурного минулого України. Самостійна

робота виховує у студентів самодисципліну, почуття відповідальності, вміння орієнтуватися в розмаїтті думок і підходів, творчо осмислювати одержані знання.

Особливе місце посідають консультації, що проводяться викладачами кафедри. Вони спрямовані на допомогу при підготовці до практичних занять, написанні рефератів, підготовці до диференційованого заліку з «Історії та культури України».

Підготовлені студенти беруть участь у наукових конференціях. Це сприяє поглибленню інтересу до наукових досліджень, вихованню і розвитку культури мови, вмінню та навичкам публічних виступів, участі в дискусіях.

Знання і навички студентів, що виховуються при вивченні курсу «Історія та культура України»:

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні:

знати:

- історіософські концепції щодо формування та розвитку українського етносу;
- основні закономірності, суть і наслідки етапів і процесів українського державотворення;
- історичні особливості пошуку оптимальних моделей будівництва незалежної України;
- історичні аспекти появи чисельних етносів в Україні, найбільш характерні риси їх спілкування між собою, в рамках держави;
- зародження історично української соціальної системи, наявність в ній ознак міжнародного впливу, поєднання історичного і сучасного;
- об'єктивні умови і суб'єктивні фактори в процесах гуманітарного, політичного життя народу;
- формування і розвиток історико-етнографічних регіонів України;
- історичні процеси в міграційних та еміграційних явищах українців;
- історію та історіографію в еволюції, їх місце і роль в гуманізації діяльності людини, громадянина;

- історію формування соціальних груп та їх роль в створенні оригінальної форми державності;

- основні закономірності розвитку державності, етносів в Україні;

- визначальні тенденції розвитку освіти, науки, техніки як фундаментальних основ рівня життя українського етносу;

- історію формування та діяльності громадських, культурологічних, освітніх, політичних організацій українського народу;

- еволюцію, закономірність, ефективність розвитку (за періодами) державності України;

- основні етапи формування української культури;

- закономірності історичних процесів в українській культурі

- формування культури народів, які проживають в Україні;

- характерні риси української культури у різні історичні періоди;

- об'єктивні умови і суб'єктивні фактори в процесах гуманітарного, політичного життя народу;

- формування етнографічно-культурних регіонів України;

- історіографію історії української культури

- культурні нововведення доби національної революції;

- характерні риси різних мистецьких стилів: візантійського, бароко, класицизму;

- основні етапи життя діяльність визначних діячів української культури

- вплив культури сусідніх народів на формування української культури;

- вплив української культури на культуру народів Європи;

- основні етапи розвитку української освіти;

- основні етапи розвитку театрального мистецтва;

- визначати основні тенденції сучасної української культури.

вміти:

- аналізувати історичні джерела та історіографічну літературу;

- використовувати ознаки соціально-історичних епох та критерії причинно-наслідкових зв'язків історичних процесів;

- визначати періоди, закономірності формування та розвитку етнополітичних процесів в Україні;

- аналізувати сучасні документи та історичні матеріали, що відтворюють закономірності попереднього життя українського народу, визначати особливості сучасного соціально-політичного розвитку українського суспільства та його перспективу;

- узагальнювати наукову інформацію історичного, політичного, гуманітарного характеру;

- використовувати методи соціальних досліджень;

- визначати належність себе та учасників спільної діяльності до певного етносу;

- з врахуванням визначеної належності себе та оточуючих до певного етносу підтримувати сприятливий психологічний клімат при здійсненні спільної діяльності;

- розрізняти основні стилі українського мистецтва;

- використовувати ознаки соціально-історичних епох та критерії причинно-наслідкових зв'язків історичних процесів;

- визначати періоди, закономірності формування та розвитку культурних процесів в Україні;

- з врахуванням визначеної належності себе та оточуючих до певного етносу підтримувати сприятливий психологічний клімат при здійсненні спільної діяльності.

мати компетентності:

- здатність до навчання;

- здатність застосовувати знання на практиці;

- знання і розуміння історії та культури України та інших народів;

- позитивне ставлення до історії та культури України та інших народів.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 120 годин(и) 4 кредити ЄКТС.

Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1 Історія України

Тема 1. Джерела та історіографія історії України.

Тема 2. Українська етнологія: теорії та історична практика

Тема 3. Етнографічні студії в контексті історії України.

Тема 4. Українці і світ.

Тема 5. Українство у боротьбі з соціальним та національним гнобленням.

Тема 6. Формування української державності: етапи та особливості.

Тема 7. Історичні студії економічного розвитку України.

Тема 8. Геополітичне становище України: історія та сучасність.

Змістовий модуль 2 Історія української культури

Тема 9. Феномен культури, його сутність і значення.

Тема 10. Витоки української культури.

Тема 11. Культура княжої доби X–XIII ст.

Тема 12. Українська культура героїчної доби (XIV–XVIII ст.).

Тема 13. Українські культурні традиції.

Тема 14. Культура України в XIX – на початку XX ст.

Тема 15. Українська культура XX ст.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Тема 1 Джерела та історіографія історії України

Заняття 1

1. Усні та письмові джерела.
2. Речові джерела.
3. Інші історичні джерела.
4. Роль допоміжних історичних дисциплін у вивченні історичного минулого України.

Мета практичного заняття: розглянути джерельну базу історії України; простежити становлення Київської держави, еволюцію її державно-політичного устрою у IX-XIII ст.; класифікувати існуючі джерела історії України; проаналізувати роль допоміжних історичних дисциплін у вивченні історичного минулого України.

У першому питанні необхідно з'ясувати типи історичних джерел, їхнє походження, а також можливий спосіб їхнього опрацювання.

Історичні джерела – це все те, звідки ми дізнаємося про історію. Вони розподілені на декілька типів: усні, письмові, речові, лінгвістичні, зображальні, фото- і кінодокументи, електронні документи тощо.

Найбільш старий тип історичних джерел – це усні джерела. У старі часи більшість людей була неграмотною, отже, вони могли отримувати лише усну інформацію. На підставі таких оповідань і переказів виникли фольклорні твори – народні думи, легенди, пісні, що містять цінну історичну інформацію. У першій половині XX ст. значення усної інформації з історії України знову різко збільшилося.

Письмові джерела – це головне джерело наших знань про історію України (і про історію взагалі). Вони дуже різноманітні. Найбільш чисельними є

документи – письмові тексти, що мають правове значення. Будь-яка державна чи недержавна установа або організація створює та отримує дуже велику кількість різноманітних документів. Більш важливі з них зберігаються в спеціальних установах – архівах.

Студент повинен звернути увагу на конкретно-історичні обставини появи того чи іншого типу історичного джерела.

Друге питання значно розширює уяву про багату джерельну базу української історії. Мова йде про речові джерела. Їхнє походження різноманітне. У вивченні цих джерел перед веде археологія.

Часто єдине, що дійшло до нас від тих часів – це певні матеріальні залишки людської діяльності, тобто артефакти – предмети, явно оброблені чи змінені людьми. Пошуком подібних артефактів займаються археологи. Археологів часто називають «істориками з лопатою», бо подібні матеріальні залишки здебільшого поховані під шаром ґрунту. Для дописемних часів історії України археологічні матеріали залишаються головним історичним джерелом. Ключове поняття археології – поняття археологічної культури. Це відносно однорідний комплекс речей, який існував протягом певного часу на єдиній території. Бувало, що одну археологічну культуру змінювала зовсім інша. Для археологів це є свідченням приходу іншого населення. Місця, де знаходять значну кількість археологічних матеріалів – археологічні пам'ятки. Це можуть бути стоянки первісних людей, старі городища та селища, могильники, кургани тощо.

З археологами тісно співпрацюють представники багатьох інших спеціальностей. Хіміки займаються аналізом знайдених металевих речей та інших предметів. Фізики зараз розробили досить точні методи радіоізотопного датування знайдених предметів. Зокрема, для предметів молодше 10 тис. років вирішальне значення має радіокарбонний метод, для більш давніх часів – калій-аргоновий метод тощо. Сутність радіоізотопних методів полягає в тому, що у стародавніх речах набагато меншим є відсоток нестійких, радіоактивних ізотопів, наприклад, атомів вуглецю C_{14} стосовно до C_{12} . Значні археологічні

установи України зараз мають власні фізичні лабораторії. Суттєве значення для визначення точної дати історичних подій мають також згадки про сонячні і місячні затемнення, появу на небі комет, які вміють точно датувати астрономи.

Геологи за знахідками давніх ґрунтів встановлюють давні кліматичні умови. Ботаніки займаються дослідженням рослинних залишків, зокрема, залишків культурних рослин. Дуже важливими є також ботанічні дослідження пилку рослин із різних археологічних шарів. За співвідношенням пилку різних рослин можна реконструювати екологічні умови давніх часів у відповідній місцевості. Зоологи досліджують кістки свійських та диких тварин на археологічних пам'ятках.

Дуже важливе значення для пізнання нашого минулого мають дані антропології. Антропологи вивчають, зокрема, кістки давніх людей. За кістками вони можуть досить багато розповісти про умови життя людей, деякі їх хвороби і навіть точно реконструювати за черепом зовнішній вигляд людини. Дуже важливим є також визначення особливостей расового типу людей минулого. Антропологи, звичайно, досліджують не тільки старі кістки, а й сучасних живих людей. Надзвичайно важливого значення зараз набули генетичні дослідження, перш за все дослідження генотипу (ДНК) людей методами молекулярного аналізу. Тепер стало можливим безпосередньо визначати спорідненість між собою представників різних народів. До речі, доведено близьку генетичну спорідненість між собою всіх українців. А от росіяни в більшості близькі до українців лише за «чоловічими» генами. А за «жіночими» – набагато ближче до естонців, фінів та північних німців. Зараз розроблено і методи виділення генетичного матеріалу зі старих кісток.

Крім археологічних знахідок важливим історичним джерелом є різноманітні споруди. Студентові необхідно чітко представляти специфіку й матеріально-духовну цінність названих видів історичних джерел. Зверніть увагу, що вони формувалися протягом багатьох століть і зберігають в собі безпосередні відбитки часу.

Проаналізуйте роль і значення музеїв в збереженні й дослідженні історичних джерел. У музеях іноді зберігають і цінні письмові джерела. Але перш за все будь-який музей – це сховище саме речових та зображальних джерел. Крім державних історичних є також археологічні, краєзнавчі, заводські, шкільні, приватні музеї тощо. Музеї часто проводять і значні історичні дослідження. Зараз в Україні існує понад 4 тисячі музеїв.

Третє питання практичного заняття носить інформаційно-узагальнюючий характер. Воно формує чітке уявлення студента про розмаїття й цінність історичних джерел. Серед них зображальні джерела, петрогліфи, книжкові ілюстрації, гравюри, історичні реконструкції, картографічні джерела, кінофотовідеодокументи тощо.

Особливу роль у вивченні джерельної бази історії України відіграють допоміжні історичні дисципліни. Вони покликані досліджувати цілий комплекс історичних джерел таких, як нумізматичні джерела тощо.

Окремо слід сказати про власно лінгвістичні джерела з історії України. Тобто значна інформація про історію міститься у самій мові. По-перше, це загальні дані про лексику (словесний склад мови), зокрема про запозичення іншомовних слів. Такі дані багато говорять про культурні зв'язки між народами у різні епохи. Походження слів вивчає етимологія. По-друге, це генетичні зв'язки (спільне походження) різних мов, зокрема, української, наявність у різних мовах слів спільного походження. Наприклад, викликає інтерес наявність значного пласту спільної лексики у слов'янських та давньоіндійських мовах. Окреме історичне значення має ономастика – наука про власні назви та імена. Серед таких назв найбільш важлива для істориків топоніміка – наука про географічні назви. Географічні назви самі по собі можуть бути дуже цінним історичним джерелом. Деякі з них своїм походженням сягають у сиву давнину, їх вік може складати понад п'ять тисяч років. Особливо це стосується деяких гідронімів – назв українських річок. Отже, різноманітні словники української та інших мов, зокрема, етимологічні, порівняльні та топонімічні є важливим історичним джерелом.

Таким чином, історики мають у своєму розпорядженні досить різноманітні і змістовні історичні джерела. Проте ці джерела є дуже нерівноцінними. Серед них іноді зустрічаються явні підробки. Набагато частіше джерело є справжнім, проте містить неправдиву або тенденційну інформацію. Часто буває, що різні історичні джерела протирічать одні одним. Але ж історики навчилися з цим розбиратися. В принципі робота історика дуже схожа з роботою слідчого. Недарма кажуть про «суд історії». Методи дослідження і узгодження між собою різних історичних джерел вивчає окрема допоміжна історична дисципліна – джерелознавство.

Заняття 2

1. Вітчизняна історіографія.
2. Вітчизняна історіографія ХХ ст.
5. Іноземні історики України.
6. Антиукраїнські історичні міфи.

Мета практичного заняття: розглянути становлення історіографії України; простежити вплив ідеологем ХХ ст. на еволюцію історіографічних досліджень в Україні; проаналізувати антиукраїнські історичні міфи і їх політичний підтекст.

Дослідженням історії самого вивчення історії України займається спеціальна її галузь – історіографія України. Цій проблемі присвячені третє й четверте питання семінару. Студент повинен звернути увагу, що історіографія ділиться на вітчизняну і закордонну.

До вітчизняної історіографії відносяться пам'ятки української історичної думки – давньоруські літописи. У XIV–XVI ст. традиції давньоруського літописання продовжилися у Великому князівстві Литовському та Польщі.

Зокрема, відомі літописи з Волині, Львова, Києва та з Білорусії. За загальною побудовою вони були подібні до давньоруських: літописців цікавили головні політичні події, іноді – життя того монастиря або міста, де жив літописець, або якісь найбільші природні катаклізми.

Особливе значення серед літописів другої пол. XVII-поч. XVIII ст. мають історичні твори, присвячені козацьким війнам. Звідси їх умовна назва – «козацькі», «козацько-старшинські» літописи, хоч від літописів у традиційному розумінні вони значно відрізняються.

Для повного вивчення питання про вітчизну ну історіографію, студент повинен розглянути історіографічні здобутки XVIII–XX ст., визначити історичні особливості появи того чи іншого дослідження з історії України.

Необхідно дати відповідь на таке питання: як вплинуло українське національне відродження на розвиток вітчизняної історіографії? В першій половині XIX ст. склалося три центри українського національного відродження: у Харкові, Львові і дещо згодом у Києві.

В останній третині XIX ст. і на початку XX ст. в Україні плідно діяла вже ціла низка історичних товариств, історичні кафедри п'яти університетів (Київ, Харків, Одеса, Львів, Чернівці) та ряд інших установ, виходили історичні часописи, був надрукований величезний масив історичних документів різних епох.

Окреме місце посідає радянський період української історіографії. Разом зі значними здобутками можна побачити і чималі недоліки. Серед таких – надмірна ідеологізація, політизація й відверта фальсифікація української історії.

Важливо знати і розбиратися в авторських творах вітчизняного й закордонного походження, які досліджували історію України.

Писати про історію України почали ще античні історики. З того часу і майже до сьогодні іноземні історики описували населення України і перш за все українців найчастіше або як грізних ворогів, проти яких довелося боротися, або як країну, через яку довелося подорожувати.

У XIX ст. на тлі загальноєвропейського розвитку історичної науки і загальноєвропейського ж зростання націоналізму у сусідніх з Україною народів виникають виразно антиукраїнські історичні міфи: румунський міф про так звану «Трансністрію», угорський міф, єврейський антиукраїнський міф, міф про «цивілізаторську місію Польщі» щодо українських земель, російський антиукраїнський історичний міф.

На Заході історії України приділяють набагато більше уваги. Зокрема, у багатьох провідних університетах працюють потужні українознавчі центри. Але ж таке положення склалось лише в останні роки. До того історія України привертала увагу незначної кількості фахівців, здебільшого українців за походженням.

Наприкінці необхідно продумати зважений висновок про роль і значення історіографічних досліджень у вивченні історії України, створенні неупередженої, бо'єктивної її схеми.

У другому питанні радимо звернути увагу на ті складні історичні умови, в яких формувалась українська історіографія XX ст. У бурхливі роки Першої світової війни, Української революції та відносно автономної Радянської України (1914–1929 рр.) розвиток історичної науки був дуже сильно пов'язаний з політичною боротьбою, яка точилася довкола. Важливою подією стало заснування у 1918 р. Української Академії наук (УАН) з історичним відділенням. Значну роль у ньому відіграв Д. Багалій, який у 20-ті роки почав приділяти значну увагу соціальним рухам і економічній історії. Продовжував плідну діяльність і М. Грушевський. Слід згадати також автора фундаментальної тритомної «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького, який жив у Катеринославі. Там він, до речі, у 1919 р. співпрацював з Н. Махно. Натомість В. Липинський був ідеологом гетьмана Скоропадського. У його працях особливу увагу приділено політичним інституціям та історії суспільних еліт. В. Липинський був прибічником широкого залучення до українського державотворення неукраїнців, будівництва України саме як політичної нації. На протипагу йому Д. Донцов створив концепцію інтегрального націоналізму, що

абсолютизував саме етнічні коріння. Це був аналог праворадикальних рухів Західної Європи на зразок італійського фашизму. Під прямим політичним впливом комуністів, які захопили владу на більшості території України, тут виник марксистський напрямок у історичній науці. Його засновником був М. Яворський, який очолив Українське товариство істориків-марксистів. Але при тому він розглядав історію України окремо від історії Росії, що згодом коштувало йому життя. В цю бурхливу добу були видані нові підручники з історії України українською мовою, введено в обіг велику кількість нових історичних джерел, зокрема з новітньої історії України.

Проте в 1929–1934 рр. сталінський режим здійснив повне знищення української історичної науки. Більшість установ, зокрема, історична секція ВУАН були закриті, а більшість професійних істориків було репресовано. Потім, правда було знову відкрито Інститут історії УРСР, історичні факультети в університетах. Після смерті Сталіна у 1953 р. поступово відновлюються історичні дослідження, особливо із стародавньої і середньовічної історії, або із якихось вузьких тем, які були не так заідеологізовані. З 1957 р. почав видаватися «Український історичний журнал», з 1965 р. – «Архіви України», з 1969 р. – «Пам'ятки України». У 1967–1974 рр. було видано 27-томну «Історію міст і сіл України», у 1977–1980 рр. – 9-томну «Історію Української РСР». Проте історія ХХ ст. у всіх подібних виданнях викладалася у надзвичайно спотвореному вигляді. Це була скоріше не історія, а її фальсифікація. При тому, що основна кількість праць, що друкувалися, була присвячена саме радянській добі, вони часто взагалі не мали наукового значення. Скажімо, лише у 1971–1975 рр. було надруковано понад 400 монографій, брошур та збірок документів з історії КПУ і КПРС. Взагалі на середину 70-х років ХХ ст. у наукових установах і вузах України працювало понад 2 тис. істориків КПРС, серед яких було 152 доктори і 1083 кандидати наук. Це у 2,5 рази більше, ніж так званих громадянських істориків, оскільки курс історії КПРС був обов'язковим в усіх вузах і середніх спеціальних навчальних закладах. Проте і для «громадянських»

істориків центральним завданням було визначено розробку проблеми «Ленін і Україна», яка мала проходити як наскрізна для всієї історії України.

У дещо кращому становищі знаходилися українські археологи. Центром їх діяльності був Інститут археології у Києві, історичні факультети деяких вузів та деякі музеї. У Радянському Союзі згодом стверлилася така практика, що перед великими будовами район майбутніх земляних робіт досліджують археологи. В цілому українські археологи здобули великих досягнень. Особливо це стосується сенсаційного відкриття поселень-гігантів (протоміст) трипільської культури. Їх відкрив військовий топограф К. Шишкін на аерофотознімках, а вперше розкопав у 1971 р. М. Шмаглій. Надзвичайний резонанс у світі мало також відкриття Д. Телегіним середньостогівської культури мідної доби, де вперше в світі приручили коня і почали їздити верхи. У тому ж таки 1971 р. Б. Мозолевський знайшов у кургані Товста Могила один з найбільших шедеврів ювелірного мистецтва всіх часів і народів – скіфську золоту пектораль.

З 1920 р. дуже важливе значення мали закордонні емігрантські центри української історичної науки. Головним з них був Український вільний університет у Празі (після 1945 р. переїхав до Мюнхена). Провідною постаттю у ньому був Д. Дорошенко, автор двотомної «Історії України», яка була максимально наближена за стилем і структурою викладення матеріалу до тогочасних праць західних істориків. Згодом він видав «Історію України» англійською мовою. Він же у 1923 р. створив перший науковий «Огляд української історіографії». У міжвоєнний час українські історики продовжували працювати також у Західній Україні. Зокрема, у Львові І. Тиктор і М. Голубець видали «Велику історію України», на Закарпатті плідно працював В.Пачовський. Але ж під час Другої світової війни ці землі також увійшли до Радянської України. Отже, емігрантська наука залишилась єдиним осередком справжньої професійної історичної науки України. Вчені-емігранти (в тому числі ті, що виїхали під час Другої світової війни) першими розпочали реальне дослідження найбільш гострих питань історії України сталінських часів:

репресій, голодомора 1932-1933 рр., Другої світової війни, післявоєнного руху ОУН-УПА, політичної історії України у післявоєнний період. Їхнім головним органом став журнал «Український історик», який з 1963 р. видається у м. Денвер (США). У 1965 р. було засноване Українське історичне товариство, яке очолив О. Оглоблін.

З 1989 р. репресії і тиск комуністичної влади припинилися. Почали з'являтися раніше заборонені імена «буржуазно-націоналістичних» істориків. Проте на відміну від доби революції 1917–1921 рр. тепер сучасні історики в цілому майже не відіграли самостійної ролі у ствердженні нової національної свідомості. У перше десятиліття після здобуття Україною незалежності видана велика кількість раніш секретних документів і матеріалів, з'явилося багато нових цікавих робіт. Особливо слід відзначити розвідки В. Верстюка з історії Української революції 1917–1921 рр., монографію С. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)». Велике значення мав вихід 15-томного видання «Україна крізь віки» під редакцією академіка В. Смолія, директора Інституту історії НАНУ. Проте головним процесом цієї доби було все ж таки повернення Україною собі своєї власної історії – всього різноманіття думок дорадянських та емігрантських істориків. Головним було саме засвоєння забороненого у радянські часи ідейного спадку української історіографії.

Проте цей процес йшов і йде дуже непросто. Не випадково Україна визнала голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду лише у 2006 р., після «Помаранчевої революції». Процес звільнення історії від міфів не закінчився й досі. Наприклад, лише у 2006 р. з'явилася перша справді наукова праця А. Скоробогатова «Харків у часи німецької окупації», заснована на реальних архівних документах. Взагалі історія Другої світової війни – чи не найбільш спірна тема сучасної історії України.

В цілому новий етап розвитку історичної науки відрізняється багатоманітністю думок. В деяких випадках виникають альтернативні концепції історії України, часом з містичним присмаком, як у книзі

Ю. Канигіна «Шлях аріїв», або відверто епатажні, як в книгах О. Бузини «Вурдалак Шевченко» та ін. Але все це – прояви тої свободи думок, яка повинна існувати у нормальному цивілізованому суспільстві.

Третє питання практичного заняття потребує від студента уважного погляду на змістовні висновки і оціночні характеристики української історії іноземцями. Дійсно, писати про історію України почали ще античні історики. Проте крім Геродота ніхто з них не приділив населенню на території сучасної України скільки-небудь значної уваги. Більш-менш докладно писали про античні міста Північного Причорномор'я, зокрема про Боспорське царство у Криму. Про скіфів та сарматів (крім Геродота) згадували лише зрідка, а про давніх слов'ян не знали зовсім. Наприклад, знаменитий римський географ Страбон підкреслював, що римляни нічого не знають про народи, що живуть на схід від річки Ельба (Германія) і на північ від пониззя Дніпра (Борисфена), а також далі на схід і північ. Перша дуже коротка згадка про слов'ян (венедів) з'являється у римського історика II ст. н. е. Корнелія Тацита, а більш докладні розповіді про слов'ян латинською та грецькою мовами відомі лише з VI ст. н. е., коли столицею Східної Римської (Ромейської, Візантійської) православної імперії з переважно грецьким населенням замість Риму вже давно був Константинополь. Це праці готського історика Йордана та знаменитого візантійського історика Прокопія Кесарійського. Пов'язане таке загострення інтересу до слов'ян з простою причиною: в цей час вони починають жорстоку боротьбу проти Візантійської імперії, зокрема, поступово завойовують значну частину Балканського півострова та загрожують самій столиці імперії. Разом з тим їх іноді застосовують проти інших варварів. Цікаво, що ромейські (візантійські) історики часто плутали слов'ян з сусідніми народами, називаючи їх то скіфами, то готами, то навіть гунами або аварами.

Антиукраїнські історичні міфи – це четверте питання заняття. Необхідно з'ясувати і побачити справжній політичний підтекст їх появи, а також зрозуміти їх антинауковість і ворожість щодо українців. Іноземні історики досить часто описували українців як грізних ворогів, проти яких довелося боротися, або як

країну, через яку довелося подорожувати. «Торгово-мандрівний» погляд – це погляд ззовні, коли звертали увагу на якісь екзотичні для даного мандрівника риси культури, часто їх перебільшуючи або неправильно зрозумівши. Як не дивно, «ворожий» погляд бував більш об'єктивним, хоча й теж упередженим. Так, чи не найцікавіший опис України і запорізьких козаків у першій половині XVII ст. залишив французький інженер Г. де Боплан, який взагалі-то займався будівництвом фортеці Кодак (сучасний Дніпропетровськ), призначеної саме для підкорення запорожців.

У XIX ст. на тлі загальноєвропейського розвитку історичної науки і загальноєвропейського ж зростання націоналізму у сусідніх з Україною народів виникають виразно антиукраїнські історичні міфи. Так, слід згадати румунський міф про так звану «Трансністрію» – територію між Дністром, Південним Бугом та Чорним морем, яку нібито заселили румуни з Молдавії, що потім чомусь забули рідну мову. Ще більше настирливо подібний міф румунські історики розповсюджують про Північну Буковину і особливо про Дунайську землю, де східнослов'янське населення безперервно проживає з часів Київської Русі. Дійшло до того, що коли ці землі після Першої світової війни опинилися під владою Румунії, українців там офіційно називали «румунами, що забули рідну мову». В Угорщині досі є історики, які вперто доводять, що населення Закарпаття не є українцями, а є окремою нацією «русинів», що, звичайно, начебто мають об'єднатися з «матір'ю-Угорщиною».

Широко розповсюджений міф єврейських істориків про нібито особливий антисемітизм українців. Так, в шкільних підручниках Ізраїлю і досі розповідають про те, що українці за Б. Хмельницького у 1648 р. нібито вирізали «понад 100 тисяч євреїв», там Хмельницького взагалі ставлять на один рівень з Гітлером. Різанина справді була, але за польським переписом на 1647 р. в українських землях жило всього 32 тис. євреїв, і до того ж більша їх частина врятувалася втечею. При тому повністю замовчуються причини такого негативного ставлення до євреїв – їх ключова роль у закріпаченні українського селянства. Замовчується також той факт, що головними організаторами

кривавих єврейських погромів на території України у 1918–1920 рр. були російські білогвардійці, а зовсім не українці. Отже, там вихваляють євреїв – радянських агентів, які не просто вбили у 1926 р. у Парижі Симона Петлюру, а й ще й спромоглися організувати галасливу кампанію викриття «українських звірств», внаслідок якої французький суд присяжних виправдав вбивцю. Натомість у ізраїльських підручниках годі знайти бодай якусь згадку про чисельну перевагу євреїв у 1918-1938 рр. у керівництві Комуністичної партії України і у радянських каральних органах на території України.

Багато історичних міфів створено істориками сусідньої Польщі, якій довгий час належали українські землі. Головний польський антиукраїнський історичний міф – міф про «цивілізаторську місію Польщі» щодо українських земель. Польща дійсно відіграла значну роль у запозиченні українцями елементів західної культури. Проте головним тут були власні зусилля українців. Насправді українці більше опиралися польській культурі, ніж спиралися на неї. І тим більше незначною була роль власно Польщі у заселенні південноукраїнських земель. Взагалі всі досягнення Речі Посполитої, зокрема, у боротьбі з турецькою агресією приписують Польщі, хоча до складу Речі Посполитої входили також Україна, Білорусь і Литва. Багато перекручень було пов'язано і з висвітленням подій історії ХХ століття. Зокрема, в Польщі і досі дуже болісно сприймають тему польсько-українських конфліктів у 1918–1948 рр. Проте саме діалог між істориками України і Польщі на сьогодні є найкращім зразком плідного пошуку історичної істини. Зокрема, багато зроблено для чесного висвітлення подій так званої «Волинської різанини» у 1943–1944 р. та польської операції «Вісла» у 1945–1947 рр. Обидві сторони щиро вибачилися за взаємні жорстокості і звірства того часу. В цілому зараз Польща позбулася майже всіх своїх антиукраїнських міфів.

Та найгірша ситуація склалася щодо істориків сусідньої Росії. По-перше, там зараз взагалі надзвичайно мало спеціалістів з історії України. Наприклад, там в університетах ще з царських часів майбутні історики вивчають предмет «Історія південних і західних слов'ян», проте історію України як окремий

предмет донедавна взагалі не вивчали. Бо ж Україна – це «те, чого не повинно бути»! Перша і досі єдина в Росії кафедра українознавства відкрилася у Белгородському університеті лише у 2004 р. У провідному Московському університеті таки створили «Центр україністики та білорусістики», проте спромоглися читати з історії України лише спецкурси. І лише у 2005 р. визнали, що треба розробити «навчальний посібник з історії України та Білорусії»! Тобто переважна більшість не тільки звичайних громадян, а й навіть професійних істориків Росії досі є абсолютними невігласами щодо історії сусідньої з ними чималої держави Україна. Отже, для нас очевидна неадекватність багатьох реакцій щодо України як представників російської політичної та інтелектуальної еліти, так і широкого загалу. Вона є наслідком перш за все їх повної необізнаності з історією України. Замість об'єктивної інформації щодо України в Росії культивують цілу систему антиукраїнських історичних міфів.

Перекручень не уникла навіть історія кам'яної доби. Зокрема, російські історики на відміну від німецьких та англійських вперто і одностайно заперечують, що батьківщина всіх індоєвропейських народів знаходилася на території України. Вони ладні шукати таку прабатьківщину де завгодно, хоч в Арктиці, аби тільки не в Україні.

Натомість щодо більш пізніх часів працює інший механізм. Скажімо, в підручниках з історії Росії про скіфів досі написано, що вони жили «в южнорусских степях», або навіть «на юге России», хоча ті жили виключно на території України. Тобто вся подальша історія України просто привласнена Росією. Навіть більше: найзапекліші російські «патріоти» привласнюють Росії ранню історію всіх слов'ян взагалі (тобто і поляків, і болгар, і хорватів тощо), ототожнюють Росію з усім слов'янством або з навіть «православною цивілізацією» (тобто і з греками, румунами, грузинами...), що нібито завжди протистояла «ворожому Заходу».

Це особливо стосується доби Київської Русі. Безумовно, ця держава подібно до держави Карла Великого на Заході Європи об'єднала величезні

території Східної Європи, не тільки зі слов'янським населенням. В межах цієї держави дійсно відбулася певна культурна і навіть мовна уніфікація різних за походженням слов'янських племен, що й призвело тоді до формування східнослов'янської спільноти. Мала місце значна колонізація сучасної Центральної Росії з території українських земель. Західна частина Росії з містами Новгород, Псков, Рязань, Суздаль, Владимир входила до складу Русі. Все це так. Проте головний центр Русі – Київ з тих часів відіграє роль загальновизнаної столиці саме України. І, скажімо, київський князь Святослав з його вусами і «оселедцем» був набагато більш схожий на запорожців, ніж на московських царів. На відміну від пізно колонізованих слов'янами територій Росії саме Правобережна Україна є прабатьківщиною слов'янства, принаймні, зі скіфських часів. Саме Середнє Придніпров'я, тобто Центральна Україна з містами Київ, Чернігів та Переяслав стала історичним ядром Русі. Отже, історія Києва, Чернігова та інших українських земель в жодному разі не є історією Росії. Крім того, Росія привласнила собі назву «Русь». Русь – це друга назва нашої Батьківщини – України. Так само як місто Ахен – столицю Карла Великого ніхто не вважає давньою столицею Італії, а Рим ніхто не вважає давньою столицею Португалії чи Румунії (хоча мови румунів і португальців походять від мови стародавніх римлян). Взагалі у Росії була власна надзвичайно цікава давньоруська історія – того ж Новгорода або Суздаля.

Але ж російські історики ще з початку XIX ст. обрали прямо протилежну позицію. Вони створили концепцію, згідно з якою єдиним спадкоємцем Київської Русі є сучасна Росія! Спочатку придворний історик Н. Карамзін побудував свою «Историю государства Российского» на основі династичного принципу: на його думку, ще до монгольської навали «центр державного життя» Русі переходить з Києва до Володимира на Клязьмі, а потім до Москви, тому що на території Росії продовжує панувати варязька княжа династія Рюриковичів. А оскільки Україна перейшла під владу чужоземних династій, вона перестала бути правонаступницею Русі. Насправді ж після монгольської навали саме на українських землях виникло Королівство Руське на чолі з

Рюриковичами. А от територія сучасної Росії перейшла під владу династії Чингизидів на чолі з ханом Батиєм. І позбулася вона цієї влади лише у 1480 р. А через сто двадцять років Рюриковичі остаточно втратили владу в Росії. Натомість на території України до династії Рюриковичів належали такі провідні князі, як, скажімо, князь Костянтин Острозький (1526–1607 рр.), засновник знаменитої Острозької академії, що був воєводою Київським та фактичним правителем всієї України (а його батько був великим гетьманом Литовським). У прагненні заперечити право українців на спадок Київської Русі, російський історик М. Погодін голосливо стверджував, що не тільки династія Рюриковичів, а взагалі все населення Київської землі після монгольської навали переселилося до Росії; а на їх місце згодом прийшли галичани. Цю відверто божевільну концепцію і зараз підтримує дехто з російських «патріотів».

В цілому ж в свідомості росіян і зараз панує ідея про те, що саме Московська Русь є прямою правонаступницею Київської Русі, а український етнос – це наслідок загарбання «исконних русских земель» Литвою і Польщею, яке призвело до деформації і культурного збочення. Власно, в російських історичних творах Україна взагалі – це збочення, яке треба виправити. Насправді ж саме російська культура виділилися як самобутня гілка східних слов'ян і набула азіатських рис під впливом татарської культури Золотої Орди. А суспільство Литовської держави безпосередньо успадкувало культурні та політичні традиції Київської Русі.

Подібними перекрученнями сповнена і вся подальша російська версія історії України. Зокрема, там не згадують, що, так звані «польські інтервенти» початку XVII ст. насправді були переважно українськими козаками. Повністю замовчують пряму зраду росіянами України у 1656 р., натомість вперто іменують «зрадниками» гетьманів І. Виговського та І. Мазепу, замовчують вирішальний внесок українців у перемоги Росії під час Російсько-турецьких війн XVIII ст., не згадують про антиукраїнські заходи царських урядів XIX ст. Росіяни особливо старанно уникають згадок про український етнічний характер таких територій у складі сучасної Росії, як Кубань, Острогожчина та

Стародуб'я. Сповнене міфів російське бачення Другої світової війни. І нарешті, найбільш ганебний крок сучасної Росії: офіційне заперечення нею факту голодомору 1932–1933 рр. – найжахливішого акту геноциду ХХ ст.

При всіх разючих недоліках історіографії сусідніх з Україною народів слід все ж таки підкреслити надзвичайну важливість діалогу з ними. До речі, історія України ніколи не була виключно історією українців: тут жили також інші народи, вплив яких на політичний, економічний і культурний розвиток України був надзвичайно значним. Ми не зрозуміємо повною мірою феномен Г. Сковороди, якщо не порівняємо його з рухом євреїв-хасидів, що виник у той самий час на території України. Ми не зрозуміємо українських сектантських рухів ХІХ ст. без врахування впливу німецьких колоністів. Ми не зрозуміємо перше українське відродження у Харкові без впливу польських романтиків тощо. Абсолютно очевидно, що дуже значна частина сучасної культури України розвивається російською мовою і етнічними росіянами. Отже, історія України – це історія всіх народів України.

У інших країнах, зокрема, на Заході, історії України приділяють набагато більше уваги. Зокрема, у багатьох провідних університетах працюють потужні українознавчі центри. Але ж таке положення склалось лише в останні роки. До того історія України привертала увагу незначної кількості фахівців, здебільшого українців за походженням. Наприклад, в Україні набула великої популярності «Історія України» відомого канадського історика українського походження О. Субтельного. Проте і ця праця містить типові недоліки західних праць з історії України. Зокрема, там стверджується, що могутній рух капіталістичної модернізації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. обходив українців, які залишалися виключно селянською нацією. Стосовно Східної України це абсолютно не відповідає дійсності: ми тут бачимо потужну українську буржуазію. Так само і серед таких верств робітничого класу України, як залізничники та телеграфісти, абсолютно переважали українці, що доводить їхню активна участь у створенні Центральної Ради у 1917 р. Взагалі для «діаспорних» істориків, зважаючи на їх походження, характерна

надзвичайно гіпертрофована увага до подій у Західній Україні, переважно у Галичині. Натомість дуже стисло і неточно висвітлюється історія Східної і Південної України. Дуже часто вони взагалі не розрізняють росіян і російськомовних українців, що є далеко не одне і те ж. Адже, такі провідні постаті історії України ХХ століття, як П. Скоропадський, Н. Махно або Л. Кучма, були цілком російськомовними.

Найсучасніша світова історіографія України поступово виправляє помилки попередніх часів. Тепер Україну вже не плутають з Росією. Проте і зараз можна зустріти прикрі фактичні та методичні помилки. Наприклад, Київську Русь все ще іноді називають «Росією», а Південь України – «Півднем Росії». Згадують і про «особливий антисемітизм» українців, проте, навпаки, майже не згадують про такий важливий феномен, як махновський рух тощо. Але ж в цілому історія України поступово набуває гідного її значення – як історія одної з найбільших країн Європи.

Тема 3. Етнографічні студії в контексті історії України

Заняття 1

1. Поняття «етнографія» та етапи становлення етнографічних досліджень.
2. Етнографічне районування України.
3. Історія і культурні традиції української Слобожанщини.

Мета практичного заняття: визначити сутність поняття «етнографія»; розглянути історію етнографічної науки в Україні; проаналізувати етапи становлення етнографічних досліджень; охарактеризувати етнографічне районування України.

Під час вивчення першого питання необхідно передусім опанувати термінологічний апарат, з'ясувати, що таке етнографія. Крім того, потребує

розуміння також етнографії як спеціальної науки, яка має свій предмет вивчення, об'єкт дослідження. Етнографія дає розуміння свого народу, його відмінних рис у порівнянні з іншими народами, особливості ментальності, світосприйняття.

У другому питанні необхідно окреслити головні етапи етнографічного районування. Виділені студентом за допомогою навчально-методичної літератури етапи етнографічного районування потребують, без сумніву, аналізу характерних рис і здобутків.

Становлення української етнографії як окремої наукової дисципліни відбулося в середині XIX ст.

Розвиток української етнографії тісно пов'язаний з іменами видатних українських істориків, етнографів, письменників і поетів. Її розвиток тісно пов'язаний з іменами Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Павла Чубинського, Миколи Сумцова, Володимира Шухевича, Федора Вовка, Дмитра Яворницького та багатьох інших видатних діячів української культури. Значний внесок у розвиток українського народознавства зробили письменники Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський та інші.

Отже, самотність українського народу зумовлюється специфічністю його історичної долі, що включала, зокрема, драматичні сторінки міждержавного членування України на окремі частини. Це підсилюється особливостями традиційної етнокультурної основи, котра навіть біля своїх витоків не була цілісною, а складалася з різних етноплемінних об'єднань. В подальшому дроблення Київської Русі на окремі князівства заклало основу для історико-етнографічного районування.

Питання про етнографічне районування України носить комплексний характер. Воно націлює на вивчення і розуміння притаманних рис і особливостей кожного етнографічного українського району.

Зверніть увагу на об'єктивні умови етнографічного районування України. На появі етнографічних груп українців позначилося, безсумнівно, перебування

їх на тих чи інших етапах історії у складі різних держав (Литви, Польщі, Росії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини, Румунії), розлогість її етнічної території і наявність на ній таких природних перепон, як великі ріки, гірські хребти, природні умови. Територіальне роз'єднання українського народу стримувало його етнокультурну консолідацію, поглиблювало локалізацію культури. Таким чином, етнографічне районування – це поділ території на локальні культурно-побутові групи населення, які мають спільні риси мовного, звичаєвого, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками з сусідніми народами. Сьогодні прийнято виділяти в Україні шість історико-етнографічних земель: Полісся, Карпати, Поділля, Середня Наддніпрянина, Південь та Слобожанщина.

Кожна з вищеназваних земель в свою чергу ділиться на декілька історико-етнографічних областей які складаються з регіонів, а ті – з історичних зон, на терені яких нерідко формувалися етнографічні райони. Однак слід зазначити, що всі ці поділи носять досить умовний характер. Сучасне життя веде до прискорення міжетнічної інтеграції, згладжує етнографічні особливості окремих регіонів.

Характеристика кожної з шести історико-етнографічних земель потребує не тільки констатації спільних рис, а й відмінностей цих земель. До того ж, не обійтися і без знання історичних обставин розвитку окремих складових сучасної України.

У висновках радимо зосередити увагу саме на загальних об'єднуючих факторах, притаманних для кожного з етнографічних районів України: більшість мешканців в шести історико-етнографічних землях – корінна нація українці, поширення тут української мови культури, традицій, міжнаціональне спілкування тощо.

Третє питання заняття знайомить з історією і культурними традиціями української частини Слобожанщини. Однією з земель України є Слобожанщина. Хто ж такі слобожани? Відповідь на це запитання знаходимо у

творах М. Сумцова та Д. Багалія. Перший досліджує світогляд слобожан. При цьому вчений наголошує на тому, що про світогляд народу можна дізнатися із письмових джерел, записаних рідною мовою: казки, пісні, оповіді, звичаї.

На думку М. Сумцова слобожанин як українець: бажає дійти до всього своїм розумом, обмірковуючи все ґрунтовно; щира допитливість риса українця; свято вірять, що добродійство краще знайти в душі убогого, ніж багатого; життя людини залежить від позаземних сил, яким треба коритися, причому кожен має свою долю чи недолю.

На Слобожанщині свята були у великій пошані і пов'язувалися, головним чином, із релігійними потребами. Головні два свята – Різдво та Великдень, для яких особлива їжа, пісня, примова, новий одяг. Із святами пов'язували повір'я, приказки, легенди. Слобожани поділяли календар за святами: «Після Різдва, перед Великоднем, на Другий спас». Перші поселенці особливо цінували три постові свята – понеділок, середу і п'ятницю.

Крім свят, увесь життєвий цикл слобожан – народження - хрещення - заручини - весілля - смерть – був позначений певними обрядами, їх справляли гучно та витрачали купу грошей. Переселенці від початку свого життя на нових землях зберегли свої звичаї та обряди, з пошаною святкували релігійні свята. На жаль, на кінець ХІХ ст., як писав М. Сумцов, «все типичне під впливом міської, сучасної цивілізації (певна річ, низькопробної) міняється, перемінюючись на речі свіжени, які задовольняють потреби свого часу».

Побут слобожан. У цьому питанні розглядається житло, одяг та нарядні страви слобожан – що власне, і є побутом кожної спільноти.

Житло слобожан протягом ХVІІ–ХІХ ст. було здебільшого дерев'яним, зрідка кам'яним. У середині та ззовні обмазувалися глиною. Слобожани, як писав автор «топографічного опису Харківського намісництва 1785 р.», любили в усьому чистоту, особливо в хатах, «у хатах були просторі стіни і призьба, курних хат, як у росіян, не було – груби обкладалися кахлем. Часто хати білили».

Національний одяг Харківщини – як мистецтво, тісно пов'язане із народними звичаями, фольклором, побутом. Нажаль, до нашого часу, як зазначив М. Сумцов, дійшло мало зразків малюнків народного одягу. Проте і на наявному можна визначити регіональні особливості: перевага світлих відтінків тканини, верхнього одягу; багатовізерунчатість оздоблення одягу з перевагою рослинних мотивів; вишивка мала підкреслювати вік людини; основне взуття – чоботи та черевики, а лапті (личаки) – особливо в непошані, хоча і відомі (Д. Багалій)

Слід наголосити, що окремі частини хати слобожанина були оповиті піснями, повір'ями, казками, звичаями. Це, перш за все – піч, покуть, поріг, сволок.

В старовину хата складалась з одної кімнати та сіней; потім через сіни будували другу хату, чистішу, святкову, а поруч з сіньми комору. Так двохкамерна хата стала найбільш розповсюдженою. В нові часи стали будувати домівки на 3,4,5 світлиць з великими вікнами, настеляли дерев'яну підлогу, замість старої земляної мазаної глиною долівки.

Внутрішня обстановка в хатах усюди однакова: праворуч, коли ввійти, проста піч, ліворуч – невеличка шафа – мисник для тарілок, чашок і іншого посуду; між піччю та причілком під, або ліжко для снання; над ліжком одне віконце на одну шибку, а під стелею простягнутий од печі до стіни дрючок - жердка, на яку скидають кожухи й іншу одєжу; попід стінами лави і коло покутя – стіл; по стінах «боги», або ікони, поруч з ними малюнки, здебільше релігійного змісту, далі іноді невеличке дзеркало з шитими рушниками по боках.

Протягом усього свого розвитку одяг відтворював певну еволюцію світогляду окремої людини, нації, суспільства: їхнє ставлення до різних навколишніх явищ, формування й розвиток звичаїв, обрядів, вірувань тощо.

Отож, вивчаючи одяг, можна простежити особливості духовної культури народу. Крім того, в одязі втілюються потяг людини до прекрасного, її

художньо-естетичні погляди й смаки, що робить одяг ваговою частиною мистецтва.

Отож дослідження такого виду матеріальної культури, як одяг, допомагає пізнанню й духовного світу народу.

У процесі розвитку суспільства, зростання потреб людини змінювалися і вимоги до одягу; його функції з часом набували дедалі більшої складності, багатогранності, як відомо, найголовнішою вимогою до одягу, яка супроводжувала його початку існування, був захист тіла людини від негативних впливів зовнішнього середовища. Захисна функція безпосередньо пов'язана з географічними та кліматичними особливостями конкретного району Земної кулі і створює необхідні умови для існування людського організму. Залежно від клімату окремих географічних територій захисна функція набувала різного значення що зумовлювало появу великої кількості видів та форм одягу, виконаних із різноманітних матеріалів. Так, у той же самий історичний період у країнах з різними кліматичними умовами одяг відмінний за своїм характером.

Інша найдавніша вимога людини щодо одягу була тісно пов'язана з захисною і водночас відбивала світогляд первісної людини, «допомагаючи» їй у боротьбі з незрозумілими силами природи, «захищаючи» від злих духів, наврочень і т. ін. Це так звана оберегова (магічна, талісманна) функція, котра, переходячи від покоління до покоління, набувала традиційно-побутових рис, втрачаючи своє первинне значення. Не вміючи пояснити явища навколишнього світу, людина часто наділяла окремі елементи свого побуту, в тому числі одяг, певними обереговими властивостями. Особливо стійкою ця функція була тому, що одяг безпосередньо пов'язаний з тілом людини, яке нібито є носієм або провідником магічної сили. Оберегова функція, що простежується в народному одязі протягом майже всієї його історії, свідчить про дуже давнє походження тих або інших елементів убрання, які зберігали її навіть до недавніх часів.

На Слобожанщині побутовали жіночі сорочки переважно полтавського типу, які називали українськими або малоросками. Наприкінці XIX ст. на Харківщині та Луганщині на відміну від Полтавщини заявляються сорочки з

високими стоячими вишитими комірами, накладною нашивкою на пазусі та вишитими манжетами, а пізніше – сорочки на кокетці (до талійки), з великим викотом горловини та рукавами, пришитими безпосередньо до кокетки. Іноді за російським зразком на рукави жіночих сорочок нашивали червоні стрічки, робили кумачеві вставки та ластки.

Крім описаних варіантів крою полтавських чоловічих сорочок, на Слобожанщині парубки почали впроваджувати широкі кумачеві сорочки навипуск, підперізуючи їх шовковим поясом.

Наприкінці ХІХ ст. натомість традиційних, дерг і кольорових запасок на Слобожанщині поширюються спідниці з фабричних кубових тканин – шарафани, поділ яких звичайно обшивався у декілька рядів позументом.

Підперізували шарафан широким червоним поясом. У східних районах Харківщини побутували також спідниці-саяни на лямках, шиті переважно з синьої китайки.

Нагрудний безрукавний одяг – корсетки – були до трьох-дев'яти вусів, довжиною трохи нижче стегон, обшиті кольоровою тасьмою-висічкою. Під впливом міста на селі з'являється нагрудний одяг з рукавами – кофти, круглоплілки, черкасинові кофти, куфайки, баски, холодати, стяжки, гусарки, матроски та ін. Шився такий одяг із фабричних тканин, мав різноманітний крій, довжину та оздоблення.

Верхній осінньо-весняний одяг слобожанок представляли куртки до трьох-семи вусів, куртини, куцини. Низи рукавів обшивали червоним сап'яном. Носили також довгі кофти з талією. Свити та юпки шили з пояркового сукна або тонкого сукна поліпшеної

Верхній одяг Слобожанщини визначається багатством оздоблення, що виконувалось техніками вишивки та аплікації. Особливо пишно прикрашалися охтирські та богодухівські козухи, розшиті барвистим гарусом на полях, спині та комірі. Головні убори слобожан – малахаї з суконнім верхом, на вушках та потиличником. На сході Харківщини носили так звані пиріжкові шапки. Були

поширені й високі каракулеві шапки. Влітку носили картузи або традиційні брилі.

Чоловічим взуттям слугували виворітні чоботи, підошва яких пришивалася або густо (просом), або рідко (вівсом). Взували також постолитяжки. взимку – валянки. Пізніше парубки починають носити чоботи з високими вистроченими халявами, а чоловіки – чоботи з низькими халявами (чирики).

В цілому традиційний костюм українців можна назвати цілою скарбницею духовної культури народу, що притаманними їй специфічними способами відбиває його національний характер.

Їжа українських слобожан, як пише Д. Багалій, була кращою ніж у великоросіян. Рідко у кого не було паляниць та книшів, а житній хліб був у всіх. Страви основної маси були прості, але поживні, тобто висококалорійні, і дозволяли виконувати важкі сільськогосподарські роботи. Узимку слобожанський селянин їв 3 рази, а літом – 4. Заможні прошарки населення мали більш вишукані страви. Основна страва – борщ заправлений салом та каша.

Найвизначнішим серед усіх названих страв є саме український борщ, що став маркірованим елементом в українській етичній культурі. Не випадково, що він особливо часто згадуються в українському фольклорі, до того ж, не рідко разом з іншим вагомим маркером етичної матеріальної культури – хлібом: «Що до чого, а борщ до хліба», «Борщ та каша – добра паша». Український борщ – надзвичайно складний за виготовленням, включав в себе понад 50 компонентів, мав складну технологію приготування та суворо виважене дозування інгредієнтів. Останні визначили не лише смакові якості, а й робили борщ достатньо сильним фітотерапевтичним засобом. Недаремно в українській родині готували не частіше одного разу на тиждень.

Заняття 2

1. Українське Полісся: історія і культурні особливості.

2. Волинь і Західна Україна.

3. Особливості історико-культурного середовища Поділля і Середньої Наддніпрянщини.

4. Південь України

Мета практичного заняття: описати історико-культурні особливості українського Полісся; розглянути вагому роль Волині і Західної України в Україні; проаналізувати особливості історико-культурного середовища Поділля і Середньої Наддніпрянщини, а також Півдня України.

Почніть з Полісся, яке поділяється на три історико-етнографічні області: лівобережну, центральну і західну. Кожна з них складається з декількох історико-етнографічних регіонів. Це північ Сумської, Чернігівської, Київської, Житомирської, Хмельницької, вся Рівненська і Волинська (крім південно-західної її частини). Літописна назва племені сіверян трансформується в пізнішу самоназву північних сумчан – «севрюки». На Чернігівщині населення середньої течії Десни іноді називають литвинами, що в давнину означало належність їх до Литовської держави. Населення, що живе на північ від Ковеля, Луцька, Рівного і до кордону з Білоруссю називається поліщуками.

В центральному Поліссі збереглися дуже архаїчні культурно-побутові риси, успадковані ще від племен древлян та сіверян. На жаль, чорнобильське лихо не обминуло як людей – носіїв цієї давньої культури, так і пам'яток, створених ними. Масове переселення в інші регіони України, змішування їх з місцевим людом має призвести до втрати їхньої етнографічної цілісності.

Основні особливості Полісся виявляються в типі поселень: це переважно вуличні (без провулків) з невеликою кількістю дворів села. Хати з дерева і не мазані, з великими сінями. В умовах ведення лісового скотарства розвинувся тип замкнутого двору, схожий до гуцульського.

Свої особливості мало і поліське землеробство; орали сохою-литовкою, яка в інших землях не збереглася. Північно-волинське ярмо теж не має аналогів в Україні, воно схоже на південнослов'янське. Тут застосовували також одноколісний плуг. Поліське ткацтво – найархаїчніше явище української культури. Тут пряли на веретені з пряслицем.

Одяг жінок відзначався головними уборами – білими хустками, які пов'язувалися на зразок найдавніших наміток. Чоловічі головні убори – повстяні шоломи, або смушкові шапки, які називали йолом. Чоловіки традиційно носили сорочку поверх штанів. Природні умови (наявність лісових боліт) стали причиною збереження архаїчного взуття – личаків, які носили і чоловіки, і жінки. На думку деяких дослідників це пояснюється порівняно великою бідністю населення.

Чернігівське Полісся близьке за культурою до Полтавщини. Тут, як і на Полтавщині, жінки носили плахти, які не відомі на Волині. Одноколісний плуг затримався тільки на Чернігівщині.

Друге питання присвячене західним і північно-західним землям України. Цікавими етнографічними особливостями відзначається Волинь. З VI ст. ці землі належали племенам дулібів, волинян, бужан. Волиняни були могутнім племенем, мали 70 міст типу замків із столицею в місті Волинь. Це єдина історико-етнографічна земля, мешканці якої зберегли свою назву ще з князівської доби.

Архітектура Волині зазнала значних змін, які тут відбуваються швидше, ніж в інших місцевостях: хата, кухня і присінок уже схожі з південними зразками. Дахи хат мають фронти різної форми. Жінки носили кольорові вовняні спідниці-літники та кольорові фартухи. Деякі елементи одягу тут подібні до подільських та галицьких. Так жіноча сорочка і чоловіча шапка схожі на подільські. Архаїчний звичай відтинання коси у молодій на весіллі зберігався у західній Волині, як і в гуцулів та галичан, ще на початку ХХ ст.

Галичина з прилеглими до неї Закарпаттям і Буковиною тривалий час були ізольовані від основної частини України. Тут помітні впливи культур

поляків, угорців, словаків. Назву Галичина пов'язують з племенем Геродотових алазонів (галізонів). Геродот розмістив їх у межиріччі Дніпра і Південного Бугу. Така гіпотеза була б правомірною, якщо припустити, що ці племена перемістилися на захід. Цікавою гіпотезою є думка Олексія Стрижака про кельтське походження назви і самого населення Галичини. Це підтверджується багатьма топонімами та етнонімами спільного походження як у Галичині, так і в Галлії у Франції, в Галатеї у Малій Азії, тобто на всьому шляху, який подолали ці племена. Греки називали кельтів галатами, римляни – галлами. Цікаво й те, що в південній Галлії є історична провінція Руссийон, столицею якої було місто Русцино, а трохи північніше – місто Рутени, населення якого ще і нині називає себе рутенами.

Студенти повинні звернути увагу на те, що Галицьке Прикарпаття є перехідним етнографічним районом між Карпатами та Поділлям. Зберігаючи основні риси культури, спільні з населенням Карпат, воно має і свої оригінальні особливості. До наших днів в Чернівецькій області збереглися хати-мазанки, які можна вважати поліпшеним варіантом трипільських будівель: стіни, стеля, підлога для спання, двері і лави – все це виплетене з лози. На Тернопільщині переважають садиби на кількох терасах: на верхній – хата, на нижній – господарські будівлі. Такого типу забудови характерні також і для Поділля.

Одяг жінок відрізнявся від одягу інших регіонів тим, що жінки тут не носили корсета, замість нього була коротенька безрукавка з перехватом на талії – камізелька. Чоловічий одяг – полотнянка, опанча з відлогою схожий на подільський. Жіночий кожушок – кабат, кофто подібний одяг приталеного крою, близький до закарпатського сіряка. Дівчата заплітали коси в дрібушки. Головним убором у дівчат був вінчик.

Мешканці гірських районів Карпат зберегли найархаїчніші риси культури. Ще до 40-х років ХХ ст. тут зберігалися залишки ручного землеробства (в Закарпатті залишки підсічно-вогневого землеробства), а в деяких місцевостях обробіток землі з допомогою рискаля і сапи (на Івано-Франківщині). У гірському скотарстві багато спільних рис зі степовим, проте

воно має свої особливості: тільки в гірських скотарів жінки не допускаються до роботи на полонинах, тільки вівчарі зберегли обряди, пов'язані з культом вогню. Пастухи полонин вдягалися в сорочки, прокип'ячені в лою, змішаному з іншими жирами. Архаїчні риси збереглися також в обрядах по покійнику, які вірогідно залишилися ще з княжої доби.

У гірських районах і влітку, і взимку носять кептар (це куртка до пояса, часто багато вишита, вдягалась через голову і була без рукавів. Його подальшим розвитком став кожух. І той, і інший робили з овчини. Потрібно зазначити, що вишивка на заході і півночі України носить геометричні форми, а на всій іншій переважає рослинний орнамент. Щоб уже закінчити з вишивкою зазначимо, що на цій землі використовувались чорні, жовті, зелені, червоні кольори. На Поділлі переважали чорні барви ниток, а на Слобожанщині більше полюбляли червоні і чорні, менше сині і білі. Причому, чим більше вишивки і чим вона яскравіша, тим молодший вік господаря.

Давні типи житла з коморою, розміщеною позаду хати, характерні також і для поляків. Житло також має галерею, в інших районах вона поширилася значно пізніше.

Студенти повинні запам'ятати, що у цьому регіоні можна виділити дві етнографічні області: Буковину і Покуття, які мають свої локальні особливості. Назва Буковини походить від назви дерева бук, буковий ліс. Така назва зафіксована у грамотах молдавських господарів з XIV ст., коли ця територія підпала під владу Молдавії. В господарстві Буковини переважає землеробство, був поширений безколісний плуг, який застосовувався аж до початку XX ст. Хати частково нагадували гуцульські, частково мазались як на Правобережжі. Чоловіки-буковинці носять широкі шкіряні пояси та кольорові торбинки через плече, як і гуцули. Жіночі сорочки двох типів: тунікоподібна та волоська. Запаска називається горбатою. Вона схожа на гуцульську, але має горизонтальний крій, як молдавська катринца. Верхній одяг – кирея або манта.

Назва Покуття походить від назви смт. Кути Косовського району Івано-Франківської області. Нині Покуттям прийнято вважати рівнинну частину Івано-Франківщини між Дністром і Прутом.

Етнографічні особливості Покуття мають багато спільного з Буковиною та Гуцульщиною, проте є й оригінальні риси. Подвір'я має своєрідне планування типу «дворядної зв'язі». Інтер'єр хати відзначається великою кількістю барвистих тканин, вишивок. На ліжках викладають по кілька вишитих подушок, на жердках вивішують рушники, а над ліжком – одяг. Мальовнича кераміка також була окрасою покутської хати: миски, глечики різної форми і різного призначення. Одяг відрізняється від гуцульського і буковинського переважно візерунками, вишивками, а не кроєм. Чоловіки носять сорочку поверх штанів, одягають торбинку через плече. Жінки підтикають запаску, як на Буковині. Сердак тут носили довгий, опанчу – подільського типу.

У Карпатському регіоні є три етнографічні групи: лемки, бойки, гуцули. Розглянемо особливості культури і побуту кожної з них. Лемки живуть по обидва схили Бескиду, між річками Саном та Попрадом. Це автохтонні жителі Карпат: перші згадки про них у писемних джерелах заявляються в VI ст. До лемків за етнографічними особливостями культури належать русини, які через різні історичні обставини опинилися на територіях різних держав: Угорщини, Польщі, Словаччини, України. Значна частина цих українців асимілювалася місцевим населенням. Так, у Словаччині їх було близько 200 тис., нині лишилося близько 40 тисяч; у Польщі під час операції «Вісла» в 1947 р. русинів було примусово вивезено з рідних земель і розселено по всій країні. Тому визначити місця їхньої локалізації нині важко.

Отже, лемки є найзахіднішою групою українців. Назву свою, вірогідно, отримали від сусідніх народів за вживання поширеної тут діалектної частки лем, що означає «тільки», «лише». Самоназва їх – русини або лемаки.

Народний одяг Лемківщини має специфічні риси, що сягають коренями князівської доби. Це плащоподібна чуга з широким коміром та шнурками. Інші

стародавні види одягу: сіряк, лейбик, опанча, сірманя (одяг з пелериною). Тільки у лемків лишився обрус, який накидається (а не пов'язується) на голову, а також чоловіча сорочка з розрізом іззаду.

Жінки лемків носили фарбан – спідницю з безліччю складок. Катанка по формі була схожа на кептар, але шилась із вовняної тканини. Лемки любили синій колір. Всього лемками себе вважають 250 тис. українців в Америці, скільки ж в Галичині, 150 тис. в Закарпатті, 50 тис. в Сербії, інші в Словаччині і Угорщині. Отже, разом усіх лемків-українців живе в світі більше 700 тис.

Бойківщина – історико-етнографічний регіон на заході України, який охоплює гірські райони сучасної Львівської та Івано-Франківської областей між верхів'ями річок Сяну і Лімниці та Закарпатської області між річками Уж і Торець, а саме південно-західну частину Рожнятівського, майже весь Долинський район Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південну частину Стрийського, Дрогобицького, Самбірського, більшу частину Старосамбірського районів Львівської області, північну частину Міжгірського, Великоберезнянського та Воловецького районів Закарпатської області. Сьогодні частина етнографічної Бойківщини входить до складу Польщі, Словаччини. Територія розселення бойків складає близько 8 тис. кв. км. Походження назви Бойківщина пов'язують з найменуванням корінних жителів бойків, які часто вживали в мові слово «бойе» в значенні «так». Самі бойки цю назву не люблять, дехто вважає її глузливою, тому віддають перевагу назві «верховинці».

Для поселень бойків дуже характерний замкнутий двір, де будівлі розташовані в одну лінію. Клуня називається боїско. Оригінальний стародавній звичай мали жінки для укладання волосся. У буденні дні заміжні жінки від закладених під очіпок кіс відділяли по пасму волосся з обох боків так, щоб воно спускалось на груди. На свята ж волосся повністю розпускалось на спину, навіть якщо воно було довшим, ніж до пояса. Розпущене волосся покривали півкою, давнім видом намітки (прямокутне полотно або перкаль з вишивкою на одному з країв). Чоловіки також носили довге розпущене волосся, яке іноді

заплітали в дві коси – це було дуже архаїчне явище, зафіксоване тільки у бойків. Бойки любили темно-сірий колір. У бойків як і у лемків верхня і нижня частини сорочки були відокремлені, верхня була дуже короткою, нижня називалась подолкою. Чоловічий сердак був довший від гуцульського і був більше схожий на свиту. Взагалі, одяг бойків відзначається біднішою гамою кольорів порівняно з лемками і гуцулами. Для чоловіків був характерний бриль (широкий капелюх), личаки (легке міцне шкіряне взуття) і черес (широкий шкіряний пояс). Головним заняттям традиційно було землеробство і скотарство, лісові роботи, нафтові промисли, художні ремесла.

Гуцули проживають в сучасних Верховинському, Косовському, Надвірнянському районах і Припрутських селах Коломийського району та територія Яремчанської міськради Івано-Франківської, Винницький і Путильський райони Чернівецької, Рахівський район Закарпатської областей. Їх територія становить 9200 кв. км. Тут у 6 містах, 13 містечках та 243 селах проживає 470 тисяч мешканців.

Походження назви гуцулів досі викликає дискусії серед вчених. Найпоширеніші гіпотези – від молдавського гуц, гоц, що означає «розбійник». У XVII - XVIII ст. серед гуцулів було чимало опришків – повстанців, народних месників, благородних розбійників, які вели партизанську війну з гнобителями. Мовознавці пов'язують цю назву з дієсловом кочувати через форми кочул, гочул, що не зовсім переконливо. Немає також достатніх аргументів на підтвердження гіпотез про походження цієї назви від назви тюркського племені уци, або давньоруського племені уличі. Отже, назва досі лишається не зовсім зрозумілою. Самі гуцули не називають себе цим словом, яке, можливо, в давнину було для їхніх предків образливим.

В. Шухевич писав: «Всім укладом свого життя, своїми нравами і звичаями гуцули відрізняються від своїх співвітчизників, що живуть у Карпатах і далі на захід. Зокрема, гуцульський костюм являє собою особливе й видатне явище; більш за все він відзначається великою кількістю металічних прикрас, що дуже красиво виділяються на темно-червоному фоні їхнього одягу».

Оригінальність культури гуцулів стала причиною гіпотез про походження їх від кавказців, котрі змішалися з українцями (Ф.Вовк), або фракійців. В. Січинський знаходить в гуцульській архітектурі чимало спільних рис із культурою давніх етрусків. Архаїзм давніх гуцульських будівель полягає насамперед у типовому замкненому подвір'ї – своєрідній фортеці, яка має тільки ворота і хвіртку. Кожна гуцульська хата нагадує своєрідний музей народного мистецтва: всі речі повсякденного вжитку (посуд, меблі, килими, одяг, зброя) прикрашаються різноманітними візерунками, Різьбою, вишивками, художнім розписом тощо.

Традиційно-побутова культура гуцулів характеризується багатьма особливостями. Вони були єдиними у складі українців, у кого скотарство, а не землеробство, було провідною галуззю господарства. Але живучи в горах, гуцули не забули землеробства, тим більше, що в жнива вони спускалися в долини на заробітки. Землеробська термінологія гуцулів уся слов'янського походження, тоді як термінологія тваринництва має багато слів волоського (молдавського) походження бербениця – діжка, бриндзя, будз – назва сирів, деякі назви рослин і тварин.

Типові гуцульські прикраси клокічки – намисто з плодів, яке носять як жінки, так і чоловіки. Можливо, в давнину воно було ритуальним або оберегом. Нараквиці – чоловічі та жіночі прикраси у вигляді браслетів, плетених з вовни, прикрашених геометричним орнаментом. З часів Київської Русі збереглися жіночі чільця – налобні прикраси. Згарди – литі з металу хрести, нанизані на ремінець, які носять жінки, не зустрічаються більше ніде в Європі. Лише в гуцулів зберігся плачевидний ритуальний одяг нареченої гуля, який нагадує давньоруське корзно.

Особливі і гуцульські штани: холоші вишиваються із зворотного боку яскравою вовною, а потім вивертаються вишивкою наверх. Сорочка носитья поверх штанів. Онучі та шкарпетки (капчурі) вишиваються по краях. Жінки носили доколінниці – ногавиці з білого сукна (в холодну пору року).

Доколінниці – стародавніші від жіночих штанів. Гуцулки також носили головні перемітки – убруси. Безрукавний одяг називався: гуля, гуня, манта, чуга.

Характерна дівоча налобна прикраса, схожа на давньоруські рясна, потребувала багато праці і була святковою. Її готували всі дівчата і жінки для старшої дочки: поки старша не виходила заміж, молодші не мали права вдягати цей головний убір.

Культурно-побутові особливості населення Закарпаття позначені деяким впливом сусідніх народів: так звана волоська сорочка з чотирикутним вирізом нагадує молдавську (не слід плутати: волохи – молдавани, а валахи – румуни). На Закарпатті до початку ХХ ст. збереглися будівлі кількох сімей в одному подвір'ї, відомі ще з описів ХVІІІ ст. Типовим для закарпатців є народний верхній одяг з ворсу гуня, який має плащеподібну форму і поширений також серед угорців. Збереглося також кілька видів короткого чоловічого і жіночого верхнього одягу уйош, сірак, кожух (губа) без рукавів. Дівчата носили гірляндочки з квітів (косиці) над вухами – традиційна прикраса. Набедреник одягом жінок є лише фартух (плат), який закриває сорочку тільки спереду. З їжі тут цікаві ячні коржики. Землеробство, як і в горах, підсічно-вогневе.

Поділля відоме в українських літописах під назвою Пониззя, тобто «Русь нижня», а з ХІV ст. ця назва оформилась як Поділля, тобто «Русь долішня». З кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. тут була Подільська губернія, до якої входило 12 повітів. Нині це території між Південним Бугом і Дністром: Вінницька область, південь Хмельницької і Житомирської, північ Одеської, східні частини Чернівецької й Тернопільської областей.

Тема 5 Українство у боротьбі з соціальним та національним гнобленням

Заняття 1

1. Соціальна боротьба у Київській Русі та Галицько-Волинській державі.

2. Боротьба українства з соціальним та національним гнобленням у часи входження до Литовсько-Польської держави.

3. Боротьба з соціальним та національним гнобленням в Україні у другій половині XVII–XVIII ст.

Мета практичного заняття: проаналізувати причини соціальної боротьби; у Київській Русі та Галицько-Волинській державі з'ясувати коріння соціально-національної боротьби українців у часи входження до Литовсько-Польської держави.; класифікувати існуючі джерела історії України; проаналізувати роль народних мас у соціальній боротьбі в Україні у другій половині XVII–XVIII ст.

Вивчаючи перше питання студенти повинні знайти відповідь на питання: чому в добу Київської Русі та Галицько-Волинської держави виникали лише соціальні виступи, проте не стояло гостро питання національних протиріч. Зверніть увагу, що у VII–IX ст. у східнослов'янських племен відбувався процес державотворення, який закінчився у другій половині IX ст. зі створенням ранньофеодальної держави Київська Русь. На відміну від більшості держав західної Європи, в яких у цей час виробництво базувалося в основному на експлуатації кріпосних селян, на Русі селянське населення було здебільшого вільним. Селянська община у IX–X ст. складалася з особисто вільних селян, які обробляли власні землі, сплачуючи податки князю. У X–XI ст. на Русі розвивався клас феодалів, більшість яких були дружинниками князів і брали участь у постійних війнах. Бажаючи дати своїй дружині більш надійні прибутки, ніж звичайну воєнну здобич, князі почали роздавати їм землі з общинними селянами. Податки з селян постійно збільшувалися. Ті, хто не міг їх виплачувати у повному розмірі, потрапляли до кабали, фактично перетворюючись на звичайних кріпаків. Але характерною рисою суспільної організації Русі було те, що більшість селян були все ж вільними чи напіввільними. На XII ст. на Русі існувало кілька селянських станів. Деякі з них

(люди, смерди) були особисто вільними та мали у своїй власності землі. Деякі (закупи, рядовичі, ізгої) були напіввільними, маючи особисту свободу, але були змушені відробляти феодальні повинності. Ще один стан населення, холопи, були повністю залежні від господаря, фактично перетворившись на його рабів.

Іншими станами давньоруського суспільства були міщани, які поділялися на міську знать (великих купців) та плебс (дрібні торгівці, ремісники). На вищій сходинці стояли феодали: представники княжої династії Рюриковичів, що княжили по удільних князівствах та боярство.

На перших етапах існування Русі, коли вона являла собою конгломерат племен, що формально підкорялися київському князю, соціальні конфлікти мали вигляд бунтів окремих племінних вождів проти центральної влади. Найбільш відомим таким конфліктом було повстання древлян 945 р. та вбивство ними князя Ігоря. З початком активного закріпачення селянства почалися й селянські виступи, щоправда, згадок про них майже нема. Проте, відомі виступи міського населення, найбільшим з яких є повстання у Києві 1068 р. проти князя Ізяслава та 1113 р. проти Святополка. Активну участь міське населення брало й у боротьбі галицько-волинського князя Романа проти місцевих бояр, для придушення їх сепаратизму. У цілому ж про соціальну боротьбу на Русі відомо небагато, але причини повстань були таким ж як і по всій Європі – супротив населення феодальному визиску панівних класів.

Помітно загострилася класова боротьба селянства проти феодалів за періоду феодальної роздрібненості. Спільно з селянами виступала й міська біднота. Форми цієї боротьби були досить різноманітними: від зумисного псування реманенту до винищення худоби й підпалу маєтків, убивства князівських адміністраторів і відкритих повстань. Але боротьба ця мала стихійний та місцевий характер. Втечі були найпоширенішою формою селянської боротьби. Татаро-монгольська навала у XIII ст. привела до руйнування господарства, різкого погіршення становища селянства, дезорганізації адміністративного й господарського апарату державної влади, її політичного послаблення. В цей час правителі Угорщини й Польщі спробували

покінчити з державним існуванням Західної України, послабленої татаро-монгольською навалою. Але в середині 1245 р. на р. Сян їхнє військо було розбито військом Галицько-Волинського князя Данила Романовича.

Друге питання практичного заняття торкається вже недержавного періоду української історії. Необхідно проаналізувати специфічну історичну ситуацію життя тогочасної України. Після входження більшості українських земель до складу Великого князівства Литовського (сер. XIV ст.) міста, ремесла, торгівля, звичайно, продовжували розвиватися. Кількість залежного селянства спочатку зменшується. Литва була ранньофеодальною державою, яка ще не знала класичного феодалізму з повною залежністю селян від феодалів. Українське селянство повертається до стану вільних селян-общинників. Найбільш вигідне положення мали так звані «данники» - вільні селяни, що мали землю і сплачували державі лише данину. Ще одним селянським станом були «тяглі люди» - так називали селян, які власної землі не мали, а орендували її у власників, віддаючи за це частину прибутків та відробляючи певні повинності. «Слуги путні» - по суті відносились до напіввійськового стану селян, які крім селянської справи на землі мали ще нести військову службу, охороняючи державні кордони. За це вони звільнялися від інших форм повинностей. До них відносилися мешканці прикордонних земель. До найбіднішої частини селян відносилися «підсусідки», які поділялися на «городників» (що мали лише город), «халупників» (мали лише будинок) та «коморників» (не мали ні житла, ні городу, а орендували все це у общини). У соціальному плані ці останні стани повністю залежали від общини й були нерівноправними її членами. В цілому в XIV–XV ст. селяни мали ще певні права та свободи, могли покинути маєток свого пана (щоправда, залишивши замість себе іншого селянина), подати на нього до суду. До того ж здебільшого селяни проживали не на панській землі, а на державних землях, які вважались власністю великого князя литовського. Проте, як пише К. Гуслистий, «найчисельнішу групу селян становили в цей період селяни залежні; дальшу щодо чисельності групу становили селяни кріпосні, і, нарешті, найменшу – вільні селяни». Феодальне господарство тоді

будувалося на визиску головним чином общинного селянства, сільської общини. Але активних форм соціальної боротьби майже не було. В XV ст. ситуація змінюється. Община все більше починає залежати від панів, які отримували землі на правах служби князю. Зі зростанням попиту на продукцію сільського господарства у Європі, що пояснюється зародженням капіталізму та падінням ціни на золото у наслідок «Великих географічних відкриттів», литовські пани посилюють визиск селян. У 1505 р. право переходу було знищено остаточно й селяни перетворилися у звичайних кріпаків. Юридичне оформлення кріпацтва сталось у XVI ст., з запровадженням литовських кодексів права, відомих як Литовські статuti.

У відповідь на це активізуються селянські виступи: у 1431 р. спалахнуло повстання селян Бакотської округи на Поділлі, а у 1490–1492 рр. на Покутті, Галичині та Північні Буковини вирувало повстання під проводом Мухи. У 1514 р. відбулось повстання українських селян у Закарпатті, яке на той час входило до складу Угорщини. Очолив його дрібний угорський дворянин Горга Дожі. Разом з селянами відбувалися повстання міських низів проти свавілля шляхти й міських багатіїв.

Але головним результатом закріпачення селянства та зростання соціального, національного й релігійного гноблення стало виникнення наприкінці XV ст. нового стану населення - козацтва. У XVI ст. великого розміру набувають втечі скривджених людей на вільні землі. До того ж великі польські та литовські пани-магнати організують переселення селян на незаселені землі південної Київщини та Брацлавщини. Переселенці отримували на деякий час амністію від панщини та численних податків. Постійно відбиваючи набіги татар, населення цих прикордонних земель вело напіввійськове життя. Коли ж пани спробували ввести на ці землі панщину, селяни відповіли численними втечами на південь, до зовсім уже незаселених земель. Тоді ж там уже перебували промисловики, які ловили рибу та продавали її у прикордонних містах. Це були представники нового класу вільного українського населення – козацтва.

Старости та магнати непогано наживались, оподатковуючи козаків, які приїжджали до міст і сіл торгувати рибою та дичиною. Крім того, козаки були оборонцями проти постійних татарських нападів, що тривали з XV ст. Ставши продуктом соціальної боротьби, козаки одночасно стають і захисником українського населення від татар.

Цю роль козацтва швидко зрозуміли й поляки. З самого початку XVI ст. окремі старости, пробують найняти військові загони з козаків для протидії татарським набігам. Найбільш вдалу спробу вербовки козаків на службу зробив черкаський староста - князь Д. Вишневецький. 1552–1558 рр. побудував на одному з дніпровських островів, Малій Хортиці, замок, що був прототипом майбутніх Запорозьких Січей. З Хортицької Січі Д. Вишневецький відбив кілька турецько-татарських набігів у 1557–1558 рр. та сам організував кілька походів на Крим.

1572 р. польський король Сигізмунд II Август набрав на постійну службу близько 300 козаків. Так з'явився новий стан козацтва – реєстрове. Протягом кінця XVI – першої пол. XVII ст. козацький реєстр поступово збільшували. Козаків використовували не лише у боротьбі з татаро-турецькими набігами, а й як внутрішні війська – для придушення селянських виступів та виступів нереєстрових козаків.

Таким чином, козацтво поділяється на дві верстви, які мали різні інтереси. Першою верствою були реєстрові козаки, які існували за рахунок королівської казни, мешкали у містах і були більш менш прихильні польській владі. До другої козацької верстви відносились нереєстрові козаки, які не визнавалися центральною польською владою, вважалися біглими селянами.

З другої половини XVI ст. становище народних мас в Україні значно погіршується. 1569 р. між Польщею та Литвою була підписана Люблінська унія, згідно з якою вони остаточно об'єднувалися в єдину державу – Річ Посполиту. Ті українські землі, які перебували у складі Литви, переходили до Польщі, що значно погіршувало їх соціально-економічне становище. 1588 р., згідно з III-м Литовським статутом, українське селянство остаточно потрапило

до кріпосної залежності від шляхетства, що зрівняло його з польським селянством, яке на той час також було повністю закріпачене. Таким чином, селяни перетворюються у суцільну масу кріпаків, об'єднаних спільними інтересами позбутися важкого феодального гніту. Міграція до Січі, у цей час, значно посилюється.

Невдоволення охопило й інші верстви українського населення. Перш за все це стосувалося середню та дрібну шляхту. Після артикулів короля Генріха у 1573 р., влада магнатів та великої шляхти стає майже необмеженою. У другій половині XVI ст. у Річчі Посполитої починають вирувати феодальні війни між окремими шляхтичами та магнатами за землі та селян. Дрібна шляхта була найменш захищена від магнатського всевладдя. Магнати починають просто забирати села та маєтки дрібних та середніх шляхтичів. Їхні скарги до короля, як правило, не мали ніякого ефекту, бо король й сам був безсилий проти магнатів. Крім цих соціальних утисків, православна шляхта (особливо після підписання Берестейської унії у 1596 р.) починає зазнавати ще й національно-релігійного гноблення.

Невдоволення охопило й міщанство. Міста все частіше стають об'єктами зазіхань зі сторони великого шляхетства, яке намагалося поставити їх під свій контроль та ліквідувати право на самоуправління (Магдебургське право). Крім того, зростав антагонізм між міським плебсом та патриціатом. Невдоволення міщан незрідка виливалося в повстання проти адміністрації (наприклад, 1589–1590 рр. у Білій Церкві), відмову виконувати повинності (1602 р. у м. Остер, у 1604 р. у м. Корсунь). Особливо зчаста – проти жовнірів та іноземців-найманців (наприкінці XVI – на початку XVII ст. у Дрогобичі, Брацлаві, Тереховлі, Острозі, Коломиї тощо). Іноді містяни єдналися з селянами, як це було в 1604 р. у Городлі, 1619–1620 рр. у Самборі та інш.

Погіршилося також становище православного духовництва, яке, після підписання Берестейської церковної унії, фактично було поставлене поза законом.

Найбільшими ж спалахами народного гніву наприкінці XVI – першої пол. XVII ст. виявилися козацькі повстання, які підтримали й інші верстви українського населення. Першим великим повстанням було повстання Кшиштофа Косинського у 1591–1593 рр. яке охопило Київщину, Брацлавщину, частково Волинь та Поділля. Не встигла шляхта подавити це повстання, як почалося нове, значно масштабніше – під проводом Северина Наливайка у 1594-1596 рр., яке охопило ті ж землі, що й повстання Косинського. Після придушення повстання С. Наливайка, активність козаків трохи вщухла. З 1601 р. Річ Посполита бере активну участь у війні проти Московського царства, намагаючись посадити на трон свого претендента, самозванця Г. Отреп'єва, який видавав себе за сина царя Івана Грозного. Запорожці, найняті польським урядом, брали активну участь у цій боротьбі, названу у російській історіографії «Смутним часом».

Крім боротьби з польською шляхтою, козаки активно воювали проти турків і татарів, які перетворилися у справжнє лихо для українського населення. Найбільш відомим козацьким ватажком цієї доби, який прославився походами проти Криму та Туреччини був Петро Сагайдачний. 1606 р. під його керівництвом запорожці спустошили Варну - одну з найбільших турецьких фортець на Чорному морі. 1607–1609 рр. Сагайдачний очолив кілька вдалих походів на Перекоп (1607 р.), Ізмаїл, Акерман, Кілію (1609 р.). 1614 р козаки вдало напали на Трапезунд. Найбільш визначним був похід на Кафу 1616 р. Кафа (нині Феодосія) – колишня генуезька колонія у Криму, перетворилася у XVII ст. на найбільший ринок рабів у Чорному морі. Кожного року тисячі людей з України та Московії продавалися тут у неволю. Захопивши місто, козаки визволили багато невільників.

Апогеєм боротьби козацтва проти татарсько-турецької агресії стала їх участь, на чолі з Сагайдачним, у Хотинській війні, яка вибухнула між Річчю Посполитою та Туреччиною у 1618 р. У вересні 1621 р. у генеральній битві під м. Хотином турецька армія була розбита. Невдовзі між Туреччиною та Польщею було укладено мир.

Відразу після замирення Польщі з Османською імперією, козацький антишляхетський рух закріплювався. Польський уряд, якому вже було непотрібне велике козацьке військо, пробував його зменшити та поставити під свій контроль нереєстрове козацтво. У відповідь на Січі вибухнуло кілька повстань: 1625 р. під проводом М. Жмайла, 1630 р. - Тараса Федоровича (Трясила), 1635 р. - отамана І. Сулими, 1637 р. - отамана Павло Павлюка (Бути), 1638 р. - Я. Остряниці та Гуні.

Усі повстання закінчилися невдачею. Після придушення останнього повстання, польський уряд нав'язав знесиленим козакам так звану «Ординацію Війська Запорозького, що перебуває на службі у Речі Посполитої». Згідно з цією «Ординацією», козацький реєстр зменшувався до 6 тис. чоловік, обмежувалися свободи реєстрового й нереєстрового козацтва. Після «Ординації» повстань не було протягом 10 років.

У середині XVII ст., у багатьох західноєвропейських країнах відбувався інтенсивний розвиток капіталізму, обмежувалася, або навіть ліквідовувалася королівська влада та влада поміщиків. В Україні, яка перебувала у складі Речі Посполитої, встановився жорстокий кріпосницько-феодальний режим. Найгіршим було становище селянства. У західній Європі вже у XIII–XV ст. відбувалося розкріпачення селян та перетворення їх на вільних землевласників чи орендарів землі. А в Україні цього часу навпаки відбувалося повторне (з часів Русі) закріпачення селянства, причому у найжорстокіших формах. Великий попит на продукцію сільського господарства як у самій Речі Посполитої так і у західній Європі, спонукав шляхетство та магнатство збільшувати панщину. Якщо у першій половині XVI ст. вона становила 2 дні на тиждень, то у першій половині XVII ст. вже 3-5 днів на тиждень. Найгірше було тим селянам, які віддавались у оренду до інших власників. Але крім панщини селяни мали ще відробляти багато повинностей по будівництву та ремонту доріг, мостів тощо. Крім важкого соціального становища, селяни були позбавлені будь-яких політичних прав. Вони перетворилися у річ свого пана, з якою він міг обходитися по своєму розсуду. Єдиною формою протесту проти нестерпного

життя була втеча на Січ. Але згідно з «Ординацією» 1638 р. за будь-яку спробу дістатися Січі селянин мав каратися стратою. Для контролю селян та для нагляду за козаками, біля Січі було побудовано фортецю Кодак (проти Кодацького порога на Дніпрі). Ще однією незручністю для запорожців був польський гарнізон (до якого входили і реєстровці) на Січі, який мав постійно контролювати козаків. Але найбільшим лихом для запорожців стала заборона робити набіги на Крим та Туреччину без спеціального дозволу уряду. Це лишило січовиків воєнної здобичі, яка була однією з основних статей їх доходів. Крім того, саме у татар і турок січовики брали більшість вогнепальної зброї, у першу чергу гармат та рушниць.

Разом з нереєстровими козаками невдоволення охопило й реєстрових. «Ординація» 1638 р. значно обмежила їх вольності. Перш за все реєстровці були позбавлені права обирати собі старшину та гетьмана. Їх тепер назначав уряд з числа польської шляхти. Тим самим реєстровці фактично перетворилися у звичайних найманців, позбавлених будь-якої власної організації, самостійності та керівництва.

Невдоволення охопило й українську шляхту. Річ Посполита у середині XVII ст. не існувала реально як єдина держава. Користуючись своїм майже незалежним становищем, магнати та велика шляхта сильно притиснули шляхту дрібну та середню, яка в Україні, до того ж, була ще й православною. По Польщі швидко поширювалися міжшляхетські війни, у яких правим був сильний.

Від влади магнатів та великої шляхти дуже страждали й мешканці українських міст. Майже всі вони розміщувалися на території великих магнатів та жили напіваграрним життям. Фактично міста перетворилися у власність магнатів, а становище містян іноді сильно нагадувало кріпацьке. Вони мали сплачувати великі податки, відпрацьовувати на будівельних роботах. Крім того магнати часто втручалися до внутрішніх справ міст, ігноруючи їх Магдебургське право.

У третьому питанні заняття студенти повинні зосередити увагу на причини соціальної напруги в козацько-гетьманській державі XVII - XVIII ст. У наслідок соціальних та національних утисків з боку панської Польщі, в 1648 р. вибухнула грандіозна національно-визвольна війна українського народу під проводом дрібного шляхтича Богдана Хмельницького. Розбивши протягом 1648-1649 рр. головні польські сили, повстанці підписали з урядом так званий Зборівський мир (1649 р.) згідно з яким Україна (у складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств), під назвою «Гетьманщина» ставала автономною частиною Речі Посполитої. 1654 р. Б. Хмельницький уклав Переяславський договір з Московським царством, по якому Україна визнавала зверхність Московії на правах васалітету та широкої автономії. Головним результатом повстання стало знищення шляхетського феодального гноблення українського селянства, яке отримало землі та свободу. Козацтво перетворилося у привілейований стан населення, до якого перейшло керівництво державою.

Але у другій половині XVII ст. у ході так званої «Руїни» - боротьбі між промосковською та пропольською козацькими старшинами, автономія Гетьманщини була сильно обмежена, та й сама Україна поділилася на Правобережну – під керівництвом Польщі та Лівобережну – під керівництвом Москви. До цього, до речі, спричинила агресивна антиукраїнська політика як московського царату, так і польської корони.

Змінюється й соціальна структура українського населення. Замість знищеного польського шляхетського стану, з'являється новий панівний стан – козацька старшина. У другій половині XVII ст. її влада збільшується і вона все частіше зазіхає на незалежність селянства, фактично відтворюючи панщину. Водночас падає значення рядового козацтва.

Схожою ситуація була й на Слобідщині. Через землі Слобідської України проходили татарські шляхи набігів на Московію. Тому до XVI ст. вони були майже зовсім незаселеними. Проте Московський уряд, починаючи з Івана Грозного, усіяко сприяє переселенню сюди селян та козаків з України. Козаки

отримували землі за свою службу цареві. Протягом XVII ст. на Слобідщині формується полковий устрій. Полковники, які водночас стояли на чолі адміністративної одиниці – полку, підпорядковувалися безпосередньо Москві та її представнику - Белгородському воєводі. З часом, полковники та старшини починають збільшувати свої наділи землі за рахунок наділів рядового козацтва. Селяни, які працювали на їх землях у якості орендарів почали поступово закріплюватися. Найбільше повстання проти спроб обмежити традиційні права та свободи, вибухнуло на Слобожанщині у 1670 р. Великий вплив на повстанців (яких очолив острогозький полковник І. Дзиковський) мала селянська війна у Росії під проводом Степана Разіна.

Соціальні утиски населення Гетьманщини посилювалися під час гетьманування І. Мазепи (1687–1709рр.) І. Мазепа виступав як захисник інтересів козацької старшини, що виявилось у його намаганнях розширити її вплив та багатство. Все це робилося, звичайно, за рахунок українського селянства та козацтва. Збагачуючи козацьку старшину, Мазепа намагався укріпити свою особисту владу, яка трималася в першу чергу на підтримці козацьких старшин. За І. Мазепи розширилася й московська присутність на Україні. Московські бояри, та нове московське дворянство, яке виникло за царювання Петра I, отримали право земельної власності в Україні. Більше всіх отримав фаворит царя Петра О. Меншиков. Щоправда не забував Мазепа і про себе – він був власником близько 20 тисяч маєтків на Україні, які пожалував йому Петро I. У відповідь на соціальні утиски, наприкінці XVII ст. відбулося кілька повстань. Найбільшим було повстання на Січі у 1692 р. яке очолив кошовий отаман Іваненко Петрик. Протягом 1692–1694 рр. разом з татарами він організував кілька походів у Гетьманщину, маючи на меті повалити владу Мазепи і відділити Гетьманщину від Москви. Але ці рейди були безуспішні й після 1696 р. про долю Петрика майже нічого не відомо.

У 1702 р. на Правобережній Україні, яка входила до складу Польщі, розпочалося повстання під проводом фастівського полковника С. Палія. Воно вибухнуло у відповідь на намагання Польщі знищити полковий устрій

Правобережжя. Польща, яка була союзником Росії у війні проти Швеції, попросили допомоги. У 1703 р. війська Мазепи перейшли кордон Правобережжя, розбивши повстанців та повернувши ці землі знов під панування польської шляхти.

Після початку Північної війни між Росією та Швецією, у якій Росія боролася за вихід до Балтійського моря, становище трудівників в Україні погіршилося. Селяни були обкладені великими податками на користь війни, козаки були повинні воювати проти добре озброєної та підготовленої шведської армії. Масовий набір населення для будування Петербургу, яке розпочалося у 1703 р., лягло тягарем на народні маси. За цих умов І. Мазепа, зважаючи на невдоволення населення й своєї старшини, вирішив перейти на бік Швеції, якщо її війська вдеруться до України. Коли восени 1708 р. шведи увірвалися на Україну, Мазепа перейшов на їхній бік. За ним пішли близько 2 тисяч чоловік гетьманської гвардії, частина старшини та деякі козаки Запорозької Січі на чолі з кошовим К. Гордієнком. Але основна маса населення не пішла за Мазепою, боючись репресій уряду та не довіряючи шведам. 27 червня 1709 р. в ході Полтавської битви шведсько-українське військо було розбито. Мазепа подався до Молдови, де у містечку Бендери невдовзі й помер.

Незабаром Гетьманщина, була остаточно позбавлена свого автономного статусу. Крім того швидко закріпачується українське селянство: 1727 р. було видано закон, згідно з яким селяни, що покидали свого пана, лишалися прав на майно, яким вони володіли на старому місці. 1760 р. селянин зобов'язувався отримати у пана офіційний дозвіл на перехід. А 1783 р. імператриця Катерина II зовсім заборонила селянам переходити з місця на місце, таким чином остаточно відроджуючи кріпацтво. Українські селяни вже втретє за свою історію (після часів Київської Русі та литовсько-польського панування) становляться кріпаками. Це є унікальне явище у соціально-економічній історії світу.

Одночасно знищуються й козацькі свободи. Козаків все частіше використовували на будівельних роботах. Крім того відбувалася швидка майнова диференціація козацтва. Уряд поділив усіх козаків на виборних, які

могли забезпечити себе зброєю та підпомічників – бідняків, які мали працювати у маєтках виборних, перетворюючись фактично на їхніх слуг.

Майнова диференціація торкнулася і січових козаків. Січова старшина захоплювала найкращі землі та швидко багатіла, у той час як козацька маса бідніла. На кінець XVIII ст., коли Кримське ханство перестало існувати, всяка потреба у січових козаках зникла. 4 червня 1775 р. за наказом Катерини II Січ було зруйновано. Частина козаків заснувала на турецькій території так звану Задунайську Січ, але більшість була переведена або до постійного війська, або до селянського стану.

Реєстрове козацтво також було небезпечним для імператорського уряду. Тому 1783 р. реєстрові полки були реорганізовані в уланські частини, виборні козаки перейшли до солдатського стану, підпомічники, як правило, до селянського. 1784 р. між Бугом та Дністром царат сформував Бузьке козацьке військо для протидії Задунайській Січі. Українську державність було знищено остаточно. Головною рушійною силою соціальної боротьби, крім невеликого прошарку ліберального дворянства та інтелігенції, знову стало селянство. Швидке посилення кріпосницького гноблення активізувало наприкінці XVIII ст. селянські рухи. Великим було повстання в с. Кліщенцях 1761–1770 рр. та у с. Турбаї на Полтавщині у 1788-1793 рр.

Після придушення військом Мазепи повстання С. Палія у 1704 р., уряд Речі Посполитої офіційно знищив полковий устрій Правобережжя, поділивши його на 4 воєводства. Відновила свою владу та вплив шляхта та магнати, які почали швидко туди повертатися. Щоб заманити сюди селян, які покинули ці землі у період Руїни, магнати, ліквідовували на 20-25 років панщину та звільнили селян від усяких повинностей. Це призвело до швидкого заселення цих територій. Але після закінчення строків амністії, старі порядки поступово повертаються. Знову відновлювалася панщина, яка постійно зростала. На деяких, найменш родючих землях північно-західної України вже у 20-х роках XVIII ст. панщина складала до 5 днів на тиждень. Фактично відновилося соціально-економічне гноблення селянства, яке було до повстання 1648 р.

Відповіддю на відродження важкого феодального гноблення були масові селянські повстання, відомі в історії як гайдамаччина. Її зародки можна побачити вже на початку XVIII ст., коли, відразу після закінчення амністій на панщину, деякі найбільш активні селяни, тікали у ліси та жили за рахунок грабунків шляхетських маєтків. Цих втікачів поляки й називали «гайдамаками» (з тюркської - «грабіжник»). Найбільше повстання гайдамак розгорнулося у травні 1768 р. Його очолив запорозький козак Максим Залізняка. Повстанцям, яких підтримало сотні селян, вдалося захопити Фастів, Корсунь, Черкаси й знищити, у більшості випадків, місцеву шляхту, євреїв та уніатських священників, відомих своїми поборами з населення. У червні 1768 р. гайдамаки обложили Умань, у якій знайшли притулок багато шляхтичів. Гарнізон Умані на чолі з сотником Іваном Гонтою перейшов на бік повстанців. Після падіння Умані, у Польщі на Правобережжі не зберіглося ні добре озброєних фортець, ані війська. Фактично в руках повстанців опинилися Київське та Брацлавське воєводства. Польський уряд звернувся до Росії по допомогу. Не дивлячись на те, що більшість гайдамацьких повстань проходили під гаслами переходу Правобережжя до Росії, уряд Катерини II, боячись що повстання може перекинутися на Лівобережжя, допоміг Польщі. Гонту й Залізняка було підступно схоплено: Гонту віддали Польщі, де його невдовзі стратили, а Залізнякак відправили до Сибіру. Опинившись без ватажків, гайдамаки розбилися на окремі загони, й були поодиночі розбиті.

Разом із селянами Правобережжя, до активної соціальної боротьби вступили й селяни Західної України, у першу чергу Карпат. Там їх називали опришками. Опришки грабували шляхетські маєтки. Спочатку рух опришків охопив Прикарпаття, згодом був поширений на Закарпаття та Буковину. І хоч свідомства про цей рух відносяться ще до середини XVI ст., найбільш масового характеру він набув з кінця XVII - XVIII ст. Найвідомішим ватажком повстанців, за якого рух здобув свого апогею, був Олекса Довбуш. Повстання гайдамаків та опришків змусили феодалів дещо послабити визиск населення.

Заняття 2

1. Соціальна та національна боротьба в Україні у XIX - на початку XX ст.
2. Соціальна та національна боротьба у часи національно-демократичної революції (1917–1920 рр.).
3. Соціальна та національна боротьба у роки входження України до складу СРСР (1920–1991 рр.).

Мета практичного заняття: визначити сутність соціальної та національної боротьба в Україні у XIX - на початку XX ст. розглянути історію етнографічної науки в Україні; проаналізувати етапи становлення етнографічних досліджень; охарактеризувати етнографічне районування України.

У першому питанні практичного заняття необхідно звернути увагу, що до внутрішньо українських чинників соціальної напруги додалися негативні, руйнівні російсько-імперські фактори соціального і національного гноблення українців в Російській імперії. Це питання доцільно висвітлювати крізь призму наслідків перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Дійсно, на початку XIX ст., у наслідок знищення Речі Посполитої, українські землі Правобережжя були поділені між двома державами: більшість відійшло до Російської імперії, західна Україна – до Австрійської імперії.

У XIX ст. в Україні розвиток економіки в цілому і сільського господарства зокрема відбувався екстенсивним шляхом, тобто шляхом посилення експлуатації селянства та природних ресурсів України. У вказаний період відбувається швидке освоєння півдня України, земель, які колись належали Запорізькій Січі. У 1796 р. селяни півдня України були офіційно закріпачені, але їхнє положення було краще за положення селян інших регіонів. Поміщики півдня швидко зрозуміли, що селяни даватимуть більше прибутків

якщо працюватимуть як вільні наймані працівники, виплачуючи податки. Родючі південні землі України швидко почали використовувати на капіталістичних умовах, за яких на землях поміщиків працюють вільні орендарі. По інших регіонах України панували кріпосницькі умови селянської праці. Найважча експлуатація була на Правобережній Україні, де більшість поміщиків були вихідцями із старої польської шляхти. На цих землях панщина іноді сягала 6 днів на тиждень. У цілому ж продуктивність селянської праці була вкрай низькою. Головними причинами цього була, по-перше, відсутність зацікавленості селянина у результаті праці, який все одно буде належати поміщику, а, по-друге, застарілі знаряддя праці та способи обробки землі. Селяни в Україні поділялися на поміщицьких та державних.

Одночасно слід звернути увагу на той красномовний факт, що з 30-х років XIX ст. в Україні почав з'являтися новий клас трудового населення – робітники. Промисловість Росії, у порівнянні з Західною Європою, була вкрай відсталою. До середини XIX ст. панувало мануфактурне виробництво, основане на ручній праці. Більшість мануфактур були казенними, тобто на них працювали не вільнонаймані робітники, а кріпосні селяни. Продуктивність таких мануфактур, через повну відсутність зацікавленості у результаті праці, була низькою. Але з 30-х років XIX ст. багато поміщиків, у маєтках яких знаходились ці казенні мануфактури, почали використовувати своїх селян як вільних робітників. Особливо це було помітне на тих поміщицьких господарствах, які займалися виробленням продукції, що мали великий попит на ринку – цукор, тканини. Вільні робітники давали більший прибуток, що сприяло розширенню виробництва та його механізацію. Так на Україні почався промисловий переворот - введення машинного виробництва.

Важка праця активізувала народні рухи. Найбільш розповсюдженими формами боротьби з соціальними утисками були повстання та втечі на Дон або Кубань. Особливо селянські повстання частішали після війни 1812 р. 1819 р. повстали військові поселенці Чугуївського уланського полку. В грудні 1825 р. декабристський Чернігівський полк. 1829 р. повстали селяни окремих повітів

Харківської губернії. 1814–1835 рр. на Поділлі вирувало повстання Устима Кармелюка. Підчас голоду 1833 р. відбувалися селянські заворушення у Слобідсько-Українській (Харківській), Чернігівській і Херсонській губерніях. 1835 р. повстали лівобережні козаки, з яких уряд зорганізував 10 козачих полків, а потім вирішив перевести їх у солдати. В першій половині 40-х рр. XIX ст. особливо великі селянські заворушення відбувалися по селах Русанівка (Київщина), Швайківці (Волинь). Протягом 1824-1856 рр. тільки на під російській частині Україні відбулося 120 селянських виступів. Масовість селянських повстань та явна відсталість Росії від Заходу, яка виявилася під час Кримської війни 1853–1856 рр., змусили уряд піти на реформи.

У 1861 р. російський царизм змушений був скасувати таке ганебне явище як кріпацтво. Обговорюючи причини, хід впровадження селянської реформи, її політичне та економічне значення, зверніть увагу на те, що вона носила незакінчений, половинчатий характер. Насправді російський царизм намагався усіляко підтримувати поміщиків за рахунок тепер вже формально вільного селянства. За землю та за особисту свободу селяни мали сплатити за схемою, встановленою державою. Викупна сума значно перевищувала реальну вартість землі. Отже, уряд імператора Олександра II зробив усе можливе, щоб перекласти увесь тягар виплат на селян, за рахунок яких, врешті решт і пройшла аграрна реформа.

Західна Україна у XIX ст., внаслідок трьох поділів Польщі, входила до складу Австрійської (згодом Австро-Угорської) імперії. Становище народних мас тут було навіть гірше, ніж у підросійській Україні, оскільки якість ґрунтів була поганою і врожаї вони давали гірші. У 80–90-х роках XVIII ст. імператори Марія-Терезія та Йосип II провели реформи, спрямовані на полегшення долі селянства. Було чітко зафіксовано максимальний розмір панщини на рік, а селяни були оголошені особисто вільними. Але їх наступники швидко звели умови реформи нанівець і на західній Україні знов встановилося жорстоке кріпосницьке гноблення. В цілому у XIX ст. західноукраїнські землі були в економічному плані найбільш відсталим регіоном Європи, де домінував

аграрний сектор господарювання, заснований на кріпосницькій системі. Промисловість як така була відсутня, розвивалися лише промисли та ремесла: ткацтво, деревообробка тощо. Через важкі умови життя селянські рухи у ХІХ ст. поширюються. Особливо це стало помітним у 40-х роках. Найбільшим повстанням цих років було повстання 1843–1844 рр. на Буковині під проводом селянина Лук'яна Кобилиці. Схожі соціальні конфлікти поширилися по всій Австрійській імперії. Їх апогеєм стала революція 1848 р., яка охопила і Західну Україну.

Таким чином, одним з головних наслідків скасування кріпацтва в Україні було швидке соціальне розшарування. Із колись єдиної кріпацької маси виділяються найбільш заможні селяни, які могли наймати людей для обробки своїх земель. Таких було небагато – 5 %. Основну селянську масу становили так звані середняки, які мали кілька голів худоби, але наймитів вже не мали. І, нарешті, досить високий відсоток становили бідняки, які або зовсім втратили свою землю, або мали її занадто мало, щоб прогодувати себе. Вони зчаста наймалися на роботи до багатих селян.

Ще одним наслідком реформ став пришвидшений розвиток промисловості та кінець промислового перевороту. Остаточно оформлюються нові класи населення – буржуазія (яка складалася в основному з вихідців із селян) та вільнонаймані робітники.

У другому і третьому питаннях питанні важливо зрозуміти і простежити динаміку й напругу соціальної та національної боротьби українського народу у ХХ ст. Революційні збурення 1917–1920 рр. призвели до захоплення українських земель більшовиками і встановленні тут комуністичної влади.

Українським політичним діячам, з їх намаганням завоювати незалежність чи автономію у складі Росії, протистояли спочатку непопулярний Тимчасовий уряд, а після жовтневого перевороту 7 листопада (нов. стиль) 1917 р. - більшовицький уряд на чолі з В. Леніним. Більшовики висунули зовні логічну та продуману програму соціальних перетворень, яка базувалася на трьох принципах: «Землю – селянам, фабрики – робочим, мир – народам». У своїй

національній програмі вони формально виходили з принципу права націй на самовизначення. Але фактично політика більшовиків була спрямована на відтворення єдиної Російської держави, яка розвалилася після Лютневої революції на кілька автономних територій. Звинувачуючи національні уряди у «буржуазному націоналізмі», спрямованому на відтворення капіталістичного визиску мас та розрив єдиного фронту боротьби з соціальним та національним гнобленням, вони встановили по всіх автономіях підконтрольні їм комуністичні уряди, які 30 грудня 1922 р. об'єдналися в єдину державу – Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Фактично більшовизм був однією з форм російської державної ідеології, спрямованої на відтворення єдиної Російської держави, яка формальна складалася з незалежних радянських республік та мала федеративний устрій.

Після входження України до складу СРСР, корінним чином змінився соціальний склад її населення. Стара буржуазія та дворянство як класи були знищені. Всі землі та промислові об'єкти перейшли у власність держави.

Рекомендуємо проаналізувати соціальну політику радянської влади під час проведення НЕПу, індустріалізації, насильницької колективізації, голодомору 1932–1933 рр., сталінських репресій. Необхідно відповісти на питання: чи насправді народною була комуністична влада, якщо засуджувала українців на такі страждання і жертви?

Після смерті 1953 р. Й. В. Сталіна і приходу до влади М. Хрущова почалась епоха «відлиги», яка характеризується активізацією громадського життя та спробою економічних реформ. Новим явищем цього періоду була поява дисидентського руху, представники якого виступала за розширення політичних прав народу та вільного розвитку національного життя. З'явилися, навіть, підпільні націоналістичні та антикомуністичні групи («Об'єднання», «Український національний комітет», «Ходорівська група» та інші.) 183 таких груп і організацій були викриті станом на 1959 рік. Тисячі підпільників були притягнуті до кримінальної відповідальності. Проте в середині 60-х рр. виникла більша й краще підготовлена організація «Український національний фронт»

(керівник – Д. Квецко, М. Дяк, розгромлена 1966 р.) 1965 р. влада провела масові арешти критично налаштованих інтелігентів. Масові виступи й страйки робітників по деяких містах України були придушенні в середині 70-х років ХХ ст. У 1976 р. відкрито виникла правозахисна «Українська група сприяння виконанню Гельсінської угоди» (керівники – М. Руденко, О. Мешко, Л. Лук'яненко), піддана репресіям того ж року. У 1989 р. виникає «Народний рух України» за перебудову.

Життя населення у хрущовський період (до початку 60-х років) постійно поліпшувалося (майже зник, наприклад, гострий товарний дефіцит), розвивався народний сектор економіки.

Але характерним явищем хрущовського та особливо брежнєвського періоду (60-80-ти рр.) було становлення нового панівного прошарку населення – партійної номенклатури та бюрократії, які користувалися майже необмеженою свободою та широкими правами. У період правління Л. Брежнєва (1964–1982 рр.) репресії проти внутрішньої опозиції у вигляді дисиденства посилювалися, радянський уряд почав відновлювати сталінську традицію керування державою.

Найбільшими класами радянського суспільства були робітники та колгоспні селяни. Останні до кінця сталінської епохи фактично перебували у кріпацькій залежності від держави, оскільки не мали навіть паспортів та можливості покинути село. У хрущовські часи їхнє становище значно покращується - селянам дозволили вести власне дрібне господарство, видали паспорти та дали право переїзду з місця на місце. Але рівень життя на селі, на відміну від міста, був невисоким, селяни жили в більшості за рахунок власних городів та паїв, які отримали від колгоспів. У радянському суспільстві досить широким прошарком населення була інтелігенція, об'єднана у різні творчі союзи. Над цими класами радянського суспільства стояла партійна та урядова номенклатура.

Реформування радянського суспільства, вчинене М. Горбачовим і його послідовниками у 1985–1991 рр. супроводжувалося розпадом СРСР на окремі незалежні республіки. Україна отримала незалежність 24 серпня 1991 р.

Тема 6 Формування української державності: етапи та особливості

Заняття 1

1. Київська держава (Київська Русь).
2. Галицько-Волинська держава.
3. Козацько-гетьманська держава (середина XVII–кінець XVIII ст.).
4. Українська Центральна Рада.

Мета практичного заняття: визначити етапи українського державотворення; розглянути поетапне формування української держави та її історичні особливості; охарактеризувати історичні умови формування української державності.

Під час вивчення першого питання необхідно звернути увагу на характерні ознаки київського періоду української державності. Осмисленню підлягають також провідні чинники державотворення цієї доби. У IX ст. виникли два окремі державних утворення: слов'янська Київська Русь і слов'яно-фінська Новгородська Русь. Олег, який успадкував владу після Рюрика, підступно вбив Аскольда і Дира у 882 р. і став правити Києвом. Цим самим Олег об'єднав в єдине ціле Київські і Новгородські землі.

На думку українського історика М. Грушевського війна і торгівля стали визначальними чинниками українського державотворення в київську добу.

Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва в Східній Європі і мало далекосяжні наслідки. Якщо до Олега Руська земля була федерацією племен, то з моменту об'єднання

новгородської півночі і київського півдня вона почала свій шлях до централізованої держави із самодержавною формою правління.

Київська Русь в IX-XIII ст. об'єднувала фактично усіх східних слов'ян і була однією з найбільших держав Східної Європи. Її територія простягалася з півночі на південь – від Балтики до Чорного моря, зі сходу на захід – від Волги до Карпат.

Виникнення Руської держави з центром у Києві було закономірним наслідком внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян. Процес їхньої політичної консолідації зумовлений низкою внутрішніх і зовнішніх факторів: територіальною, етнічною, культурною спільністю східних слов'ян тощо. На думку М. Грушевського два чинники виявилися вирішальними у державотворчих прагненнях східних слов'ян: війна і торгівля.

Під час розгляду діяльності перших князів Київської держави необхідно зосередити свою увагу саме на державотворчій складовій їхньої політики. Під час правління Олега, Ігоря, Ольги, Святослава розвиток Київської держави супроводжувався запеклим протиборством двох визначальних тенденцій: доцентрової (намагання київських князів зміцнити свою владу) і відцентрової (постійна загроза сепаратизму племінних князів та місцевої знаті). Проте помилковим буде залишити поза увагою князівські реформи, зокрема в економіці, вдосконалення системи оподаткування на Русі, військові походи, дипломатію тощо.

Політичний устрій України-Русі доби Київської держави характеризує діалектику суспільно-політичних відносин в країні. Київська держава за формою правління вважалася ранньофеодальною монархією, де не було чіткої центральної влади. У IX–XIII ст. влада зазнала значної трансформації. На цьому етапі виникла дружинна форма державності. Згодом її змінила централізована монархія. У період феодальної роздробленості одноосібна монархія поступилася місцем федеративній монархії. Долю Русі вирішував тоді не великий князь, а найвпливовіші місцеві князі.

Відомо, що розквіт Русі припадає на період правління Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого.

За часів Київської держави існували дві системи управління: десяткова і двірцево-вотчинна. Десяткова випливала з військової організації. Тисяча втратила реальний матеріальний зміст і стала територіальним поняттям – округом, який очолював тисяцький. Він був керівником військових сил округу, здійснював поліцейську, судову, фінансову владу. Тисячі поділялися на сотні, які очолювали сотські, що виконували адміністративно-фінансові і судові функції.

Двірцево-вотчина система управління утворилася при дворі князя. Чиновники княжого двору стали виконувати доручення князя, що мали загальнодержавне значення і не належали до їхніх безпосередніх обов'язків при дворі.

На місця посилалися представники центральної влади – намісники і волостелі. Вони відали адміністративно-судовими справами. Селами управляли старости, яких обирали селяни.

Зазначимо, що протягом IX–XIII ст. влада пройшла складну трансформацію. Спочатку виникла дружинна форма державності. Її особливість полягала в тому, що дружина в руках князя була засобом примусу й управління, збору данини, захисту інтересів країни від ворогів, підкорення нових земель. Стосунки між князем і дружиною були неоднозначні: дружині не можна було наказувати, її потрібно переконувати. Так князь Ігор був змушений слухатися дружини. Княгиня Ольга була більш незалежною від дружинників. Історики вважають, що в добу Володимира Великого дружинна форма державності відходить в минуле. Дружина виконувала лише військові функції і вже не була фактором політичного життя, апаратом управління і судочинства. Відбувається процес її розшарування, з'являється прошарок бояр, які стають правлячою суспільною групою.

У добу розквіту Київської держави формується централізована монархія. Носієм монаршої влади був київський князь, який мав необмежені можливості в прийнятті рішень в питаннях внутрішньої і зовнішньої політики.

У період феодальної роздробленості з'явилася федеративна монархія. Долю країни вирішував не великий князь, а група найвпливовіших місцевих князів.

Розглядаючи друге питання, необхідно чітко виходити з того положення, що Галицько-Волинське князівство – друга після Київської Русі велика держава на українській землі, збудована українцями, яка об'єднала майже усю українську етнографічну територію.

У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславович (1173–1205 рр.) об'єднав Галичину і Волинь і створив Галицько-Волинську державу. Столицею її був Галич, а з 1272 р. – Львів.

Особливістю суспільного ладу було те, що в Галицько-Волинському князівстві утворилася численна група впливового боярства, в руках якої зосередились майже всі земельні володіння. В Галичині зростання боярського землеволодіння випереджувало створення князівського домену. На Волині, навпаки, водночас з боярським розвивалося і князівське доменіальне землеволодіння. Такий стан склався тому, що в Галичині раніше, ніж на Волині, визріли економічні та політичні передумови швидкого зростання великого феодального володіння. Князівський домен почав зміцнюватися тоді, коли переважна частина общинних земель була захоплена боярами і для князівських володінь кількість вільних земель стала обмежена.

Провідну роль серед феодалів Галицько-Волинського князівства виконувало старе галицьке боярство – «мужі галицькі». Їх сила постійно зростала. У XII ст. «мужі галицькі» виступають проти будь-яких спроб обмежити їхні права на користь князівської влади і зростаючих міст.

Звертає увагу той факт, що в державному устрої Галицько-Волинського князівства тривалий час був відсутній поділ на уділи. Оскільки галицько-волинські князі не мали широкої економічної і соціальної бази, їхня влада

виявилася нетривалою. Як правило, князівська влада передавалася за спадком старшому сину, а взаємини між членами князівського дому будувалися на принципах васалітету.

Після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство слугувало опорою української державності. Воно перейняло і зберегло політичні і національно-культурні традиції Київської Русі. Саме Галицько-Волинська держава стала спадкоємницею Київської держави. Галицько-Волинське князівство оберігало протягом 150 років західноукраїнські землі від агресії з боку поляків і угорців, а також зберігало в українців почуття культурної та політичної ідентичності.

Розгляд наступного питання студент повинен здійснювати, виходячи з того факту, що український народ мав вагомі традиції державотворення, започатковані ще в добу Київської Русі. Українська козацька держава створювалася з урахуванням історичних традицій попереднього державотворення.

Перед студентом стоїть завдання комплексного аналізу як ознак української козацької держави (державна влада, місцева адміністрація, територія, фінансово-податкова система, військо, зовнішня політика, адміністративно-територіальний поділ тощо), так і принципів організації самої влади, ідеологічного наповнення владних повноважень, відносин між козацькою верхівкою й козацько-селянськими масами. Важливою особливістю української козацької держави було те, що її здійснювалося в обставинах ведення бойових дій, що обумовлювало її форму, тобто: феодална верхівка пристосовувала для виконання державних функцій вже готову, перевірену на практиці військово-адміністративну, полково-сотенну організацію козацтва. В екстремальних умовах війни, коли потрібно було максимально об'єднати та мобілізувати на боротьбу увесь народ, ця організація стала не тільки загальною для всіх повстанських сил, але й єдиною політико-адміністративною та судовою владою в Україні. Їй не була підвладна тільки церква. Мова йде про військово-адміністративну владу Запорізької Січі, яка стала моделлю

відновленої української держави. До того ж подібного роду форма державності несла в собі елементи народовладдя, залишаючись класовою.

Іноземні держави розглядали Україну як повноправного суб'єкта міжнародних відносин і охоче вступали з нею в договірні стосунки. У 1648-1657 рр. Україна підтримувала постійні дипломатичні зв'язки з Валахією, Молдавією, Трансільванією, Туреччиною, Угорщиною, Московією. У ті ж роки Україна встановлює зв'язки з Австрією, Англією, Венецією, Персією, Францією, Швецією.

У необхідно проаналізувати тісний зв'язок між подіями національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького та реальними кроками державотворення в українських землях у зазначений період.

Визначення періодизації і причин Української революції 1917–1920 рр. допоможе студентові в хронологічному порядку вивчати важливий і об'ємний історичний матеріал, присвячений революційним подіям у цей період.

Треба звернути особливу увагу на той факт, головними завданнями усіх українських національних урядів були національне звільнення, соціальні реформи, розбудова української державності.

Українська Центральна Рада виникла 3–4 березня 1917 р. у Києві. На зборах представників товариства українських поступовців обговорювалося питання щодо створення органу, який би представляв інтереси українства в нових умовах. УЦР сформували представники соціалістичних і ліберальних партій та організацій українського спрямування (УСДРП, ТУП, УНП, УПСР та ін.). Саме ЦР стала виразником державотворчих, демократичних прагнень українського народу.

ЦР виникла на хвилі революційної боротьби. Вона ставила перед собою завдання перебудови тодішнього суспільного ладу, виходячи з невід'ємного права українського народу на самовизначення і відродження багатовікової державницької традиції.

Зверніть увагу, що найближча задача для ЦР – добитися від Тимчасового уряду Росії широкої автономії для України у складі Російської федеративної демократичної республіки; вирішити аграрне питання на користь українських селян; закінчити Першу світову війну. На цьому шляху вона знайшла вагому підтримку з боку низки з'їздів українського загалу, які пройшли у травні-червні 1917 р.

Першим кроком на шляху оформлення державності стало скликання у Києві 5–7 квітня 1917 р. Всеукраїнського Національного Конгресу. У документах, ухвалених Конгресом, відзначалися такі основні цілі українського національного руху: широка національно-територіальна автономія України у складі Російської федеративної демократичної республіки; забезпечення прав національних меншин, що проживали тоді в Україні; допуск представників ЦР для участі в майбутніх переговорах з Німеччиною тощо.

Важливим рішенням Конгресу було доручення ЦР розпочати організувати крайові Ради та поступово устанавлювати українську владу на місцях, а також те, що кордони автономії мали бути визначені на підставі етнографічного принципу.

Рекомендуємо проаналізувати відносини між ЦР і Тимчасовим урядом Росії. Відносини між ЦР і Тимчасовим урядом були доволі напруженими. Незважаючи на чисельні офіційні і приватні контакти взаємовідносини двох державних інституцій України і Росії постійно погіршувалися. Головна причина – небажання Тимчасового уряду задовольнити вимогу політичної автономії України. Хоч Тимчасовий уряд і декларував свою демократичність, щодо України він продовжував проводити стару колоніальну імперську політику.

На окрему увагу заслуговують Універсали УЦР. Студент повинен проаналізувати не тільки їх зміст, а й суспільно-політичні умови їх появи, наслідки.

Важливим аспектом для розуміння державотворчої політики української влади є аналіз конституційного процесу в Україні в добу Центральної Ради.

Робота над Конституцією України як автономної частини Росії демократичної республіки розпочалася після проголошення II Універсалу. В червні 1917 р. було утворено комісію у складі 100 осіб. Результатом її роботи став «Статут про державний устрій, права і вольності УНР», який було ухвалено 29 квітня 1918 р. Ця Конституція складалася з 8 розділів і 85 статей. За нею УНР проголошувалася єдиною і нероздільною. Вона проголошувала рівність усіх громадян, свободу слова, преси, спілок, місця проживання. В основу формування вищих органів влади було покладено принципи розподілу органів влади – на законодавчу (Всенародні збори), виконавчу (Рада Народних Міністрів), судову (Генеральний суд).

Отже, Конституція ЦР мала демократичний характер, була міцною правовою основою держави, фундаментом для всього законодавства України, створення демократичної країни.

Вважаємо за доцільне привернути окрему увагу до військового будівництва. Тут треба з'ясувати політичні підходи ватажків ЦР до цієї вкрай актуальної військово-політичної проблеми, особливо в умовах військового часу. Які були досягнення і фатальні прорахунки ЦР у цій царині?

Після приходу більшовиків до влади в Росії починається якісно новий етап в житті України і діяльності її соціалістичної влади. Розбіжності в поглядах на подальший стратегічний курс розвитку України зумовили військовий конфлікт між ЦР та більшовиками, який згодом переріс у I українсько-більшовицьку війну. Радянська Росія розпочала збройну агресію проти УНР з метою повалення ЦР і встановлення підконтрольній Росії влади рад в Україні.

Втративши підтримку значної кількості українського населення, наштотуючись на пасивність та апатію абсолютної більшості населення, Центральна Рада постала перед проблемою: на які сили спиратися. У боротьбі між різними фракціями перемогли прихильники опори на зовнішні сили. Під впливом подій на фронті УЦР змушена була спочатку взяти участь у

Брестських мирних переговорах з країнами Четверного союзу, а потім 9 лютого 1918 р. підписати з ними угоду про мир.

Отже, у лютому 1918 р. ЦР уклала мирну угоду в Бресті з Німеччиною і її союзниками (Австро-Угорщина) про їхню допомогу у звільненні України від більшовицької навали. Уже до кінця квітня 1918 р. вся територія УНР перебувала під контролем німецько-австрійських військ. Вони з перших днів перебрали на себе ті функції, які насправді повинні були виконувати органи місцевої влади.

Український уряд втратив можливість регулювати економічні відносини з селом, яке вважалося опорою української державності. У селян забирали багато продовольства для поставок в Німеччину і Австро-Угорщину. Останні два місяці свого існування ЦР нерідко приймала рішення, які суперечили нагальним потребам суспільства, перетворившись в дискусійний клуб.

Уже наприкінці березня 1918 р. німецько-австрійське окупаційне командування впевнилося в безсиллі ЦР і безперспективності співробітництва з нею. Взаємовідносини між німцями і ЦР загострювалися. Виникали конфлікти. 29 квітня 1918 р. за допомогою окупаційних військ до влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський. УЦР було повалено.

Заняття 2

1. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського.
2. Українська Народна Республіка доби Директорії.
3. ЗУНР.
8. Україна (від 1991 року).

Мета практичного заняття: визначити характерні особливості українського державотворення в умовах зовнішньої агресії під час Української революції 1917–1920 рр.; розглянути регіональні особливості державотворчих пріоритетів

на прикладі ЗУНР; *охарактеризувати* історичні умови формування української державності після 1991 р.

Розгляд першого питання потребує аналізу військово-політичної ситуації як в самій Україні, так і навколо неї. Це дасть змогу зрозуміти історичну логіку розвитку подій в добу Української революції.

Прихід до влади в Україні гетьмана П. Скоропадського за підтримки німецько-австрійського окупаційного командування, часто розцінюють як державний переворот. Більш того, сучасні українські історики проф. В. Солдатенко, проф. В. Верстюк вважають, що Українська Держава П. Скоропадського не підпадає під визначення революційних змін, а характеризується консервативною реставрацією частини колишніх порядків і скасуванням попередніх революційних здобутків ЦР. Студент, на наш погляд, обов'язково повинен враховувати такі судження під час підготовки даного питання.

Треба вернути увагу, що політика гетьмана П. Скоропадського якісно відрізнялася від соціалістичного курсу ЦР. Політичний курс гетьмана – курс на побудову української державності консервативними методами. За політичною суттю це був авторитарний режим консервативної частини населення без чіткої моделі побудови нової держави. Перші гетьманські рішення встановлювали в Україні замість демократичної республіки свого роду конституційну монархію. Замість назви держави Українська Народна Республіка встановлено нову – Українська Держава.

Гетьман намагався силою влади й помірними реформами загасити революційне полум'я, відновити стабільність у суспільстві. Проте з перших днів йому протидіяли ті політичні сили, які свого часу представляли ЦР. Спроба відновити економіку на базі пріоритетності приватної власності приречена суспільство на черговий виток класового протистояння.

Зауважимо, що зміна влади прямо не загрожувала українській державності. П. Скоропадський неодноразово наголошував на необхідності її

зміцнення і консолідації суспільства. Очевидно, населення країни очікувало на подолання анархії, наведення порядку, забезпечення стабільності в економіці, й суспільному житті. Диктаторський характер влади можна пояснити тим, що у політично й соціально розбурханому суспільстві парламентаризм з неконтрольованою децентралізацією неминуче вів до загибелі української державності. Міцна виконавча влада на чолі з одноосібним правителем мала шанси зберегти національну державу. Часу на розбудову демократичних інститутів гетьман не мав, тому і поєднав в одній особі законодавчу й виконавчу влади.

Доцільно звернути увагу на ставлення окремих верств українського суспільства на гетьманат П. Скоропадського. Цей суспільний індикатор політичної погоди в Україні засвідчував, що політичний курс консервативного уряду тоді підтримували десь 20–25% населення України. Цим пояснюється той факт, що гетьманат спирався на військову присутність союзників, яка суттєво сприяла втіленню в життя планів П. Скоропадського. В Україні його підтримували об'єднання промисловців, торговців і фінансистів, а також праві партії.

Недостатня соціальна підтримка гетьманату в середині країни, існування потужної опозиції, несприятливі зовнішньополітичні чинники вимагали від П. Скоропадського вирішення проблеми забезпечення керівництва державою в разі непередбачених обставин.

Зі зміною політичного режиму в Україні влада опинилася в руках великих землевласників, промисловців і фінансистів. Розпочалося масове повернення поміщиків і капіталістів. Вони відбирали у селян землю, надану їм III Універсалом ЦР, маєтки, заводи і фабрики, палаци. До того ж старі власники вимагали компенсації за збитки. Народні маси позбавлялися політичних прав і свобод. Було ліквідовано 8-годинний робочий день, встановлений III Універсалом ЦР. У селян відбиралися землі та інвентар. Жорстоко придушувалися будь-які прояви невдоволення.

Діяльність гетьманських установ і органів постійно перебувала під суворим доглядом німецько-австрійського окупаційного командування. Воно контролювало відправку до Німеччини зерна, м'яса, меду, цукру, масла, промислового устаткування. Така грабіжницька політика окупаційної влади та гетьманату викликала в народі все більше обурення і опір.

Аналізуючи державотворчу політику П. Скоропадського, треба комплексно підійти не тільки до неї, а й до внутрішньополітичної боротьби між гетьманською владою і соціалістичною опозицією. Соціалістична опозиція в особі Українського національного союзу мала протилежні погляди на державне будівництво політичний курс країни. Дійсно, у процесі державотворення гетьман стикнувся з великими труднощами. Українські політичні партії, що сповідували соціалізм ворожо ставилися до нової влади. П. Скоропадський негативно ставився до державного апарату, що дістався йому від ЦР, і продовжував його перебудову навіть наприкінці свого правління.

У добу Української Держави вдалося здобути певних успіхів, перш за все, в зовнішньополітичній сфері. В економіці відбулись зміни на краще. Відбудовувалися залізниці, мости, дороги. Вдалося налагодити фінансові справи. Цьому сприяли законодавчі акти гетьманського уряду. Гетьман провів важливі судові реформи. Значну увагу П. Скоропадський приділив військовому будівництву. Існувала ціла програма формування регулярних, професійно підготовлених збройних сил. Помітними були здобутки у галузі культури і освіти.

Наприкінці зверніть увагу на причини поразки гетьманського курсу. Треба визначити об'єктивні чинники, що спричинили до поразки політичного режиму П. Скоропадського. Серед них об'єктивні чинники як зовнішньополітичної, так і внутрішньополітичної природи походження.

Розглядаючи питання про державотворчу політику Директорії УНР, необхідно використати вже набуті знання попереднього матеріалу семінару. Цілком логічним буде застосування історичних фактів з доби УЦР, гетьманату П. Скоропадського. Пропоноване питання наочно ілюструє запеклу

внутрішньополітичну боротьбу за владу в Україні між різними суб'єктами українського політичного істеблїшменту. Зверніть увагу, що вона проходила на тлі загальноєвропейських, загальносвітових подій: закінчення Першої світової війни й повоєнного облаштування світу.

Українські партії і організації, які перебували в опозиції до гетьмана П. Скоропадського і об'єдналися в Український Національний Союз, на таємному засіданні УНС 14 листопада 1918 р. створили Директорію на чолі з В. Винниченком. Вона очолила народне повстання проти гетьмана, яке почалося 14 листопада. Уже 19 грудня 1918 р. Директорія урочисто в'їхала у Київ. Відновлено УНР.

Необхідно проаналізувати соціально-економічний, суспільно-політичний курс Директорії в середині країни і, по-можливості, порівняти його з політикою ЦР. Директорія схилилася до соціалістичного шляху розвитку другої УНР. Вона продовжувала політичний та економічний курс ЦР. Проте лідери Директорії на відміну від провідників ЦР чітко стояли на позиції незалежності України.

Радимо уважно придивитися до природи походження самої Директорії. Вона, розглядаючи себе як тимчасовий революційний орган, запевнила, що передасть свої права і повноваження лише трудовому народові незалежної другої УНР.

У середині самої Директорії розгорнулася палка дискусія щодо моделі державності – європейського чи радянського зразку. Формально було досягнуто компромісу, суть якого зводилася до того, що за основу розбудови держави було взяти так званий «трудоий принцип» або «принцип трудових рад» (в губерніях і повітах створювалися трудові ради, а в центрі – Конгрес трудового народу).

Цей період насичений важливими, вирішальними для подальшої долі України подіями. Він наочно показує, що здійснення важких кроків державотворення в умовах війни завжди призводить до викривлення і деформації попередніх планів та ідей щодо цього. Як ніколи, суспільству потрібні спокій і злагода, тим більше за умов існування значного прошарку

денаціоналізованих українців і представників інших національностей. Директорія розв'язувала в умовах перманентної зовнішньої агресії в українські землі конче важливе питання, пов'язане з геополітичним місцем України. Географічне положення, природні та людські ресурси, промисловий і сільськогосподарський потенціал завжди знаходились і будуть знаходитись у полі зору зовнішніх чинників впливу, які досить часто є ворожими для України. Тому вкрай важливим для Директорії було вироблення оптимального військово-політичного курсу, який би забезпечив розвиток надбань української революції і привів країну до демократичної європейської спільноти. Протягом певного часу військово-політичний курс Директорії зазнавав змін і корегувався в залежності від конкретно-історичної обстановки як в самій УНР, так і довкола неї. Він проходив етапи від «нейтрального статусу» УНР до спроб знайти порозуміння з Антантою та Польщею. Військово-політичний курс Директорії зазнавав і внутрішніх впливів, і зовнішніх, що робило його вразливим, інколи малоефективним. Отже, як вже згадувалося вище, на хід державотворчих процесів в українських землях суттєво впливав геополітичний чинник.

На формування військово-політичного курсу УНР доби Директорії істотно впливали позиції провідних політичних партій України. У перші місяці існування Директорії на її військово-політичну активність справляли вплив головним чином рішення УСДРП. Важливою особливістю процесу розробки і запровадження певного військово-політичного курсу України було намагання провідних діячів країни надати йому загальноукраїнський характер. 22 січня 1919 р. на Софіївській площі у Києві відбувся урочистий Акт злуки УНР та ЗУНР. Відтепер ЗУНР перетворилася на Західну область (ЗО) УНР з тимчасовим збереженням свого політичного устрою та з автономним статусом. А керівництво автономної області увійшло до складу загальноукраїнського.

Проте створення Соборної України, а відтак і спроби формування спільного військово-політичного курсу УНР, у практичній площині виявилися досить суперечливими і багато в чому формальними. Причиною цього явища була низка суттєвих внутрішніх розбіжностей між Директорією і політичними

колами ЗО УНР. Так, наприклад, у складі Директорії та її Уряді чільне місце посідали представники соціалістичних партій з притаманними їм суспільною демагогією та соціальним максималізмом, що обумовлювало в основному «лівий» характер політики державних органів УНР. Натомість у Галичині найбільш впливовими були ліберально-консервативні кола. До того ж загальний хаос у державі, «отаманщина» в УНР різко контрастували з високим рівнем організації державного ладу в ЗО УНР. Крім того, суто політичні розбіжності значно поглиблювалися наявністю істотних історико-культурних, соціально-психологічних відмінностей поміж регіонами України. Мабуть, саме в цьому криється сенс так званого «галицького сепаратизму», в якому часто звинувачували наддніпрянці своїх галицьких колег за їх наміри вирішувати долю ЗО УНР у відриві і незалежно від майбутнього всієї української державності. А ще керівництво ЗО УНР відштовхувала лінія С. Петлюри на зближення з Польщею, що вважалася найпершим ворогом галичан. Це спонукало останніх до пошуку зовнішньої допомоги навіть у генерала А. Денікіна ціною визнання необхідності відновлення єдиної Російської імперії, сподіватись виторгувати автономію Галичині в її складі. Складний процес вироблення і запровадження Директорією власного військово-політичного курсу мав декілька етапів еволюції. Протягом цих етапів під тиском внутрішніх і зовнішніх чинників кардинально змінювалися пріоритети і напрями військових і дипломатичних зусиль керівництва УНР у забезпеченні життєздатності своєї влади.

Під час аналізу історичного матеріалу, присвяченого добі Директорії, важливо враховувати, що внутрішня і зовнішня ситуація, в якій опинилася Директорія УНР, була дуже складною. Україна була оточена ворогами з усіх боків. На її території діяли шість ворожих армій. На заході військові дії проти України вели польські війська, які підтримувала Антанта. На південному сході загрожували білогвардійські війська А. Денікіна. Південь України окупували англо-американські, французькі загони та їх союзники, які підтримували білогвардійців і прагнули поновлення імперської Росії. Зі сходу війну проти

Директорії УНР почала війну Радянська Росія. Крім того, в Україні розгорнулася отаманщина (наприклад, махновщина).

Залишена напризволяще, Директорія активно шукала виходу з важкого становища, прагнула у будь-який спосіб зберегти українську державність. Вона намагалася знайти підтримку з боку країн Антанти. З цією метою делегація УНР проводила важкі переговори з командуванням окупаційного корпусу Антанти в Одесі. Друга делегація відбула на Паризьку мирну конференцію з метою визнання міжнародним співтовариством права за українцями мати свою державу. Проте країни Антанти у підсумку проігнорували зусилля Директорії, відмовилися визнати незалежність УНР, надати їй військово-технічну і політичну підтримку у війні проти російських більшовиків і поляків.

Таким чином, формування Директорією УНР військово-політичного курсу держави відбувалось у надзвичайно складних, несприятливих умовах - на тлі кризових явищ як у політичному, так і в економічному житті суспільства, викликаних національно-визвольними змаганнями українців, Першою світовою війною, розпадом Російської та Австро-Угорської імперій.

Прихід до влади Директорії стався внаслідок неспроможності попереднього режиму Гетьмана П. Скоропадського розв'язати ті нагальні, болючі проблеми внутрішнього і зовнішнього життя, що так гостро постали перед українськими ватажками у процесі спроб утвердити незалежність України.

Говорячи про вплив внутрішньополітичних чинників на створення військово-політичного курсу новою соціалістичною владою, що за допомогою зброї скинула Гетьмана, слід розглядати цей процес комплексно, у тісному взаємозв'язку та взаємообумовленості різних фактів та подій.

До таких чинників можна віднести характер офіційних рішень, що приймалися Директорією, Урядом та Конгресом трудового народу, позиції лідерів держави з тих чи інших актуальних питань, боротьбу різних політичних сил і партій, поглядів і думок, викликаних не лише відсутністю єдності у складі Директорії та серед політичних еліт Сходу і Заходу України, але і подекуди

безкомпромісним зіткненням інтересів, цілей, завдань, навіть програм окремих течій та рухів у галузях внутрішнього і зовнішнього життя країни.

Без перебільшення можна стверджувати, що чи не найвирішальнішим фактором, який формував загальний військово-політичний клімат в УНР і навколо неї, була громадянська війна і зовнішня агресія з боку сусідніх держав, які на землях України і за рахунок її ж народу намагалися задовольнити свої інтереси. Хоча зовнішнє втручання при підтримці місцевих антиукраїнських сил не є у повній мірі внутрішнім чинником, та воно стало тим каталізатором, який прискорював розподіл і перегрупування політичних партій і сил з їх уподобаннями і симпатіями з огляду на вкрай мінливу картину тогочасної української дійсності.

Отже, гострі розбіжності і суперечки як у складі Директорії, так і між Наддніпряниною і Галичиною, не кажучи вже про різючу відмінність поглядів цих сил на питання про орієнтацію чи то на Антанту, чи то на Радянську Росію, чи на Польщу, перешкодили утворенню і збереженню того загальнонаціонального інтересу, який би об'єднав українське суспільство навколо однієї мети, заради якої лилась українська кров.

Загальні концептуальні засади військово-політичного курсу народжувались досить часто не виважено та не вивірено на основі чітко розроблених стратегічних загальнодержавних планів, а виникали зненацька, як запізніла відповідь на той чи інший зовнішній чи внутрішній момент. Таке перманентне відставання теорії від практики створювало необхідність термінового запобігання конкретній діяльності ворожих УНР сил, у пожежному порядку мінімізуючи їх руйнівний наслідок по відношенню до молодої держави. Звісно, така форма прийняття Директорією військово-політичних рішень була неефективною і завдавала відчутних ударів національним інтересам України. У прийнятті конкретних практичних кроків, що визначали подальшу долю країни, перевагу мали ті сили, які, інколи навіть не маючи чіткої концепції, за своїм владним становищем могли реально впливати на хід подій.

Все це суттєво ускладнювало спроможність Директорії виробляти і втілювати в життя відповідний військово-політичний курс, що характеризувало цю владну політику як кволу і пасивну, таку, котра змушена була увесь час йти на невідгідні й принизливі для УНР поступки і компроміси.

Рекомендуємо продумати узагальнюючі висновки до теми семінару, в яких показати історичне значення Української революції 1917-1920 рр. як ще одної спроби українців здобути собі омріяну державність.

Наступне питання практичного заняття торкається перебігу революційно-державотворчих процесів в Західній Україні. Спочатку студент повинен пригадати, що західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорщини, окреслити стан «українського питання» в імперії Габсбургів, тривалу політичну боротьбу українського загалу за свої права, українсько-польську конфронтацію в Галичині.

Західноукраїнську Народну Республіку проголосили у Львові 9 листопада 1918 р. Цій події передувало жорстке протистояння української і польської громад. Поляки Галичини вважали цей край своїм і активно готувалися до захоплення там влади з тим, щоб у подальшому приєднати його до Польщі. На дії поляків українці відповіли збройним повстанням і захопленням влади у Львові 1 листопада 1918 р. Було зайнято всі стратегічно важливі об'єкти міста – військові казарми, телеграф, пошта, будинок сейму, банки та ін. У перші дні листопада українці без боїв перебрали владу і в інших містах та місцевостях Галичини. На засіданні Української Народної Ради, яка була утворена ще 18 жовтня 1918 р., було визначено назву Української держави – Західноукраїнська Народна Республіка

З проголошенням ЗУНР вищу владу в краї захопила Українська Національна Рада, яка 9 листопада 1918 р. сформувала уряд ЗУНР – Державний Секретаріат. Українська Національна Рада в «Основному тимчасовому законі» від 13 листопада 1918 р. окреслила конституційні засади новоствореної української держави. В ньому проголошувалося верховенство і суверенітет народу, який реалізує свої конституційні права через представницькі органи,

обрані на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування за пропорційною виборчою системою. Виборчим правом наділялися всі громадяни держави, незалежно від національності, віросповідання, статі. До виборів парламенту (Сейм) вся повнота законодавчої влади належала Українській Національній Раді, а виконавчої – Державному Секретаріатові.

Звертаємо увагу, що під час розгляду даного питання необхідно ретельно проаналізувати державотворчі зусилля української соціалістичної влади Наддніпрянщини і української ліберальної влади Галичини. Різна природа походження цих двох суспільно-політичних напрямків обумовлювала інколи відмінну стратегію і тактику в питаннях державотворення. Уяснивши це, студенту легше буде зрозуміти, наприклад, трагічну, коротко плінну долю спільного утворення УНР і ЗУНР.

Обов'язково треба звернути увагу на геополітичний чинник в житті ЗУНР. Навіть побіжний огляд історії існування західноукраїнської державності дає всі підстави стверджувати, що головні військово-політичні зусилля керівництво ЗУНР спрямовувало саме на виживання країни в умовах ворожого оточення. Поляки не полишали намірів повернути собі Східну Галичину. Вони почали бойові дії проти ЗУНР. Під тиском переважаючих сил ворога українська влада і її військо 22 листопада 1918 р. залишили Львів і переїхали спочатку до Тернополя, а в перших числах січня 1919 р. – до Станіслава. Тогочасний світ не передбачав утворення незалежної ЗУНР. Країни Антанти підтримували поляків і планували передати західноукраїнські землі Польщі. Навіть об'єднання УНР і ЗУНР в Соборну Україну не сприймалося західними країнами. Антанта відмовляла українцям в праві мати власну незалежну національну державу. Фактично доля ЗУНР залежала від подій на польсько-українському фронті й загальної ситуації в об'єднаній країні.

Уряд ЗУНР, незважаючи на війну, яку розв'язала проти неї Польща, будував державний апарат влади. Повітові комісари, які представляли місцеву владу наділялися значними повноваженнями з тим, аби ефективно вирішувати проблеми місцевих громад. Повітовим комісаром, наприклад, підлягали

повітові харчові комітети, а також повітові коменданти і коменданти жандармерії. Останні були створені в листопаді 1918 р. з метою охорони громадського порядку, державного та особистого майна, громадської безпеки. Крім того, значну увагу уряд ЗУНР приділяв розбудові судочинної системи, яка складалася з 12 судових округів і 130 судових повітів.

У січні 1919 р. було проведено реорганізацію армії, яка звалася Українська Галицька Армія. До неї входила піхота, кіннота, артилерія, санітарна та ветеринарна служби, інтендатура тощо. Було розроблено систему звань і відзнак, державну платню тощо. УГА мала три корпуси, які ділилися на окремі підрозділи. УГА зарекомендувала себе як боєздатне, дисципліноване військо. УГА боронила інтереси ЗУНР, захищала українські землі від агресорів.

У висновках треба визначити причини поразки ЗУНР, де серед головних була геополітична блокада з боку Антанти державотворчих намірів західних українців.

Останнє питання заняття торкається вже доби незалежної України. Студент повинен усвідомлювати, що здобута 1991 р. незалежність має під собою багатовікову боротьбу українців за свою державність. Думається, в даному випадку можна говорити про поновлення української державності. Дійсно, сучасна українська нація є спадкоємницею Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Української Козацької Держави, УНР доби Української Центральної Ради, Української Держави гетьманату П. Скоропадського, УНР доби Директорії.

Зверніть увагу, що криза радянської влади, комуністичного панування супроводжувалася і кризою СРСР як союзної країни. Рекомендуємо саме під цим кутом зору розглядати політичні, економічні та соціальні передумови розпаду СРСР та утворення незалежної України.

Шлях до проголошення незалежності нашої держави започаткувала Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став закон «Про економічну самостійність Української РСР», прийнятий 2 серпня 1990 р.

Консервативні комуністичні сили в радянському керівництві, які не погоджувалися з політикою перебудови, спробували використати складне соціально-економічне становище в країні, незадоволення мас, щоб повернути суспільство до попередніх порядків. З цією метою 19 серпня 1991 р. була здійснена спроба державного заколоту. Його ініціатори: віце-президент СРСР Г. Янаєв, перший заступник голови Ради Оборони СРСР О. Бакланов, голова КДБ СРСР В. Крючков, прем'єр-міністр СРСР В. Павлов, міністр внутрішніх справ СРСР Б. Пуго, міністр оборони СРСР Д. Язов та інші – заявили, що у зв'язку з начебто хворобою Президента СРСР М. Горбачова його обов'язки переходять до Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС).

Після поразки ДКНС 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла історичний документ виняткового значення для долі українського народу – «Акт проголошення незалежності України». Для підтвердження легітимності Акту проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України вирішила провести 1 грудня того ж року республіканський референдум. Потреба в ньому була необхідна, щоб нейтралізувати політичні спекуляції противників української незалежності. Союзне керівництво на чолі з Президентом СРСР М. Горбачовим, не втрачаючи надій на укладення нового Союзного договору, вело активну роботу в цьому напрямі. Крім того, світове співтовариство не поспішало з визнанням самостійності України, вичікуючи, як будуть розгортатися події.

На Всеукраїнському референдумі кожен громадянин мав чітко відповісти «так, підтверджую», або «ні, не підтверджую» на запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Позитивно відповіли 90,92 % громадян України, котрі були внесені до списків для таємного голосування.

Одночасно з референдумом, 1 грудня 1991 р. відбулися вибори Президента України. Їм передувала гостра політична боротьба, але з дотриманням демократичних норм і процедур. Кандидатів на посаду Президента було зареєстровано 7. У першому турі Леонід Кравчук отримав перемогу, за нього проголосувало 61,59% виборців. 5 грудня 1991 р. на

урочистому засіданні Верховної Ради України Л. Кравчук склав присягу Президента України. Цю посаду він обіймав до липня 1994 р.

Розпочався розвиток атрибутів державності, без яких не існує суверенних держав: 4 вересня 1991 р. над куполом будинку Верховної Ради замайорів національний синьо-жовтий український прапор, а 28 січня 1992 р. він отримав статус державного; 15 січня 1992 р. державним гімном України стала мелодія композитора М. Вербицького на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна»; 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила Тризуб як малий герб України. Національна символіка перетворилася на державну.

8 жовтня 1991 р. набув чинності Закон «Про громадянство України» згодом розпочався обмін радянських паспортів на українські.

7 листопада 1991 р. Верховна Рада затвердила Закон «Про державний кордон». А в грудні того ж року утворено Державний митний комітет України. Почалося формування прикордонної та митної служб.

У серпні 1991 р. Постановою Верховної Ради «Про військові формування на Україні» їй були підпорядковані усі війська, розміщені на території республіки. А в грудні 1991 р. був прийнятий Закон про Збройні Сили України, в якому офіційно проголошувалося створення власної армії та флоту. Поступово була створена правова база для реформування війська. У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла «Військову доктрину України». Вона мала чітко виражений оборонний характер. Тому чисельність Збройних Сил була скорочена (якщо наприкінці 1991 р. вони становили 726 тис. чол., то наприкінці 1996 р. – 350 тис). Поряд із Збройними Силами Україна створила Національну гвардію (зараз вона, не існує, так як виконала своє призначення), частини спеціального призначення, Службу безпеки та інші силові структури держави.

Політична ситуація в Україні в перші роки незалежності залишалася напруженою. Президент Л. Кравчук проголосив програмні орієнтири своєї політики: забезпечення народові достатку, прав і свобод; побудову соціально спрямованої економіки, що передбачає необхідність глибоких економічних реформ; роздержавлення та приватизацію, забезпечення рівних умов

господарювання всім його суб'єктам. Та ейфорія швидкого й кардинального розв'язання суспільно-економічних та політичних проблем швидко минула.

Передусім, не було вироблено чіткої концепції державотворення, що сконцентрувало б зусилля широких мас народу. За грудень 1991 – квітень 1994 рр. Верховна Рада України прийняла кількасот законів, але за відсутності концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися нежиттєздатними і не забезпеченими відповідними механізмами впровадження.

Верховна Рада претендувала на всю повноту влади в країні. Але з запровадженням посади Президента розпочався непростий, а почасти – болісний процес розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Державний апарат став давати збої у центрі й на місцях.

З метою оптимізації структури влади у червні 1991 р. Верховна Рада ухвалила концепцію нової Конституції.

Внутріполітичне життя України характеризували розбіжності між полярними політичними силами. Дискусії точилися з таких ключових питань, як ринкова чи планова, соціалістична економіка, незалежна Україна чи відродження Союзу і т. п. Усе це знижувало ефективність діяльності Верховної Ради, уряду, місцевих органів влади.

Непідготовлена лібералізація цін призвела до розвалу системи державного управління народним господарством, розриву економічних зв'язків, платіжної кризи, розкручування інфляційної спіралі, розбалансованості фінансово-кредитної системи, падіння виробництва, зубожіння населення.

На позачергових виборах президента України перемогу здобув Л. Кучма. З 1994 по 2004 роки Президентом України був Л. Кучма. У цей період було завершено перший етап розбудови державного апарату. 28 червня 1996 р. Верховна Рада ухвалила Конституцію незалежної України. Восени 1996 р. в країні було запроваджено власну грошову одиницю (гривня). Успішну

грошову реформу провів тодішній голова Національного банку України В. Ющенко.

Разом з тим внутрішньополітична ситуація в країні залишалася складною. Не було вироблено чіткої програми державотворення, а також цілісної програми переходу від планової, командно-адміністративної до ринкової економіки. Економічна криза в країні, обвальне падіння життєвого рівня народу створили реальну загрозу для незалежності. Вибори до Верховної Ради в 1994 і 1998 роках, вибори Президента в 1994 та 1999 років не зняли напруженість в українському суспільстві.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. Україна опинилася перед необхідністю трансформації своєї політичної системи від командно-адміністративних, тоталітарних до демократичних принципів. Орієнтація на демократичний тип політичної системи проголошена в Конституції держави. У політичній сфері головними пріоритетами є утвердження принципів демократії, політичного плюралізму, забезпечення прав і свобод громадян, формування громадянського суспільства, поділ влади на виконавчу, законодавчу і судову, формування ефективної системи місцевого самоврядування.

В економічній сфері метою є створення ринкової соціально орієнтованої економіки, забезпечення реального плюралізму власності. Економічна модель України повинна відповідати світовим стандартам і робити країну конкурентоздатною на світовому ринку.

У духовному житті цей процес пов'язаний з відродженням українського народу, плюралізмом, гуманізацією життя, утвердженням невід'ємних прав і свобод людини.

Після виборів до Верховної Ради 2002 р. загострилося політичне протистояння між провідними силами на чолі з Л. Кучмою і національно-демократичним табором очолюваним В. Ющенко. Це протистояння досягло свого апогею на президентських виборах 2004 р., коли за найвищу посаду в країні змагалися провладний висуванець В. Янукович і представник національно-демократичних сил В. Ющенко. Численні порушення виборчого

процесу і виборчого права громадян з боку влади на користь свого ставленика, фальсифікація результатів народного волевиявлення спричинили в країні до «помаранчевої революції». Її наслідком стала перемога представника демократичних сил на президентських перегонах. Новим президентом України 2004 р. було обрано В. Ющенко.

Україна підтвердила відданість демократичним цінностям, заявила про незмінність курсу вступу до Світової Організації Торгівлі, НАТО та ЄС.

Наприкінці 2004 р. почався другий етап трансформації політичної системи держави та її управлінського апарату. Тоді Верховна Рада внесла зміни до діючої Конституції України. Україна з президентсько-парламентської перетворилася на парламентсько-президентську республіку. Політична реформа ще не завершена. Першими її наслідками стали розбалансування повноважень гілок влади, політична криза і напруга в суспільстві. Український народ очікує, коли керівництво держави нарешті визначиться зі стратегічними пріоритетами розвитку України як у внутрішній, так і у зовнішній сферах.

Рекомендуємо продумати висновки по матеріалах теми. Необхідно визначити характерні особливості кожного періоду українського державотворення, а також з'ясувати причини втрати українцями своєї державності. Під час аналізу необхідно визначити роль внутрішніх і зовнішніх чинників, які ставали на заваді розвитку країни. Потребує ґрунтовного аналізу й роль української еліти в державотворенні, а також ставлення українського народу до державотворчих змагань.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Тема 10 Витоки української культури

Заняття 1

1. Індоевропейці та індоевропейська проблема, Україна – прабатьківщина індоевропейських народів.
2. Культури бронзової доби.

3. Кіммерійці. Скіфи. Сармати. Готи. Їх вплив на формування культурного середовища в українських землях.

Мета практичного заняття: визначити сутність проблеми в контексті історії української культури; розглянути культуру бронзової доби; проаналізувати вплив іракомовних народів на формування культурного середовища в українських землях.

Уважно ознайомтесь з історичними фактами, що свідчать про важливість розуміння сутності індоєвропейської проблеми. Спорідненість між собою слов'янських мов (української, російської, польської, чеської, болгарської, сербської тощо) очевидна для їх носіїв, приблизно півтори тисячі років тому предки всіх сучасних слов'янських народів склали єдиний народ зі спільною мовою. Так само споріднені між собою романські мови – італійська, іспанська, португальська, французька, румунська тощо – походять від латинської мови, якою говорили стародавні римляни. Тому говорять про слов'янську і романську мовні групи, а також про германську, індійську, іранську тощо.

Проте деякі слова схожі і в мовах, що належать до різних мовних груп. Бенгальською мовою Індії «хат» значить «хата», «агні» – вогонь, «діна» – «день». Англійською мовою «сестра» – sister, «молоко» – milk, «три» – three. «Брат» англійською буде «brather», італійською – fratello, латиською – brālis, валлійською – brawd, мовою балучі (Пакистан) – biráth, староіндійською мовою санскрит – бхрата. І такі прості «народні» слова, що є в кожній мові (базова лексика) в даному разі не запозичені з одної мови в іншу, а є спільним спадком.

Ще в 19 столітті вчені довели, що майже всі мови Європи, а також мови Ірану і Північної Індії є спорідненими між собою. Тобто всі ці мови – слов'янські, романські, германські, кельтські, іранські, балтійські, індійські, грецька, вірменська, албанська – складають єдину індоєвропейську мовну сім'ю. Зараз індоєвропейськими мовами розмовляє більше половини людства.

Серед шести офіційних робочих мов ООН чотири — англійська, французька, іспанська, російська — є індоєвропейськими. При чому стародавні індоєвропейські мови, такі як латинська, санскрит та церковнослов'янська, значно ближче між собою, ніж сучасні. Це значить, що ще раніше існувала єдина пра-індоєвропейська мова, яка згодом розпалася на окремі пра-слов'янську, пра-германську, пра-індійську (арійську) тощо. Вчені навіть зуміли на підставі сучасних мов реконструювати звучання більшості слів цієї мови. А з цього випливає, що колись предки всіх індоєвропейських народів складали єдиний відносно не чисельний народ. Отже, виникла «індоєвропейська проблема» — де й коли той народ жив?

Більшість вчених дійшла до висновку, що прабатьківщина індоєвропейських народів знаходилася на території сучасної Східної України, між ріками Дніпро і Дон (а також на правому березі Дніпра — до річок Рось і Інгул). Тут у добу енеоліту жили носії середньостогівської археологічної культури (назва походить від острова на Дніпрі біля Запоріжжя) — нащадки неолітичного населення України, східні сусіди трипільців. Вони спочатку зупинили експансію трипільців на схід, а потім перейшли у контрнаступ. Середньостогівці не будували міст і залишались варварами. У їх господарстві поряд із землеробством дуже важливу роль відігравали скотарство та рибальство. Як і трипільці, вони були знайомі з міддю (а також із золотом і сріблом), проте їх кераміка була значно гіршої якості. Саме середньостогівці є найдавнішими одностайно визнаними носіями індоєвропейської мови. Досить рано вони просунулися на схід до Волги і ріки Урал, створивши так звану середньостогівсько-хвалинську культурну спільноту.

Студенти повинні звернути увагу на революційні зміни в житті представників середньостогівської культури. У добу середньостогівської культури індоєвропейці зробили два винаходи світового значення. По-перше, на основі більш раннього неолітичного досвіду приручення коней вони створили тип кінного воїна. Такі воїни-вершники об'єднувалися у військові спілки (клани) на чолі з вождями, що згодом успішно завоювали своїх сусідів

на заході, на схід просунулися до Сибіру, а на південь до Ірану та Іраку (стародавнього Шумеру). У могили таких видатних вождів стали класти цінні речі, насипати над ними земляні кургани і ставити на кургани кам'яні стели. Під час поховання влаштовували на честь небіжчика смертельні двобої (цей звичай був згодом відомий і у слов'ян; у римлян згодом з нього виникли гладіаторські бої). Така традиція курганних культур з території України широко розповсюдилася по всій Євразії. У нас вона проіснувала аж до козацьких часів. Не виключено, що й військова зачіска запорожців – чуб-оселедець – теж з'явилася ще у середньостогівські часи. Вона відома у воїнів багатьох індоєвропейських народів.

Другий винахід індоєвропейців мав ще більше історичне значення. Ті самі кінні воїни десь в степах між Дніпром і Доном вперше в світі винайшли колесо і колісний віз. Терміни що їх стосуються, спільні для індоєвропейських народів і запозичені від них іншими. І тільки в міфах індоєвропейців боги їздять по небу на візках, а не пливуть у човнах тощо. Цей винахід також мав неабияке військове значення і сприяв перевазі індоєвропейців щодо їхніх західних більш багатих і чисельних сусідів. Цей винахід було зроблено у першій половині 4-го тисячоліття до н. е. Для порівняння: у стародавньому Єгипті візок став відомий лише у 2-му тисячолітті до н. е.

Цікавим було становище жінок у індоєвропейців. У них був патріархат (як, до речі, і у трипільців). Але ж при тому дружина і чоловік вважалися половинами єдиного цілого, отже, жінки ділили зі своїми чоловіками всі радості та біди і навіть ходили разом з ними воювати у військові походи. Жінка могла навіть стати військовим вождем. Проте вона мала зберігати вірність чоловіку (спільна участь подружжя у календарних обрядах родючості з «вільним коханням» подружньою зрадою не вважалася...). У разі смерті чоловіка деякі вдови на його похоронах вчиняли ритуальне самогубство на знак того, що вона піде за коханим і у смерть. Та це не було примусовим, а саме добровільним подвигом, що викликав захват у земляків.

Велику роль у індоєвропейців відігравали жерці, що займалися

ворожінням. В таких ворожіннях використовували дерев'яні пруті з нанесеними на них знаками (у слов'ян вони називалися «чертами і резами»). Особливу увагу звертали на поведінку птахів та їхні крики. Всі індоєвропейці досі вірять, що крик півня відлякує нечисту силу. Священним вважалося також зображення коня (звідси коники на дахах будинків). У всіх індоєвропейців існував календар з 12 місяцями і 7-денний тиждень, числа 7 та 12 вважалися щасливими, а 13 – нещасливим.

Жерці часто були водночас і поетами. Поет міг прославити своїми піснями якогось вождя або воїна, даруючи йому «безсмертну славу», а міг, навпаки, проклясти його віршем, наприклад, за скупість. Вважалося, що поет своїми віршами безпосередньо спілкується з богами. Серед таких богів особливо шанували бога грому та блискавки. Хоча головними богами вважали бога неба і світла та богиню землі. У сагах (міфах) ірландців та скандинавів збереглися чіткі згадки про те, що їхні боги спочатку жили у Скіфії. А ще всі індоєвропейці чомусь шанують маленького жучка божу корівку... Загальне індоєвропейське походження мають також багато казкових сюжетів, зокрема сюжет про трьох братів, з яких молодший є найкращим. Взагалі індоєвропейці любили ділити все саме на три частини (а не на дві, як, скажімо, китайці).

Всі ці спільні особливості індоєвропейської культури можна реконструювати, порівнюючи між собою культури різних історично відомих індоєвропейських народів. Отже, для значної частини сучасного населення Землі саме територія України є історичною прабатьківщиною.

У другому питанні заняття з'ясуйте, що таке бронзова доба історії людства і чим вона відрізнялась від інших періодів історичного минулого. Внаслідок експансії індоєвропейців протягом 4-го тисячоліття до н. е. на базі середньостогівської культури виникло декілька нових. Вони розділилися за екологічною ознакою. В лісовій зоні України і далі на північ та захід сформувалися споріднені культури шнурової кераміки та бойових сокир, що прикрашали свій посуд відбитками мотузки. Серед них були предки германських, слов'янських та балтійських народів. До речі, ці мови також

ближче між собою, ніж з іншими індоєвропейськими, тобто розділилися пізніше. Особливо близькі до слов'янських мов балтійські – литовська, латиська та вимерла пруська. Вони розділилися з протослов'янською лише приблизно три тисячі років тому.

А в степовій зоні України і далі на схід аж до Уралу середньостогівська культура переросла в переважно скотарську ямну культуру. Ця назва дана за типом поховання у простих ямах. Проте знатних людей ховали в ямах під курганами і ставили на них великі кам'яні стели. Таких стел дійшло небагато, найбільш відомий так званий Керносівський ідол, знайдений у Дніпропетровській області. Цікаво, що знатні поховання чітко діляться на дві групи. В найбагатших могилах поховано чоловіків або жінок із залишками возів або лише з колесами. У них на пальці є срібна каблучка. У інших могилах поховано переважно чоловіків зі зброєю, у них обов'язково є каблучка чи ще якась прикраса з міді. У подальших індоєвропейських традиціях, зокрема у ірландській та індійській зі сріблом та білим кольором пов'язували вищу касту жерців, а з міддю та червоним кольором — касту воїнів. Згодом у більшості індоєвропейських культур жерці втратили панівне становище, і владу захопили воїни: на зміну Срібній добі прийшла Мідна. Так передає давні міфи (священні оповідання) давньогрецький поет Гесіод. Цікаво, що назву річки Харків можна перекласти з реконструйованої пра-індоєвропейської як «Срібна».

У носіїв ямної культури існували величезні храми. Зокрема, такий комплекс святилищ Мергелева гряда з кам'яних брил, курганів та кам'яних стін загальною площею 130 га було знайдено у Луганській області у 2004 році. У цей час (4–3 тис. до н. е.) в Євразії почали будувати споруди з велетенських кам'яних брил – мегаліти. Найбільш відомий з них – Стоунхендж в Англії. Проте він побудований значно пізніше.

Носії ямної культурної спільноти були предками іранських, індійських (арійських) та, вірогідно, також грецьких і вірменських племен. Їхні мови теж ближче одна до одної. Ця культура проіснувала понад тисячу років. «Ямники» в лісостеповій зоні контактували з сусідніми «шнуровиками», серед яких були

предки балто-слов'янських народів. Тому в мові і культурі балто-слов'янських та індо-іранських народів збереглося чимало спільних рис.

У 3-му тисячолітті до н. е. у Євразії настає бронзова доба. До міді стали примішувати інші метали, зокрема миш'як. Такі сплави (бронзи) були набагато міцнішими, ніж чиста мідь. Отже, з них можна було виготовляти вже й кинджали, вістря списів та стріл, серпи, сокири тощо. А у 2-му тисячолітті до н. е. була винайдена олов'яна бронза. Цей сплав міді з 10–15% олова за своїми робочими якостями не поступається сучасній сталі і до того ж не знає корозії. Бронзові вироби з'явилися в кожній селянській оселі і значною мірою витіснили кам'яні знаряддя праці та особливо кам'яну зброю. Та якщо поклади міді досить широко розповсюджені (у нас її видобували на Донбасі і в Прикарпатті), то родовищ олова було відомо лише декілька у світі. Отже, для масового вироблення бронзи знадобився нечуваний досі рівень міжнародних торгових зв'язків.

У 3-му тисячолітті до н. е. частина носіїв культури шнурової кераміки просунулася у сучасні Харківщину та Луганщину, де виникла катакомбна культура (27– 20 ст. до н. е.), що витіснила ямну, увібравши в себе її носіїв. «Катакомбники» ховали небіжчиків не у вертикальних ямах, а у бічних нішах (катакомбах). Вони винайшли колесо зі спицями і легку двоколісну бойову колісницю, у який замість волів стали запрягати коней, і почали здійснювати далекі переможні походи, зокрема, у країни Близького Сходу. У бронзову добу ця зброя була запозичена багатьма народами Євразії та Північної Африки. Іншим винаходом, що був зроблений вірогідно на острові Кріт і широко розповсюдився у цей час разом з бронзою і колесом, стали вітрила. У другому тисячолітті до н. е. у степовій частині України клімат став значно кращім. На зміну катакомбній культурі прийшла зрубна (з дерев'яними зрубками у могилах) та сабатинівська на захід від Дніпра, засновані переважно на землеробстві. Для видобутку мідної руди «зрубники» будували на Донбасі шахти глибиною 20 і більше метрів, з довгими штольнями. У «зрубників», як і у «катакомбників» (а можливо, і «ямників») були власні нерозгадані писемності.

Вчені давно помітили особливу близькість між слов'янськими мовами та староіндійським санскритом. А сучасні генетики встановили, що за чоловічою Y-хромосомою (яка передається лише від батька до сина) жителі Східної України та Півдня Росії практично тотожні представникам вищих каст Індії. Отже, носії катакомбної культури були скоріш за все предками арійських народів Індії, куди вони згодом переселилися. Проте зв'язок з Україною вони не втратили і після переселення. Мабуть, саме через них населення України ще в давнину запозичило з Індії такі культурні рослини, як гречка та огірок. Цікаво, що у українців, особливо на Поділлі була розповсюджена легенда про праведних рахманів, що живуть чи то за далеким морем, чи то під землею. Вони не знають, коли святкувати Великдень, отже, шкарлупки від великодніх яєць-писанок треба кинути у річку, звідки вони пропливуть до рахманів. Аналогія з індійськими жерцями-брахманами очевидна. Не виключено, що аріями були й носії зрубної культури, проте частіше в них вбачають предків іранських народів. Можливо, саме звідси вони просунулися на територію Ірану та Афганістану.

На північ від зрубної культури у лісовій та лісостеповій зоні України існували праслов'янські культури, найдавніша тшинецька між Віслою та Десною. Носії цієї та наступних культур разом з селами часто будували укріплені городища, куди під час військової небезпеки збиралося населення довколишніх сіл. Вони займалися землеробством та особливо – стійловим скотарством, для якого запасали сіно, жили у поглиблених у землю напівземлянках з дерев'яними стінами та мазаними глиною долівками, іноді – у наземних хатах-мазанках або у землянках. Їхній спосіб життя не змінився аж до доби Київської Русі.

Наприкінці 2-го тисячоліття до н. е. всю Євразію охоплює жахлива криза – Велике переселення народів або «Темні віки». Дрібними епізодами цієї кризи були Троянська війна та переселення євреїв до Палестини. Йде «війна всіх з усіма», населення всюди скорочується в багато разів. Торгові зв'язки руйнуються, бронза стає недоступною і всюди повертаються до каміння. Проте

ковалі всієї Євразії швидко запозичують з Південного Кавказу технологію виготовлення заліза (ця технологія була вже відома і зрубникам). Хоча якість перших залізних виробів була значно гірше за бронзові, проте невеличкі поклади залізної руди є майже в кожному болоті. Отже, на початку першого тисячоліття до н. е. настає залізна доба.

Третє питання знайомить з культурними впливами іракомовних народів на формування культурного середовища в українських землях. Звертаємо увагу студентів, що дане питання необхідно розглядати саме під історико-культурологічним кутом зору. У цей час на території Південної України живуть киммерійці – перший народ України, відомий на власне ім'я. Вони винайшли довгий сталевий меч, яким рубали ворога з коня, та здійснювали далекі походи на Близький Схід і у Західну Європу (деякі народи якої потім вважали себе їхніми нащадками, аж до сучасних валлійців у Британії, що звать себе кімру). Проте у 7-му столітті до н. е. їх самих завоювали: територію України підкоряють племена скіфів, що прийшли з Алтаю. Найважливішою зброєю скіфів крім меча був лук, з якого вони навчилися стріляти прямо з коня. Скіфи також ходили в походи на Близький Схід і доклали руку до знищення Ассирійської держави, про них із жахом згадують у Біблії як про народ Рош. Проте згодом вони повернулися на територію України і заснували тут свою державу Скіфію, що охопила майже всю територію сучасної України. Власне, «Скіфія» і є стародавня (антична) назва сучасної України (як «Галлія» - назва Франції тощо). Столиця їх була розташована на території сучасного міста Кам'янка Дніпровська у Запорізькій області. Згодом її перенесли у Неаполь Скіфський (сучасний Сімферополь).

Культура скіфів – найбільш багата і розвинута серед курганних культур. Кургани скіфських царів досягають 20 і більше метрів заввишки. Разом з царем ховали його коней і колісницю, його слуг і наложниць та навіть загін його молодих охоронців разом з їх конями. В могилу клали розкішні золоті речі, деякі з яких дійшли до нас і є шедеврами світового ювелірного мистецтва, як, наприклад, золота пектораль (нагрудна прикраса) з кургану Товста Могила у

Дніпропетровській області. Багато золотих прикрас знайдено і в Пісочинських курганах на околиці Харкова. Для скіфів був характерний «звіриний стиль» - зображення хижаків, що деруть якусь копитну тварину, найчастіше оленя. Ці хижаки могли бути і фантастичними істотами: саме у скіфів з'явився образ грифона – чудовиська з тілом лева та крилами і головою орла.

Власне скіфи розмовляли іранською мовою, нащадком якої є сучасна осетинська. Проте серед залежних від них племен були і пра-слов'яни, відомі, як скіфи-орії. Зокрема, вони склали частину населення великого міста Гелон (Більського городища) на кордоні сучасних Сумської, Полтавської та Харківської областей. Це місто складалося з трьох окремих городищ, де жили різні племена, що уклали союз між собою. Столиця скіфо-слов'янського племені скототів була розташована на Тернопільщині – зараз це село Старий Скалат з багатими курганами скіфської доби.

У 3-му столітті до н. е. скіфів витісняють до Криму (а також на пониззя Дніпра та Дунаю) їхні східні сусіди і родичі – сармати. Цьому, вірогідно, сприяла тодішня «мала льодовикова доба», коли взимку навіть все Чорне море повністю замерзало. Сарматами часто правили «цариці», хоча держави, подібної до скіфської, вони так і не створили. Серед сарматських племен відомі язиги, аорси та роксолани. Сармати, як і скіфи, прикрашали себе скальпами (зрізаним разом зі шкірою волоссям) своїх ворогів. Давньогрецький історик Геродот підкреслював надзвичайну войовничість сарматських жінок. За його словами, дівчина не могла одружитися, доки не вб'є свого першого ворога. Археологи справді знаходять багаті жіночі поховання зі зброєю та косметикою. Озброєння сарматських вершників (вкритий сталевими пластинами як риб'ячою лускою обладунок воїна і коня, меч та довгий важкий спис) стало зразком для середньовічних лицарів. Римська імперія наймала на службу сарматські загони, подвиги такого загону в Британії послужили основою для легенди про короля Артура та лицарів Круглого столу.

Слов'яни тоді продовжували жити на всій північній лісовій та лісостеповій половині сучасної України (і на півдні Білорусі) та були

незалежними від сарматів. Вони створили зарубінецьку культуру. У даньоруській «Повісті минулих літ» стверджується, що народ слов'янський колись звався нориками і жив на Дунаї. У Римській імперії була провінція Норик на місці сучасної Австрії. До завоювання її Римом там жив народ венети, що захопили також сусідній район Італії (звідси назва міста Венеція). У них була писемність на основі грецької, отже мова їх відома: вона хоч і індоєвропейська, та не близька до слов'янської. Проте у носіїв зарубінецької культури дійсно багато рис, споріднених з сучасними їм мешканцями Норику, зокрема, фібули – великі булавки, якими застьобували плащі. Мабуть, прибульці-венети змішалися з місцевими слов'янами та перейшли на їхню мову. Згодом слов'яни стали відомі римлянам під назвами «венеди» та «костобоки».

На Заході України у цей час також жили інші індоєвропейські племена: германці (гепіди, бастарни), фракійці, кельти. Кельти (галли) на той час винайшли залізну кольчугу та захопили значну частину Європи аж до сучасних Франції і Португалії і навіть Туреччини, вони є родичами сучасних ірландців та валлійців, що живуть на Британських островах. В Україні вони жили переважно на Закарпатті, та часом просувалися аж до Дніпра: можливо, саме від них походить назва «Галичина». Одне з відомих племен кельтів – бойї, можливі предки сучасних карпатських бойків. Фракійці є фізичними предками більшості сучасних румунів, молдаван та болгар, проте їхня мова зникла. Найбільш відомими їх племенами були даки, а також карпи, від яких походить назва «Карпати». Нащадки всіх цих племен є серед сучасних українців.

У 3-му столітті нашої ери майже всю територію сучасної України об'єднало під своєю владою германське плем'я готів, що прийшли з сучасної Швеції через Польщу. Столицею створеної ними держави стало місто Данпарштад (або Археймар) – вірогідно, майбутній Київ (дехто вважає, що сучасний Дніпропетровськ або Запоріжжя). Готські поселення існували і на місці сучасного Харкова. Готи створили черняхівську археологічну культуру. Серед носіїв черняхівської культури крім власне готів було чимало слов'ян і

сарматів. Готи дуже активно торгували з Римською імперією і навіть карбували власні монети. Водночас вони й воювали з Римом, навіть пограбували Афіни (римляни назвали цю війну Скіфською). Після прийняття Римом християнства у 4 ст. те ж саме зробили і готи, їхній єпископ Ульфїла переклав готською мовою Біблію. При правлінні рекса (царя) Германаріха готи підкорили майже всю територію Східної Європи аж до Уралу. Але проти них повстали слов'яни, що створили племінний союз антів. Анти уклали союз з гунами – кочовим народом монголоїдної зовнішності, що в той час відкочував від північних кордонів Китаю, а також з сарматським племенем аланів. В 375 році готи потерпіли жахливу поразку від гунів, аланів та антів. Вони були змушені втекти разом з жінками та дітьми за Дунай на територію Римської імперії, що обіцяла взяти їх на службу. Та замість цього римляни почали наvertати готів у рабство. У відчаї готи повстали проти Риму і здобули перемогу над армією Римської імперії. А в 410 році армія готів без бою захопила і пограбувала Рим. Це справило величезне враження на сучасників. Потім готи захопили Італію та Іспанію. Частина готів сховалася у гірському Криму, де вони зберігали свою мову аж до пізнього середньовіччя.

Після розгрому готів наприкінці 4-го століття нашої ери слов'яни складають основну частину населення України аж до сьогодні.

Заняття 2

1. Античні міста на Півдні України.
2. Стародавні слов'яни.

Мета практичного заняття: проаналізувати причини появи античних міст на території Півдні України; проаналізувати античний вплив на формування культурного середовища в українських землях; проаналізувати унікальність стародавньої культури східних слов'ян на території України.

У першому питанні необхідно проаналізувати причини появи античних міст на території Півдньої України, а також античний вплив на формування культурного середовища в українських землях. У скіфську добу, у 7–5 ст. до н. е. на південному узбережжі України з'являються грецькі колонії: міста Пантікапей (сучасна Керч), Феодосія, Херсонес (Севастополь), Керкінітіда (Євпаторія), Тіра (Білгород-Дністровський), Ольвія (поблизу Миколаєва) та деякі інші. Туди втікали з перенаселеної Греції в пошуках кращої долі. Більше всіх колоній заснувало давньогрецьке місто Мілет. Жителі таких міст (зокрема, Пантікапею та Ольвії) були за культурою та мовою близькі до жителів Афіні. А от мешканці Херсонесу були з племені дорійців, тобто споріднені з жителями Спарти. Виникнувши як колонії грецьких міст-метрополій, античні міста невдовзі стали самостійними містами-державами. Ольвія, Тіра, Херсонес і деякі інші впродовж свого існування були самоврядними містами – полісами. Згодом правителі Пантікапею створили на Керченському півострові та на Кубані невеличке Боспорське царство. У ньому крім греків жили місцеві племена, зокрема сармати, що навіть згодом захопили тут владу. Саме в сарматських правителів Боспорського царства вперше з'являється як знак царської влади символ тризубу. А от жителі Херсонесу, навпаки, вели запеклі війни зі своїми сусідами – племенами таврів у гірському Криму. Про таврів йшла слава як про піратів та людожерів. Згодом вони змішалися зі скіфами та готами.

В містах розвивалися металургійне, каменярське, деревообробне, гончарне, ювелірне, косторізне та інші ремесла, а також рибальський промисел і виноробство, карбувалися власні монети. В міста Греції, Малої Азії, Єгипту з цих міст вивозили хліб, рибу хутра, продукти тваринництва тощо, а також рабів. Зокрема, в Афіні завозили рабів для служби в поліції виключно зі Скіфії: самі афіняни вважали таку роботу ганебною. Через десять років служби цим скіфам надавали свободу і право набути афінське громадянство. Подібний скіфський поліцейський був улюбленим героєм афінських театральних комедій. Існував також вислів «пити як скіф» – тобто не розводити вино водою.

Економічною основою античних міст-держав Північного Причорномор'я

були сільське господарство, різні ремесла і промисли. Важливу роль відігравала торгівля з населенням причорноморських степів і з центрами Середземномор'я. В архітектурі міст Північного Причорномор'я переважали загальногрецькі античні містобудівельні традиції, проте з часом тут були вироблені свої особливості, які виявилися у мішаному греко-«варварському» характері архітектури.

Побут і культура античних держав Північного Причорномор'я мали багато спільного зі способом життя та культурою всього античного світу. Під впливом давньогрецької культури поширилася грамотність. Значна увага приділялася фізичній підготовці юних громадян. Для занять спортом споруджували спеціальні будинки – гімнасії. Популярними були спортивні змагання з боротьби, бігу, стрільби з лука тощо. Громадяни цих міст брали участь у Олімпійських Іграх та іноді ставали їх переможцями (про що розповідають їх надгробні стели). Про поширення медичних знань свідчать знахідки бронзових і кістяних медичних інструментів. В Ольвії діяла аптека.

Певного розвитку набули історія, географія, філософія. Історію Херсонесу написав історик Сіріск (III ст. до н. е.). З географів варто згадати Діонісія Ольвіанського (I ст. до н. е.). Важливе місце у суспільному і культурному житті посідав театр. Театри діяли в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї. Мистецтво античних держав Північного Причорномор'я являє собою складне переплетення еллінської традиційної культури і надбань місцевих племен. Для мистецтва VI–I ст. до н. е. характерне переважання еллінських художніх традицій. У I–VI ст. н. е. значно поширилися «варварські» елементи, водночас відчувся вплив провінційної римської традиції. Набув поширення живопис, розвивалося мистецтво мозаїки, вазопис (грецькі вазы бували видатним витвором мистецтва), скульптура, виробництво керамічних статуеток. Грецькі майстри часто працювали за замовленнями скіфських царів.

Та культурна взаємодія греків зі скіфами була взаємною. Зокрема, саме від скіфів на Дніпрі греки запозичили скіфський якір звичної для нас форми з «лапами»; до того фінікійці та греки користувалися як якорем звичайним

каменем з діркою. Греки шанували як одного з власних «семи мудреців» скіфського «філософа» Анахарсіса. Серед його висловів відомі такі: «Краще мати одного друга дорогоцінного, ніж багато малоцінних», «Виноградна лоза приносить три грона: грона насолоди, грона сп'яніння і грона огиди».

На початку нашої ери античні міста на Півдні України потрапили у залежність до Римської імперії. Римляни приборкали таврійських піратів, побудували на південному узбережжі Криму фортеці Алустон (Алушта), Сугдею (Судак) та інші. З початку III ст. н. е. почався занепад античних міст, а навала гунів (IV ст.) призвела до їхньої загибелі. Проте деякі грецькі міста продовжили своє існування, зокрема Херсонес (Корсунь руських літописів) остаточно був зруйнований 1399 року, а Керч, Феодосію і Білгород-Дністровський ЮНЕСКО віднесло до числа найдавніших міст Європи з безперервним існуванням.

Частина населення Херсонеської округи у середньовіччі стала ядром князівства Феодоро у південному Криму, Князівство захопили турки у 1475 р., а у 1778 р. більшість греків Криму за наказом Катерини II переселилися в район Маріуполя, де їх нащадки живуть і досі. Остаточно греків виселили з Криму за наказом Й. Сталіна у 1944 році. Багато греків жило в українських містах за часів як Київської Русі, так і Козацької держави і аж до наших днів. Цікаво, що кримські греки в античні і середньовічні часи завжди називали своїх північних сусідів (в тому числі Русь) скіфами, а країну – Скіфією. Тобто для них була очевидною спадковість і незмінність основного населення сучасної України.

За християнської легендою, у Крим та Скіфію був посланий проповідувати один з апостолів Христа Андрій Первозваний. За легендою, римляни потім його розп'яли на косому хресті. Згодом прапор з таким хрестом стали називати андрієвським. У кінці III ст. н. е. на Боспорі з'явилися перші ознаки християнства, а протягом перших десятиліть IV ст. н. е. тут сформувалася християнська громада на чолі з єпископом. У списках Нікейського собору 325 р. – першого Вселенського собору християнської церкви – згадується ім'я боспорського (керченського) єпископа Кадма. Саме

через Корсунь 988 року в Київську Русь прийшло православне християнство грецького обряду, а разом з ним і основи середньовічної грецької культури. Отже, культура греків Північного Причорномор'я є спільним спадком всього населення України.

Дуже важливе значення для пізнання нашого минулого має наступне питання практичного заняття. Проаналізуйте взаємозв'язок культурно-побутових традицій стародавніх слов'ян з природним середовищем. Держава антів була першою незалежною суто слов'янською державою. Видатний український історик Грушевський вважав антів безпосередніми предками сучасних українців. Антський союз, що охопив у IV–VI ст. значні лісостепові території України від Харківщини до Молдови і Дунаю включно, ставів грізною військовою силою. Антські старожитності – це пеньківська археологічна культура, що прийшла на зміну черняхівській. Грецький історик Прокопій Кесарійський писав, що «анти не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії. Тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. Єдиного бога-громовержця визнають вони владикою світу і в жертву йому приносять священних тварин. Живуть в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місце проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики. Панцирів не носять: деякі виходять у бій без хітона і без плаща, у дуже коротких штанах, що закривають лише частину тіла. У них проста мова. Вони високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русе і не переходить у чорне, а рудувате». Сучасники стверджують, що антські вожді могли виставити військо у 100 тис. воїнів. Озброєні щитом, списом, сокирою, вони сміливо атакували ворогів. Слов'яни (як згодом і запорожці) надавали перевагу не кінним походам, а походам на човнах. Вони чудово плавали і могли підкрадатися до ворога під водою, дихаючи через пугу тростину, полюбляли засідки і військові хитрощі, вміли брати укріплені міста.

На захід і північ від антів, у Поліссі, на Поділлі, на Волині і на півдні

Польщі виник другий могутній слов'янський союз – склавини, що створили празько-корчакську культуру. Анти і склавини іноді ворогували, але як правило були союзниками. Деякі дослідники на підставі археологічних та письмових джерел говорять ще про окреме об'єднання на території центральної Польщі, відоме під старою назвою «венеди». Чимало слов'ян було і у складі держави гунів, що врешті решт осіли на території сучасної Угорщини. У 448 р. грек, який побував у гунів з посольством, відзначив, що послів частували їжею, яку господарі називали „стравою», подавали напої – «квасос», «медос».

Доба після розгрому готів гунами і антами, 4–5 століття нашої ери були часом небаченої військової могутності слов'ян та їх широкого розселення на величезній території. На заході вони відтіснили германців та просунулись у сучасну Східну Німеччину аж до Ельби та сучасного кордону Данії. На сході вони зайняли землі сучасних Курської та Брянської областей Росії. На півночі слов'яни засвоїли Білорусь та райони сучасних Новгород і Пскова. Та найбільш потужною була експансія слов'ян на південь. Спочатку склавини захопили та заселили сучасні Галичину, Закарпаття, Словаччину та Чехію, а анти – сучасні Миколаївщину, Одещину та нижню течію Дунаю, а також частину Криму та Кубані (де вони місто Пантікапей перейменували у Корчів (Керч), а Судак – у Сурож). А потім анти і склавини разом почали жорстоку війну проти Східної Римської (Візантійської) імперії, столицею якої був Константинополь. В ході цієї війни вони перейшли Дунай і почали масово заселяти Балканський півострів. Згодом нащадки цих переселенців стали предками сучасних південнослов'янських народів – болгар, сербів, хорватів, боснійців, македонців, черногорців, словенців.

Проте у цей час зростає загроза з боку Великого Степу. Починаючи з навали гунів, іранські племена втратили панування у степах Євразії між Дунаєм та Алтаєм. Натомість на південному сході України на багато століть панівною групою стали різні тюркські племена (предки або родичі турків, татар, башкирів, чувашів, казахів, узбеків, киргизів, якутів тощо). Наприкінці 6 ст. тюрки створили величезну державу Тюркський каганат. Каган (хан) – це був

титул тюркських правителів, згодом так називали і великих київських князів. Тюрки захопили степовий Крим. А у 602 р. васали тюрків авари нанесли антам жахливу поразку. Великі племінні союзи слов'ян розпалися на окремі племена. Вся степова частина сучасної України перейшла під владу аварів.

Згодом авари просунулися у сучасну Угорщину, їх місце зайняли булгари. Потім частина болгар заснувала сучасну Болгарію, де змішалася зі слов'янами і сприйняла їх мову, а частина заснувала другу Булгарію на ріках Кама і Волга, ставши предками сучасних чувашів та частково татар. Землі України (крім західних) перейшли під владу Хозарського каганату. Його столицею було місто Ітіль на Волзі – сучасна Астрахань. Східнослов'янські племена сплачували хозарам незначну данину, в їх внутрішні справи ті не втручалися. У містах Криму та Дагестану жило багато євреїв. І частина правителів Хозарії добровільно прийняла юдаїзм (унікальний випадок в історії!). Нашадки тих хозар-юдеїв, караїми живуть у Криму й досі, їх головний храм (кенаса) розташований в Євпаторії. Вони чітко розрізняють себе від євреїв. Кримські власне євреї (кримчаки) скоріш за все винайшли у 13 столітті карти Таро для ворожіння, з молодшого аркану яких згодом зробили гральні карти. Прийняття юдаїзму призвело до внутрішніх смут, що послабили Хазарську державу.

Для студентів важливо знати і розбиратися в географії проживання східнослов'янських племен на території України в давнину. На території сучасної України у хозарську добу (7–9 ст.) відомі вісім так званих літописних слов'янських племен. Сіверяни жили у сучасних Чернігівській, Сумській, Полтавській та частково Харківській областях. Їх столицею став Чернігів, заснований легендарним князем Чорним. В центрі Чернігова збереглося декілька курганів сіверських князів. Серед северян було багато нащадків ірано-скіфських племен, що сприйняли слов'янську мову. У містах вздовж Сіверського Донця Шешув (або Шарукань, сучасний Чугуїв), Сугров (можливо, сучасний Зміїв), Балін (можливо, сучасна Балаклея) нащадки сарматів яси жили аж до монгольської навали.

Поляни жили на території сучасних Київської та Черкаської областей і

мали столицею Київ. Легенда про «заснування» Києва на місці колишньої столиці Готії князем Києм пов'язана, мабуть, з просуванням сюди якоїсь групи слов'ян після загибелі Готської держави. Цікаво, що в центральній Польщі в ті ж часи існувало плем'я з тією ж назвою. Ті поляни заснували Польську державу так само, як ці – Руську. Вірогідно, західні поляни переселилися в центральну Польщу з України.

Древляни жили на північ і захід від полян в сучасній Житомирській області та басейні ріки Прип'ять. Їхня столиця звалася Іскоростень – це сучасний Коростень. Київський літописець писав, що у полян наречених офіційно сватають і дають за них викуп, а у диких древлян – «викрадають коло води». Так само і про сіверян він писав: «Весіль не було в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі – з якою хто домовиться. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і поклавши на нього мерця спалювали його. А після цього, зібравши кості, вкладали їх у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі». Подібні звичаї трупоспалення існували в Україні ще з бронзової доби.

Уличі або угличі – прямі нащадки антів – жили вздовж Дніпра аж до Чорного і Азовського морів, на майбутніх землях запорожців (включаючи південь Харківщини). Їхньою столицею був Пересічень – нині, вірогідно, це городище в межах Дніпропетровська. Проте вже в часи Київської Русі вони були змушені під тиском кочівників-печенігів переселитися на Поділля, в сучасну Вінницьку область і далі на захід. Частина їх залишилась на місці і згодом була відома під назвою бродники (від слова «бродити» – кочувати). Вони були прямими попередниками козаків. До речі, арабський мандрівник 9 ст. писав, що слов'яни носять широченні шаровари. Столицею бродників, вірогідно, залишалось місто Самар поряд з тим же Пересіченням.

Тиверці жили між ріками Прут і Дністер аж до пониззя Дунаю і Чорного моря, їхньою столицею був Білгород-Дністровський. Волиняни, бужани, дуліби жили на Волині. Їхньою столицею було місто Волинь над Західним Бугом

(тепер – на польському боці ріки). За легендою, місто Луцьк заснував дулібський князь Лука. Білі хорвати займали землі сучасної Галичини і Закарпаття (і далі на захід). Центром їх був Перемишль (нині теж на польському боці) або Стольсько – нині село у Львівській області, де збереглося величезне слов'янське городище. До речі, слово «стол» давньоруською мовою значило «княжий трон».

Тотожність імені білих хорватів з сучасною південнослов'янською Хорватією – не випадковість. Внаслідок потужних переселень слов'янських племен утворилось багато таких назв-дублікатів. Про полян у Польщі вже йшла мова. На Балканському півострові крім хорватів були відомі також сіверяни і дуліби. Інші дуліби жили в Чехії. А серби відомі не тільки в Сербії, а й у сучасній Східній Німеччині. Там же з німецьких хронік 10 ст. відоме і слов'янське плем'я укри, або укрane. Їхній край довго зберігав назву Uckerland (Terra úkera).

До нас дійшли залишки багатьох селищ і укріплених фортець (городищ) давніх слов'ян, а також їхніх язичницьких храмів та ідолів. Найбільш відомий Збручський ідол, знайдений у Тернопільській області біля гори Богит. Його копія зараз встановлена в Києві на Володимирському проїзді між Софійським та Михайлівським соборами. Це чотирьохгранний кам'яний стовп висотою 2,67 м, розділений на три рівні-яруси. Нижній ярус зображає Наву (підземне божество, потойбічний світ); середній – Яву (світ людей, видимий світ); верхній – Праву (світ богів, вищий світ). Кумир (ідол) є зображенням вищого слов'янського бога, творця світу, відомого як Дажбог або Світовид. У нього чотири обличчя на всі боки під одною шапкою, що має аналогії з Брахмою, індійським богом – творцем світу.

За найбільш розповсюдженим тлумаченням, із чотирьох боків ідола під обличчями Світовіда витесали верховних слов'янських богів: Ладу, Мокошу, Перуна і Хорса. Перстень тримає Лада – богиня весни, врожаю і кохання. Була опікункою шлюбу. Із рогом у руці – Мокоша, богиня долі (що пряде її нитку кожному) і покровителька жінок. До неї по заступництво зверталися породіллі.

Мокоші була присвячена кожна п'ятниця, коли жінки не повинні були займатися домашньою роботою, крім самої термінової. Меч-блискавка й кінь – на зображенні Перуна – покровителя грози й інших небесних явищ, а також війни і воїнів. На четвертій постаті ледь помітно проступає колесо-сонце. Це Хорс – бог Сонця (а також Місяця). Іноді його ототожнюють з самим Дажбогом. Слово «Хорс» в іранських мовах значило «сонце». Середній ярус містить витесані фігурки чоловіків і жінок, що ніби ведуть хоровод. Під Ладую й Мокошею розташовані жіночі фігурки (видно груди), під Перуном і Дажбогом – чоловічі. На нижньому ярусі – вусатий чоловік, що стоїть навколішки й ніби тримає на руках верхні яруси. Це Велес – володар підземного царства мертвих, а також бог скотарства й торгівлі. Він зображений як основа, на якій тримається світ. Якщо іншим богам приносили жертви на горі, то Велесу їх кидали у воду. Іноді йому приносили і людські жертви.

Відомі й інші боги слов'ян, але крім Перуна вони різні у східних, західних та південних слов'ян. Взагалі у язичників не існує Святого Писання, отже, різні племена могли шанувати різних богів, ототожнювати їх між собою або по-різному розповідати про того ж самого бога.

З письмових джерел відомо, що у деяких східних слов'ян вищим богом був Род як символ чоловічої сили (можливо, це інше ім'я Дажбога). Така ж символіка (лінгам) є і в сучасних індуських храмах. Його супроводжували рожаниці – богині Лада (богиня заміжніх жінок) і Леля (богиня дівчат; звідси слово «лялька», а також «лелека» – священний птах, що приносить людям дітей). Крім Лелі згадують її брата-близнюка – Леля (або Полеля). Можливо, іншим іменем його було Ярило – бог весняної родючості і гарячого кохання. Сварог – бог небесного вогню, бог-коваль, що навчив людей різним ремеслам. Стрибог – бог вітру і погоди. Сімаргл – теж бог індо-іранського походження, його зображали у вигляді крилатого пса. Його вважають посередником між богами і людьми (типу грецького Гермеса) і при тому іноді ототожнюють з богом рослинності Переплутом. Подібно до стародавніх римлян слов'яни шанували як богів абстрактні поняття, зокрема Правду і Долю.

Слов'яни шанували богів у храмах. Слов'янський храм складався з капища та требища. У капищі за огорожею стояли ідоли богів і горіло постійне багаття, там могли перебувати лише жерці. Воно відділялося завісою або воротами, за якими знаходилася зовнішня частина – требище. Тут був жертвний вівтар (такий кам'яний вівтар археологи колись розкопали в центрі Києва), а довкола нього могли бути столи і лави під навісом. Як правило, ритуал полягав в тому, що робили треби – в жертву богам приносили худобу. Її забивали і розтинали прямо на вівтарі, кістки і нутроші кидали у вогонь як жертву богам (звідси слово «требуха»), а добрі шматки м'яса смажили і урочисто з'їдали під пиво або медовуху з молитвою богам. Отже, слова «жрец», «жертва» та «жрати» – однокореневі. Крім власне жерців були ще волхви – спеціалісти з ворожіння.

Багато звичаїв і вірувань давніх слов'ян збереглося до наших днів або принаймні до нещодавніх часів. У сучасну світову масову культуру міцно увійшов слов'янський міфологічний образ вампіра. Це південнослов'янський варіант назви упир. Слов'яни чітко ділили всіх покійників на дві категорії. Одну, незважаючи на вік покійника, називали «родителями». Це були люди, що вмерли «своєю» смертю: від старості, хвороби або в чесному бою. Другу категорію складали мертвяки – люди, що вмерли поганою смертю: самогубці, злочинно вбиті, втопленики, померлі від пияцтва тощо, а також померлі злі відьми. Такий мертвяк міг перетворитися на упиря.

Взагалі ставлення слов'ян-язичників до смерті відрізнялося від нашого. Вони намагалися «посоромити» смерть. Отже, тризна – поминки за небіжчиком (особливо знатним) виглядала як розгульне свято з пияцтвом, кривавими поєдинками і масовим «вільним коханням». У цих ритуалах містилася також ідея про майбутнє потойбічне життя небіжчика чи навіть про те, що він колись має знову ожити. Такі ідеї сприяли подальшому засвоєнню християнства. Деякі християнські терміни знайшли свої давні слов'янські відповідники: «Бог», «рай», «пекло», «Різдво», «святий», «молитва» тощо.

Мистецтво слов'ян тої доби нам відоме переважно за археологічними

знахідками, зокрема, ювелірних виробів. Дуже відомий, наприклад, Мартинівський скарб 6–7 ст., знайдений у Черкаській області. Срібні фігурки з нього зображують людей з вусами у вишиванках...

Українська культура має дуже глибоке коріння, основне населення України є незмінним з кам'яної доби. Вже принаймні з античної доби Україна приблизно в сучасних кордонах складала цілісну історичну спільноту як країна Скіфія. Культура України протягом століть не тільки зазнавала впливу сусідніх народів, а навіть в більшій мірі вплинула на культуру всього людства.

Тема 11 Культура княжої доби X–XIII ст.

Заняття 1

1. Особливості світорозуміння людини часів Київської Русі.
2. Писемність і освіта в Київській Русі.

***Мета практичного заняття:** визначити сутність і концептуальні складові світорозуміння людини часів Київської Русі; визначити особливості язичницького і християнського варіантів світорозуміння людини часів Київської Русі; проаналізувати становлення писемності і освіти в Київській Русі.*

Перше питання практичного заняття дає можливість студентові зануритись у складний духовний світ людини часів Київської Русі. Це вкрай важливо для подальшої роботи над проблемою розуміння духовно-релігійного синкретизму в добу боротьби язичництва і християнства в Київській Русі. Дійсно, ознайомлення з культурою Русі IX–XIII ст. засвідчує, що вона була одним із найпомітніших явищ європейської середньовічної цивілізації. За своїм багатством і художньою довершеністю давньоруська (українська) культура в пору розквіту не тільки не поступалася, але в окремих галузях переважала культуру країн Центральної і Західної Європи. Феномен її гідного піднесення

часто пояснюють прилученням Русі до культурних надбань Візантії, Хозарії, скандинавських і західноєвропейських країн. Їхній вплив на поступ Русі справді був значним, але зовсім не визначальним. Щоб зерна передових культур могли дати рясні сходи в новому середовищі, вони мали потрапити в добре підготовлений ґрунт. Саме таким був «культурний ґрунт» східних слов'ян, який увібрав у себе тисячолітні традиції місцевого розвитку, збагаченого впливами сусідів.

Культура ця розвивалася у загальному контексті світової культури, але мала лише їй властиві риси, зумовлені конкретними історичними обставинами і східнослов'янськими традиціями, що найяскравіше виявилось у плануванні й забудові міст, у композиційних особливостях архітектурних ансамблів і окремих споруд, своєрідності декоративно-прикладного мистецтва й пластики.

Вирішальне значення в історичному розвитку держави відіграла далекоглядна реформа князя Володимира – запровадження християнства.

Доба Володимира Великого і особливо Ярослава стала визначним етапом розвитку Київської держави. Ніколи більше вона не була такою єдиною і могутньою. Київська Русь мала великий міжнародний авторитет і широкі зовнішні зв'язки, з її можновладцями ріднилися представники королівських династій Європи і навіть могутні візантійські василевси. У час християнізації Русь могла диктувати власні умови Візантії, державі, звідки до Києва прийшло християнство і мистецтво якої було тоді передовим у Європі. Тому й сам процес запровадження християнства, і запозичення тих чи тих елементів культури відбувалися не механічно, вони постійно переосмислювалися в контексті дійсності, творчо перероблялися, набуваючи нового національного забарвлення.

Після запровадження християнства державні та релігійні діячі Київської Русі стали домагатися у Візантії самостійного обрання митрополитів, святкування своїх національних свят і їх встановлення, а головне – вимагати вести церковне богослужіння старослов'янською мовою. Так, Ярославу Мудрому вдалося проголосити першими національними святыми братів Бориса

і Гліба, підступно вбитих своїм молодшим братом. Пам'ять їх щорічно врочисто вшановувалась 24 липня і цей день вважався на Русі великим святом.

Цікава історія свята, встановленого в XI ст. на честь святого Георгія. Відомо, що князь Ярослав при хрещенні дістав ім'я Георгія. Сприймаючи його як покровителя, наказав «по всей Руси творити праздник Св. Георгия месяца листопада 26 день». Такого осіннього свята грецька церква не знала у своєму календарі. На Русі воно здобуло популярність як свято покровителя сільськогосподарських робіт, землеробів та хліборобів. Християнство загалом, зустрівшись з новими історичними умовами, істотно змінилося порівняно з візантійським варіантом.

Створена Володимиром Святославовичем величезна держава мала надто тривкі економічні і політичні зв'язки з різними землями. Для підтримання єдності вимагалися розвинена суспільна мораль, почуття честі, відданості, самопожертви, висока патріотична свідомість та належний рівень розвитку словесності – жанрів політичної публіцистики, жанрів, які оспівують любов до рідної землі, епічних жанрів.

Всього цього не могла дати перекладна візантійська і болгарська література, яка виникла за інших політичних обставин. Київським мислителям довелося створювати відповідні літературні форми, спираючись на народну історичну свідомість, на фольклор, який був і залишався переважно язичницьким, з деякими вкрапленнями християнства. Це багато в чому визначило таку рису давньоруської літератури, як потяг до філософського осмислення життя, мистецтва, творчої праці. Їй були чужі пристрасні містичні поривання візантійських мислителів. Навіть у церковній літературі переважав конкретний інтерес до релігійної філософії, історії, до питань житейської моралі, до апокрифів, які містили багато елементів народної казковості. І надалі зв'язок з життям, мораллю, релігією буде прикметною рисою філософії українського народу.

Другою причиною видозміни християнства на Русі було те, що християнська релігія прийшла до нас у «готовому» вигляді. Вона

насаджувалася згори, зустрічаючи тривалий опір широких мас населення, яке дотримувалося віри батьків і дідів. Та й сама централізована княжа влада, відстоюючи державну самобутність Русі, часто підтримувала давні слов'янські традиції. Звідси активна взаємодія християнства і язичництва, характерна для давньоруської культури майже протягом усього її існування. Поступово склався світоглядний синкретизм, відбулося злиття народної релігії та церковного християнства при визначальній ролі першої.

Наприклад, Великдень був головним християнським святом українського народу доби Київської Русі. Воно увібрало в себе також і передхристиянські обряди, що тісно пов'язувались із хліборобським господарством, поминанням померлих, величанням і віншуванням, весільним та обрядовим співанням пісень. Це було свято радості й веселощів, що об'єднувало весь рід, плем'я спільним торжеством.

Свято Великодня збігалось в ті часи з поганським святом весняного воскресіння природи. Звідти й українські писанки зі знаками Сонця, рослин та звірів, звідти й наші гаївки (давньоукраїнські народні пісні-веснянки). Тому й утвердилися тут паралелі: воскресає вся природа і воскресає її Творець – Христос.

Святий Юрій (23 квітня за ст. календарем) – ще одне весняне свято українського народу доби Київської Русі. За народним календарем Юрій – це первісна персоніфікація весни, зрілої та розвиненої. З ним було пов'язано багато народних обрядів: у цей день виганяли на пашу домашню худобу, господар мав ще з ранку викачатися в росі на своєму полі – на добрий урожай. У народі побутувала тоді легенда про святого Юрія як про переможця над злом.

Зелені Свята, або П'ятидесятниця, – перше за чергою літнє свято. За християнською легендою – це пам'ятка Зіслання Святого Духа на апостолів на початку Христової Церкви. Ці свята так і зберегли свою дохристиянську назву – зелені». В це свято «маїли» (заквітчували, клечали) хати, церкви та господарські будівлі.

Купала – в своїй основі хліборобське свято – справлялося на початку жнив. Після запровадження християнства воно локалізувалося і з'єдналося зі святом Іоанна Хрестителя – Предтечі Христового (24 червня за ст. календарем), перебравши від нього чимало християнських рис. В уяві наших давніх предків це був святковий і чудодійний час. Предки вірили, що в цей день «сонце в воді купається», отже й вода мала очищувальну силу. Таку ж силу мав і вогонь. Тому хлопці та дівчата розводили вогнища і стрибали через них.

Свято Петра й Павла (29 червня за ст. календарем). За народними обрядами українці доби держави Київської Русі виступали як ратаї, головна господарська роль у чому відводилась Петру. Він «зажинав» жито і був сторожем поля, врожаю і бджільного вжитку. Він же орав поле на озимину. День святого Петра вважався дуже великим святом. Тому всі хати чепурили, а прийшовши з церкви, розговлялися. У Петрівку обов'язково відбувалися «ярмарки на дівчат».

Жниварські звичаї та обряди групувалися навколо трьох свят: св. Іллі, Маковея та Спаса, що після запровадження християнства перебрали на себе ролі Велеса й Перуна. З особою св. Іллі (20 липня за ст. календарем) пов'язувалася віра в опікунський вплив цього святого на досягання урожаю. Дуже великий тут був вплив церкви й духовенства, що намагалися використати старі поганські обряди або ж пристосувати їх до церковних святкувань.

Своєрідною рисою українського язичництва було «оживлення» природних стихій: божественністю наділялись всі предмети і явища реальної дійсності. Це підтверджує теологічна концепція літопису «Повість минулих літ».

Вплив народного світобачення на розуміння християнських догматів особливо вражаюче виявився в тому, що на Русі, водночас з культом місцевих святих, який склався на ґрунті родоплемінного шанування ідолів, першорядного значення набуває культ Богородиці, в основу якого лягли слов'янські уявлення про благодійну жіночу істоту, предка українського народу – Рожаницю.

Зміна релігійного поклоніння з культу Христа на культ Богоматері відповідає давньоукраїнській ментальності, оскільки Богородиця, на відміну від Христа, що був «спасителем» тільки людської душі, «спасає» весь світ і тим самим робить «тварне буття» причетним до святості й небесного блаженства. Природа і все мирське перестають бути джерелом гріха і порочних спокус.

Під впливом язичницької етики давньоукраїнська людина інакше осмислювала й саме християнське благочестя: благочестивою вона визнавала не того, хто ревний у постах і молитвах, а того, хто добродішний у житті. «Слово про митарства» – пам'ятка XII ст. відносить до гріховних саме світські моральні явища: неправду, заздрість, гнів, пиху, насильство, крадіжку, блуд, скнарність та немилосердя.

Християнізація не означала, таким чином, повного розриву з традицією народного язичництва, а отже, і з емпіричним ставленням до світу, що було її істотною ознакою. Християнство сприймалося у мирському середовищі крізь призму традиційного світогляду, більше того – було піддане переробці відповідно до його принципів. Про це кардинал д'Елі повідомляв Рим у XV ст.: «Руські такою мірою зблизили своє християнство з язичництвом, що важко сказати, що переважало в утвореній суміші: чи християнство, яке увібрало в себе язичницькі начала, чи язичництво, яке поглинуло християнське віровчення».

Християнство в Київській Русі засвоювалося від початку переважно з боку зовнішньої обрядовості, оскільки це характерно і для язичницької релігійності. Християнство стає дедалі більш «мирським», «обрядовим». Пізніше, з формуванням церковно-монастирської організації і державної юрисдикції митрополії в Київську Русь приходять норми візантійського церковного законодавства, але й вони значно змінюються під впливом місцевого княжого права. Отже, національна культура інтернаціоналізується на ґрунті і в межах власної традиції.

Хоча запровадження християнства означало перехід до якісно нової системи ідеологічних цінностей, однак їх практична реалізація, перетворення

на фактор політичного і соціального життя давньоукраїнського суспільства відбувались через пристосування до історичних місцевих умов.

Християнізація поступово входила в усі галузі суспільного життя. Вона буквально наповнювала його. Церкви та собори ставали головними осередками громадського й освітнього життя. При церквах та монастирях засновувалися і діяли школи, переписувалися й зберігалися книги, творилися літописи. Духівництво впливало на все суспільне життя: єпископи брали участь у радах князів, а князі шанували їх за великий розум і кмітливість; митрополити часто керували київським віче і мали більший вплив на їх рішення, ніж слабосильні київські князі другої половини XII ст. Вони ставали символом колишньої єдиної Русі. Відповідно до зростання ролі й авторитету духівництва, зростала й кількість єпархій. На 1240 р. їх налічувалось уже 16.

Християнізація Русі відіграла прогресивну роль в історичному розвитку українського народу, сприяла зміцненню єдності держави, всебічному збагаченню культури, встановленню та зміцненню державно-політичних і культурних зв'язків Київської Русі з країнами Близького Сходу та Західної Європи. Органічно увійшовши в давню українську культуру, християнство посутньо визначало зміст і особливості становлення й утвердження українського національного духу, найхарактерніших рис нашої національної ментальності.

Друге питання заняття присвячене становленню писемності і освіти в Київській Русі. Зверніть увагу на важливість мовної проблеми і шляхи її дослідження істориками і мовознавцями. Дослідники мови твердять, що вже в другій половині IX – на поч. X ст. в наших предків існувало письмо. Саме ним скріплювали угоди перші київські князі з візантійськими володарями. Той давній алфавіт було створено на основі грецького – та це й не дивно з огляду на давні зв'язки східних слов'ян із греками; у Візантії, з якою молода Руська держава мала найтісніші відносини, державною мовою також була грецька.

Доказом існування власної оригінальної абетки в давніх українців є знахідка напису на стінах Софійського собору. Київський книжник у XI ст.

ретельно виписав на стінах тільки-но збудованого храму абетку, що відрізнялася від поширеної на ті часи кириличної, створеної для передачі на письмі однієї з південнослов'янських мов із застосуванням грецьких літер просвітителами Кирилом і Мефодієм та перенесеної на наші терени з прийняттям християнства. Віднайдена на стінах Софії абетка відрізнялася від пізнішої кирилиці кількістю й написанням деяких букв. На думку дослідників, із застосуванням тієї абетки було написано чимало пам'яток, які однак були знищені як язичницькі після впровадження християнства.

Із прийняттям християнства на наших землях поширилася церковнослов'янська, або староболгарська, мова – мова православної церкви. Суттєво відрізняючись від народної розмовної мови, вона все ж мала з нею спільні риси, оскільки ґрунтувалася на близькій, теж слов'янській мові, і тому була зрозуміла, особливо освіченим людям – духівництву, князям та боярам. Проте перші пам'ятки, створені церковнослов'янською мовою, засвідчують істотні впливи мови живої.

Тому вчені кажуть, що в Київській Русі існувало два варіанти писемної літературної мови: церковнослов'янська, якою писалися найважливіші богослужбові книжки, та церковнослов'янська зі значними вкрапленнями живої мови (для пізнішого часу її називають книжною староукраїнською) – нею писали різні документи та літературні твори світського спрямування.

Обидві писемні мови істотно відрізнялися від живої тогочасної української мови, якою користувалися в усному мовленні. Та так було не лише в руських землях, а й скрізь у Європі, де літературною (книжною) мовою для багатьох народів була латина.

Наші уявлення про рівень письменності населення Київської Русі ґрунтуються не стільки на збережених книжкових пам'ятках (адже книги створювалися найосвіченішими людьми), скільки на випадкових написах на побутових речах, зброї, стінах храмів, каменях тощо.

Такі написи називають епіграфічними пам'ятками. Ті ж з-поміж епіграфічних пам'яток, що видряпані на поверхні, – називають графіті.

Надзвичайно цінним історичним джерелом є графіті Софії Київської. Дуже цікавим є напис, що його вважають найдавнішим датованим руським записом. Зроблено його було 3 березня 1052 р. в тому-таки Софійському соборі. У ньому повідомляється про грім, очевидно, блискавку, що вдарила в Софійський собор. Напис на 16 років старший за знаменитий напис на Тмутараканському камені 1068 р., в якому розповідається про те, як тмутараканський князь Гліб міряв взимку море по льоду від Тмутаракані (сучасна Тамань) до Корчева (Керчі).

У Києві виявлено й інші епіграфічні знахідки на ремісничих виробках: пряслицях, ливарних формочках, господарських посудинах – корчагах, давній цеглі тощо. На пряслицях найчастіше писали імена власників: «Княжо єсть», «Молодило»; на корчагах писали про вміст посудини або називали ім'я його власника.

До нашого часу від доби Київської Русі та Галицько-Волинської держави, як це не прикро усвідомлювати, збереглося дуже мало книг.

Найдавнішими з-поміж них є: Реймське Євангеліє, Остромирове Євангеліє, «Ізборник Святослава» 1073 р. та «Ізборник» 1076 р., Мстиславове Євангеліє.

Цей почесний список очолює славнозвісне Реймське Євангеліє, яке у своєму посазі привезла до Франції дочка Ярослава Мудрого Анна. Щоправда, точна дата створення рукопису невідома: вчені датують його 40-ми рр. XI ст. Своєю назвою Реймське Євангеліє завдячує м. Реймсу у Франції, де воно зберігається нині, хоча створили його київські книжники – спеціально для княжої родини, адже призначалося воно (на це вказує невеликий розмір) для особистого користування.

Найдавнішою датованою книжною пам'яткою Русі є Остромирове Євангеліє. Створили цю книгу (власне, переписали) в Києві в 1056–1057 рр. Остромирове Євангеліє – пам'ятка виняткової мистецької вартості: її сторінки оздоблені зображеннями євангелістів, кольоровими заставками й кінцівками, великими ініціалами. Деякі рядки тексту написано золотом. Остромирове Євангеліє призначалося для церковного вжитку, тож має великий формат.

З-поміж найдавніших книг, що збереглися донині, є й такі, які призначалися для світського читання. Йдеться про «Ізборники» – збірки різних творів грецьких авторів богословського та повчального змісту, більша частина яких розтлумачує складні місця з Біблії, це, так би мовити, своєрідні енциклопедичні довідники.

Їх збереглося два 1073 і 1076 рр. Перший у назві береже ім'я київського князя Святослава Ярославича, хоч, як зазначають дослідники, замовляв цю книгу його брат – князь Ізяслав. Та Ізяславові не судилося увічнити своє ім'я в книзі, бо його вигнали з київського столу брати. На київському столі утвердився Святослав і поквапився вписати своє ім'я в тільки-но створеному рукописному шедеврї: за наказом нового київського володаря було переписано посвяту князеві, внесено ще деякі зміни. Відбувалося те року 1073. «Ізборник Святослава» розкішно орнаментований мініатюрами, заставками, численними ініціалами. А от «Ізборник» 1076 р. оздоблений значно скромніше, хоча не поступається першому ретельністю переписувача.

З книжкових пам'яток XII ст. найбільш відоме Мстиславове Євангеліє, переписане близько 1115 р. Книга написана на 213 аркушах, а її тексти прикрашено художніми заставками та ініціалами, розмальованими різними фарбами. Початкові слова читань написані розчиненим золотом. На окремих аркушах вміщено зображення євангелістів. З приписки до Євангелія відомо, що його переписав Олекса, а золотом писав майстер Жаден. Мстиславове Євангеліє написане було в Києві на замовлення Мстислава Володимировича, сина великого князя київського Володимира Мономаха.

Численні джерела свідчать про високий рівень розвитку освіти за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Щоправда, безпосередніх відомостей про тогочасні школи або про кількість освічених русичів відомо не вельми багато. Піклування про освіту від часів запровадження християнства перебравли держава й церква. За князювання Володимира Святославича в Києві вже існувала школа для навчання дітей з найближчого оточення князя. Існувала школа й при Софійському соборі. Року 1086 онука Ярослава Мудрого Янка

Всеволодівна заснувала в Київському Андріївському монастирі школу для жінок. Монастирі були центрами освіти і в Галицько-Волинському князівстві. Знахідки берестяних грамот, бронзових та кістяних писал переконують, що книжна наука розвивалася не лише в стольному граді, а й у різних частинах галицької та волинської земель. Приміром, берестяні грамоти знайдено у Звенигороді та Бересті, бронзові писала для писання на воскових табличках – у Звенигороді, Перемишлі, Галичі, Острозі.

Заняття 2

1. Розвиток літератури. Наука. Музика.
2. Містобудування і архітектура.
3. Образотворче мистецтво. Книжкова мініатюра.

Мета семінару: розглянути розвиток літератури, науки, музики у княжу добу; простежити становлення містобудування і архітектури Київської держави, еволюцію її державно-політичного устрою у IX–XIII ст проаналізувати характерні особливості вітчизняного образотворчого мистецтва книжкової мініатюри у цей період.

Вивчення першого питання заняття рекомендуємо розпочати з розкриття причин високої освіченості мешканців Київської Русі. Високий рівень освіченості руського (українського) населення, сприятливі умови для створення книжок, шанобливе ставлення до них сприяли розвиткові оригінальної літератури.

Усна народна творчість. Ще до виникнення писемності у східних слов'ян існували: обрядові пісні, легенди, загадки, сказання, заклинання, епічні й ліричні пісні. Від часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави до нас дійшли легенди й перекази, дружинні, святкові, весільні пісні, казки, колядки,

прислів'я, приповідки, магичні заклинання й замовляння. Чудовими пам'ятками були биліни (старини). Найдавнішими, найбільшими за обсягом і найвартіснішими в художньому та історичному аспектах вважаються биліни Київського, або Володимирового, циклу. Оповіді в них пов'язані із стольним градом Києвом і його князем Володимиром Красним Сонечком. Биліни київського циклу склалися в X–XI ст. Вони оспівують мужність і хоробрість богатирів, які боронили рідну землю від ворогів. У XIII–XIV ст. биліни наповнюються новими сюжетами, пов'язаними зокрема з реаліями Галицько-Волинської держави: про князя Романа, Михайла Козарина та інших.

Початки літературного життя на наших теренах, крім уснопоетичної творчості, мали ще одне джерело – літературні твори інших народів, які через переклади церковнослов'янською мовою прийшли після впровадження християнства, передусім релігійні твори.

Оригінальна література. Оригінальна, тобто власна, незапозичена літературна творчість наших предків за часів Київської Русі була започаткована літописами – до такого висновку спонукають ті літературні пам'ятки, що збереглися дотепер. Вважають, що найдавніший літопис було створено за часів Аскольда у другій половині IX ст. Проте він, як і наступні літописні зведення, не зберігся. Першим літописом, що дійшов до нас, є «Повість минулих літ». Його створено на початку XII ст. При складанні «Повісті...» використано давніші літописи. «Повість...» збереглася в багатьох списках. Найстаріші з них – Лаврентіївський (1377 р.) та Іпатіївський (пер. пол. XV ст.). У «Повісті...» викладено події від 860 р. до 1111 р. Один із пізніших списків цього літописного зведення зберіг ім'я автора-упорядника – ченця Києво-Печерського монастиря Нестора.

До продовжень «Повісті...» належить Київський літопис, який охопив час від 1111 р. до 1200 р. Він розповідає про події в різних землях Київської Русі, але в центрі оповідей – Київ і Київська земля. Основний зміст літопису – боротьба князів за київський стіл, боротьба русичів проти половців.

Найвидатнішою пам'яткою літописання Галицько-Волинської держави є

Галицько-Волинський літопис. На відміну від інших літописів, цей не поділяється на датовані літописні записи, а містить своєрідні повісті про воєнні походи та інші події. Він складається з двох частин. У першій ідеться про події в Галицькій землі з 1205 р. до кінця 50-х рр. XIII ст. і є, власне, життєписом князя Данила Романовича. Друга частина Галицько-Волинського літопису пов'язана з Волинською землею й волинськими князями. У ній оповідається про події від середини до кін. XIII ст. Як вважають дослідники, ця частина літопису писалася при дворі володимирського князя Володимира Васильковича в останні роки його життя.

У записах Лаврентіївського списку під 1096 р. вміщено пам'ятку, відому під назвою «Повчання» Володимира Мономаха. На переконання Мономаха, князь має подавати своїм дітям приклад взірцевого правителя, навчати гідній цього високого звання поведінці та способу життя. Князь повинен піклуватися про підданих, не покладатися на управителів, слуг чи бояр, а сам стежити за справами в державі; не допускати, щоб сильні пригнічували слабких, щоб злочинців карали на горло; у походах жити одним життям із дружинниками. У другій частині «Повчання» Володимир Мономах розповів про різні випадки із свого життя, а також про власні добрі вчинки: він добровільно віддав Олегові Чернігівське князівство, боровся проти усобиць, здійснив 83 великих походи, уклав 19 мирних угод із половцями, відпустив багатьох полонених тощо.

Найвизначнішою пам'яткою руської літератури є «Слово о полку Ігоревім». Тривалий час ця перлина давньоукраїнського письменства була невідомою: її випадково знайшли на початку 90-х рр. XVIII ст. в одному з рукописів XVI ст. «Слово...» написане на основі конкретного історичного факту – невдалого походу 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців. Автор закликав князів забути чвари, об'єднатися й захистити рідну землю від небезпечного ворога. На думку дослідників, «Слово...» створене по свіжому сліду події – десь у серпні-вересні 1187 р.

Основним джерелом наукових знань русичів було буденне життя: господарська діяльність на землі, ремесло, будівництво, торгівля тощо.

Виробнича діяльність збагатила русичів знаннями про властивості різних речовин і матеріалів. Адже знання хімічних властивостей та особливостей будівельних матеріалів застосовували у виготовленні скла, мозаїк, різнокольорових емалей, черні, фрескових розписів храмів тощо. При зведенні будівель застосовувались і математичні знання. Значного розвитку на Русі досягли географічні знання. Так, у «Повісті минулих літ» місце проживання східнослов'янських племен літописець пов'язував із річками Дунаєм, Дніпром, Моравою, Прип'яттю, Двіною, Десною, Сулою та ін. Він досить докладно описав шлях «з варягів у греки», що пролягав уздовж Дніпра, Ловаті, Ільменського озера, річки Волхова і далі – морем Варязьким. Літописець зауважував також, що з Варязького моря можна «йти до Рима», а від Рима прийти гак само морем до Царгорода. Волгою, за словами літописця, на схід пролягав торговельний шлях, яким можна досягти Хорезма і Каспійського моря. У літописі названо багато тогочасних і давніх країн, що також свідчить про досить гарну обізнаність русичів у царині географії.

Писемні джерела згадують і перших лікарів-професіоналів. Один із них – Агапіт, чернець Києво-Печерського монастиря – лікував хворих у XII ст. У літописі описуються й випадки хірургічного лікування хворих. У 1076 р., наприклад, київському князю Святославу Ярославичу було зроблено операцію з видалення пухлини на шиї.

Чи не найпопулярнішим мистецтвом за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави була музика. Гра на різноманітних музичних інструментах супроводжувала родинні свята, хліборобські обряди. Під звуки труб, бубнів князівські дружини вирушали в похід, вступали в бій із супротивником. Інструментальна музика звучала також під час урочистих церемоній та різноманітних бенкетів і розваг у дворах панівних верств. Про музичні інструменти тих часів дослідники знають чимало. Це були: струнні щипкові інструменти – гуслі, лютня; смичкові – гудок і смик; духові – роги (їх виготовляли з рогів вола, барана, козла, тура), труби, свистки, свирілі, дудки, флейти; ударні – бубни, тарілки або кімвали, різноманітні дзвіночки і брязкальця. Найулюбленіший

інструмент русичів – гуслі.

Здавна на наших землях були люди, які заробляли мистецтвом музики, жили з нього, тобто професійні музиканти, артисти. Особливу любов русичів зажили співці билин і переказів. Найяскравіший представник таких виконавців – Боян, якого згадує автор «Слова о полку Ігоревім». Дослідники припускають, що він жив у XI ст. при дворі Святослава Ярославича. У Галицько-Волинському літописі під 1241 р. згадується галицький «славетний співець» Митуса.

Великий музичний оркестр зображено на відомій фресці XI ст. Софійського собору. Кожна з постатей музикантів на фресці має свій музичний інструмент. Тут і величезна ліра, і орган, і флейта. Артисти грають на них, сидячи на лаві.

Окремої уваги заслуговує і містобудування та архітектура. Тут слід звернути увагу на зовнішні впливи і внутрішні трансформації архітектурно-будівельної справи. Головними осередками розвитку архітектури за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави були міста. Найбільше споруджували наші предки будівель буденних. Йдеться передусім про міські *оборонні споруди*. Для давньої Русі характерними були дерев'яні та земляні оборонні укріплення. Головною частиною міських фортець за тих часів були зруби городні. Зразком давньоруських оборонних укріплень, що збереглися до наших днів, можуть служити вали Білгорода (нині с. Білгородок Київської області) – могутньої фортеці, закладеної Володимиром Великим.

Великі міста склалися переважно з трьох частин. Перша – це дитинець, найстаріша частина міста, фортеця, укріплена стінами, валами й ровами. На дитинці споруджували князівські та боярські двори, найважливіші церкви та собори. Розміри дитинця були різними: від 10 гектарів у найбільших містах (Києві, Переяславі) до 0,5-1 гектара у менших центрах. Другу частину міста становив окольний «город» (інша назва – поділ). Найчастіше його будували з напільної сторони дитинця і теж оточували укріпленнями. Ця частина тогочасного міста сягала у великих містах 50-100 гектарів. Саме тут мешкали

ремісники та купці, тут був торговий майдан, численні церкви й монастирі. Поза міськими укріпленнями були передмістя – сторони або кінці. Їх заселяли ремісники певної спеціальності: кожум'яки селилися біля води, гончарі – біля виходу глини тощо. Забудова давньоруських міст була менш щільною, ніж забудова міст Західної Європи та Візантії. Зате залишалася земля для присадибних садків. Будівлі розташовували рядами, між якими лишали проїзд – вулицю. Напрямок вулиць давньоруського міста нерідко залежав від рельєфу місцевості. Сходилися вони до торгової площі, біля міських брам чи дитинця. Вулиці вимощували дерев'яними настилами. Втім, траплялося мощення великими кам'яними брилами, обтесаними з лицьового боку, або битою цеглою.

Камінь у будівництві наші предки почали застосовувати в X ст. Найдавнішу кам'яну споруду – князівський палац – було відкрито археологами на Старокиївській горі. У літописі ця споруда згадується під 945 р. Протягом 989-996 рр. у Києві з каменю будували храм Богородиці, відомий під назвою Десятинної церкви – перший християнський кам'яний храм Київської Русі. Кам'яне будівництво особливо поштовхалося за князювання Ярослава Мудрого. У Києві тоді було збудовано найбільший собор держави – Софію Київську, Золоті Ворота, храми Георгіївського та Ірининського монастирів. Будівництво розгорнулося не тільки в стольному місті. У Чернігові князь Мстислав Володимирович 1036 р. заклав Спасо-Преображенський собор. Видатною пам'яткою давньоруської архітектури був Успенський собор Печерського монастиря, збудований протягом 1073–1078 рр. Він став своєрідним взірцем храмових споруд. Так, у 1108–1113 рр. великий київський князь Святополк-Михайло Ізяславич збудував Свято-Михайлівський Золотоверхий собор, який значною мірою, хоч у дещо зменшеному вигляді, повторював Успенський собор. Прикметно, що більшість відомих нині мурованих архітектурних пам'яток було споруджено за часів роздробленості. Тільки в Києві тоді збудували 19 кам'яних споруд; зокрема церква Спаса на Берестові (1125 р.), Богородиці Пирогощії на Подолі (1136 р.), Кирилівська церква тощо. Багато храмів з'явилося в Чернігові. Досконалістю й майстерністю виконання

вважають Борисоглібський собор, Успенський собор Єлецького монастиря, Іллінська й П'ятницька церкви. Перші кам'яні храми вражали своїми розмірами, проте від кін. XII ст. руські будівничі почали відмовлятися від грандіозних споруд, віддаючи перевагу храмам, меншим за розмірами, але яскравішим за оздобленням. Найпоширенішим відтоді в руській архітектурі став одно купольний храм пірамідальної конструкції.

На Волині будівничі дотримувалися традицій, що склалися на придніпровських теренах, а в Галицькій землі застосовували здобутки романської архітектури, поширеної в Угорщині, Чехії, Польщі. Галицькі будівничі споруджували храми й палаци з місцевого каменю-вапняку, брили якого старанно обтесували. Вапняні блоки клали на тонкі шари вапняного, без домішки цементівки, розчину.

Особливостями галицької архітектури є надзвичайна різноманітність типів споруд, для оздоблення яких часто використовували білий камінь, та спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів, воїнів, з рослинним і геометричним орнаментами тощо.

Розквіту архітектура Галицької землі досягла у XII ст. за князювання Ростиславичів. У стольних містах тоді з'явилися муровані князівські палаци, кам'яні храми, оборонні споруди. Найвідомішою пам'яткою галицької архітектури є грандіозний Успенський собор у Галичі, збудований у сер. XII ст. Фундамент його було відкрито в 30-х рр. XX ст. То був білокам'яний, оточений галереями храм, прикрашений фігурним та орнаментальним різьбленням. Величний собор, який був трохи менший за Київську Софію, символізував могутність Галицького князівства та її володаря Ярослава Осмомисла. У соборі під час розкопок фундаменту було виявлено саркофаг самого князя. Єдиною спорудою давнього Галича, що збереглася до наших часів, є церква св. Пантелеймона, побудована в др. пол. XII ст. (нині с. Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківської області).

У XIII ст. значним архітектурним центром був Холм, де подовжувати розвиватися традиції галицької архітектури. На жаль, жодна з пам'яток

холмської архітектури не збереглася, але Галицько-Волинський літопис розповідав про собор Іоанна Златоуста, який князь Данило спорудив і відновив після пожежі Холма 1256 р.

Серед збережених храмових споруд Волині найстарішим є Успенський собор у Володимирі, збудований за князя Мстислава Ізяславича в 1160 р. У XIII ст. на Західній Волині з'явився новий тип оборонних споруд – великі оборонні вежі-донжони, побудовані з каменю або цегли.

Заключне питання цієї теми носить здебільшого інформативний характер і дає можливість побачити дійсно високий рівень розвитку культури в київській Русі. З-поміж пам'яток тогочасного образотворчого мистецтва найбільше вражають монументальні зображення – мозаїки та фрески, якими оздоблювалися храми. Шедеврами світового рівня є мозаїки Софійського та Михайлівського соборів у Києві.

Як і мозаїки, фрески в руських храмах творилися за візантійськими традиціями. Крім мозаїк і фресок, храми оздоблювали іконами. Перші ікони привозили на Русь із Візантії. Траплялося таке й пізніше. Так, шанованою на Русі була ікона Вишгородської Богоматері. Її привезли в середині XI ст. з Константинополя. Вона прикрашала храм святих Бориса і Гліба у Вишгороді, звідки князь Андрій Боголюбський 1155 р. вивіз її до Володимира-на-Клязьмі.

У 2000 р. на Волині віднайшовся ще один шедевр константинопольського малярства XI-XII ст. – Холмська ікона Богородиці.

Незабаром після впровадження християнства на наших теренах виникали місцеві осередки іконопису. Створювали ікони в іконописних майстернях у монастирях. Діяли вони в Києві, Чернігові, Галичі тощо. Однак переважну більшість ікон княжої доби втрачено. Мало відомо й про тогочасних іконописців. Джерела зберегли відомості про одного з найперших руських іконописців – київського майстра Алімпія. Від нього бере свій початок славетна малярська школа Києво-Печерського монастиря. Унікальною пам'яткою цього малярського осередку є ікона Богородиці зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими, яку за найсучаснішими дослідженнями датують

початком XII ст.

Найвидатнішою і найхарактернішою пам'яткою малярської культури княжої України в іконописі є віднайдена в середині 80-х рр. XX ст. й повернута із забуття завдяки реставрації ікона Богородиці (остання третина XIII ст.) з Успенської церкви в с. Дорогобужі на Волині.

Відомою іконою українського малярства пер. пол. XIV ст. є Богородиця з Покровської церкви в Луцьку. Традиційність тогочасного образотворчого мистецтва пов'язана з його церковним характером. Адже головним завданням, поставленим тоді перед мистецтвом, було наочне розкриття мистецькими засобами провідних ідей християнської віри.

Шедевром світового мистецтва є мініатюри «Остромирового Євангелія» (1056–1057 рр.). Книгу прикрашено численними ініціалами, заставками й трьома сторінковими мініатюрами з зображенням євангелістів Іоана, Марка й Луки. Про багатство й вишуканість мініатюр «Остромирового Євангелія» свідчить сам лише перелік барв: синя, червона, темно- й світло-зелена, вишнева, червоно-коричнева, вохриста, світло-бузкова, золота.

Цікавим прикладом мистецтва книжкової мініатюри є «Ізборник Святослава» 1073 р. На другому аркуші цієї книги вміщено мініатюру, на якій зображено князя Святослава Ярославича із сім'єю. Це перший давньоруський груповий портрет реальних людей. З мініатюри довідуємося про подробиці тогочасного життя, зокрема, те, який одяг тоді носили представники заможних верств.

Підсумовуючи сказане про культуру княжої доби, є всі підстави стверджувати, що вона становила видатне явище європейської середньовічної історії. Слушною здається сентенція київського митрополита Іларіона, згідно з якою Русь була країною, знаною в усіх чотирьох кінцях землі. Посідаючи географічно проміжне місце між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, вона була зоною важливих історико-культурних контактів, формувалася не лише на самодостатній внутрішній основі, а й за участі впливів сусідів. Йдеться насамперед про Хозарію, скандинавські країни, а також Візантію. Віддаючи

належне ролі іноземних впливів у ранній історії Русі, слід відзначити, що вони потрапляли в добре підготовлений політичний ґрунт східних слов'ян. Найрозвиненішим слов'янським регіоном із давніх часів було Середнє Подніпров'я, тому природою воно стало зосередженням ранньої руської державності, а потім і політичним стрижнем Київської Русі. Саме тут бився, часом нерівно, але безперервно, політичний пульс величезної середньовічної держави. Тут концентрувався й перерозподілявся її додатковий продукт, який забезпечував функціонування всіх сфер життя. Значна його частина йшла на будівництво міст, зведення оборонних систем на півдні Русі, розвиток культури тощо. За економічним рівнем, і це засвідчують археологічні матеріали, Русь не поступалася своїм європейським сусідам.

Перебуваючи в складі візантійської православної співдружності, Русь намагалась у всьому бути схожою на Візантію. Недарма найвеличніші храми Києва, Новгород і Полоцьк отримали, за прикладом Софії константинопольської, назви Софій, а столиця Русі часів Ярослава Мудрого будувалася за константинопольським зразком. Від часу введення християнства й до завоювання Русі монголами Київ посідав місце духовного і навіть сакрального центру. Для давніх русичів, хоч би де вони проживали, Київ означав те саме, що для греків Константинополь, а для європейських народів – Рим.

Тема 12 Українська культура героїчної доби (XIV–XVIII ст.)

Заняття 1

1. Суспільно-політичні та історичні обставини розвитку української культури.
2. Козаччина як культурне явище.

Мета практичного заняття: охарактеризувати особливості освітнього руху в Україні у XVI-XVII ст.; розглянути появу в Україні з точки зору культурного

явища; *проаналізувати* нові тенденції в культурному житті України у XVI–XVII ст.

Питання Теми 12 цілковито пов'язані з недержавним періодом української історії. Потрапивши у пряму залежність від сусідніх країн, українські землі перетворилися на об'єкт нещадної суспільно-політичної, соціально-економічної експлуатації, а також духовно-релігійного гніту. Проте український народ за будь-яких умов не полишав героїчну боротьбу за своє визволення.

Вивчаючи перше питання, треба звернути увагу на ту історичну обставину, що у XIV ст. історичні події розвивалися у несприятливому для України напрямі. Саме в період її політико-економічного та культурного занепаду почали підноситися її сусіди – Литва, Польща та Московія. Ці суспільства дуже швидко розросталися, і їх, цілком природно, приваблював вакуум влади, що виник в Україні.

Своєрідність ситуації полягає в тому, що, успадкувавши високорозвинену культуру, незважаючи на руйнування і пограбування її матеріальних і духовних багатств, Україна зуміла відстояти і зберегти власний потенціал для створення нової етнокультури. Саме на цей період припадає інтенсивне формування національних ознак України-Русі, чіткіше вираження її мовних, етнографічних особливостей, самоусвідомлення себе як нації – спадкоємниці давньої історії – і водночас свідка та учасника нового культурно-світоглядного загальноєвропейського досвіду.

Втрата власної державності не могла не позначитися на розвитку культури. Але навіть у найскладніші періоди руйнування столиці духовності – Києва – не припинялося культурне життя, а навіть нарощувало свій потенціал. У цій культурі співіснували ознаки трагічності та оптимізму, віри, надії та краси.

Певне пожвавлення культурно-освітнього руху в Україні розпочинається ще з кінця XV ст. В силу несприятливих історичних умов цей процес розгортався дещо сповільнено: інтенсивним він стає аж в останній чверті

XVI ст. До того ж у різних регіонах України цей процес мав свої особливості, які були зумовлені відмінностями конкретних форм їх соціально-економічного і культурного розвитку.

Щодо стану тогочасної освіти, то треба відзначити відсутність тут будь-якої централізації. Певною мірою це було наслідком відсутності власної державності. Виникнення і функціонування освітніх осередків стало результатом ініціативи здебільшого окремих осіб чи вузько локальних груп. Початки освіти в ті часи можна було здобути в парафіяльних школах, більшість яких концентрувалась при міських храмах. Щоденне міське життя, розвиток ремесла і торгівлі більшою мірою відчували потребу в освічених людях, ніж натуральне сільське господарство.

На початку XVI ст. ми вже зустрічаємо поза межами Русі на професорських посадах українців – вихованців європейських університетів.

Загальна освіченість суспільства відчутно підвищується з кінця XVI ст., хоч загалом культурно-просвітній рух ще не набрав масовості і здебільшого освіту можна було здобути в окремих малосильних осередках (православних, протестантських, католицьких). Але саме в цей час виникають і нові за характером центри – миляновицький та острозький.

У другому питанні заняття необхідно звернути увагу на загальні концептуальні засади появи українського козацтва. Зверніть увагу, що з його появою в Україні почався якісно новий етап історичного і культурного розвитку. Для студентів доречним буде згадати набуті знання з «Історії України» про українське козацтво. Особливе місце в культурному житті України XVI–XVIII ст. займає такий феномен як козаччина. У цей час культура і релігія мають особливо тісний зв'язок. Наступ польського католицизму привів до об'єднання всіх верств українського населення навколо православ'я. Цементуючою, керівною силою в захисті своєї віри виступало козацтво. Козаки дбали про збереження існуючих церков, монастирів, надавали пожертви на їх облаштування.

В кожній Січі в центрі площі знаходилась церква на честь головного козацького свята – Покрова Пресвятої Богородиці. З кожного військового походу козаки вважали за честь передати частину захопленої здобичі на оздоблення своєї церкви. Зовні козацька церква не вражала багатством оздоблення, але в середині іконостас, ікони були прикрашені дорогоцінними каменями, золотом і сріблом.

Коли козаки молились, то їх права рука була на ефесі шаблі, а шаблю вони частково витягали з піхов. Це було знаком, що в любую хвилину вони готові були стати на захист православної віри. Не рідко в кінці свого життя козаки йшли в монастир і ставали монахами. Як приклад можна привести Трахтемирівський монастир, який в житті козаків займав особливе місце.

Слід зауважити, що кожен курінь на Січі обов'язково мав свої ікони, які були багато і гарно оздоблені. Під ними сидів сам курінний отаман. Перед цими іконами висіли розкішні свічники і лампади.

А тепер зупинимось на житті та побуті козацтва. Козак – це вільна і озброєна людина. Він вважав себе лицарем славного Війська Запорізького. Зброя надавала не тільки інші, більші права, яких не мали селяни чи міщани, але й накладала особливі обов'язки, змінювала особисті якості її володаря. Найважливішою козацькою зброєю була, безперечно, рушниця (інші назви: самопал, яничарка, мушкет, фузія). Про влучність козацьких пострілів добре знали вороги. Для ближнього бою у козаків були пістолі, іноді красиво і багато оздоблені. Лук і стріли використовувались до середини XVII століття.

У великій пошані в козаків були шаблі. Їх походження було найрізноманітнішим. Побратими оцінювали козака не по одягу, а по зброї. Якщо при боці у того була довга польська шабля «корабеля», то це вказувало на те, що відібрана вона у польського шляхтича у важкому бою, який все життя вправлявся у фехтуванні і живим би її не віддав. Тому новий її господар – козак, відразу в очах своїх товаришів набував значущості і поваги. В музеях України ми зустрічаємо також турецьку, татарську, перську холодну зброю, яка, як правило, була багато оздоблена, являлась витвором мистецтва. В

сирійському місті Дамаск вироблялись найдосконаліші дамаські шаблі і козак, її володар, міг отримати таку коштовну річ у важкому герці із мусульманським феодалом, у якого була чисельна охорона. Тому така шабля була мрією кожного козака, його найкращою характеристикою.

Займаючись фізичними і військовими вправами, козаки прекрасно володіли також списами, ножами, булавами, келепами, прийомами рукопашного бою.

Артилерія до середини XVII століття використовувалась більше в якості клейнодів, як то прапор, бунчук, литаври. Перші гармати привезли на Січ в 1590 році з Австрії. Захоплювались вони в основному в турок і поляків. Пізніше козаки навчилися вилити гармати самі.

На Січ приймалися вихідці з усього світу, але тільки чоловіки. На «вступному іспиті» запитували новачка: «В Бога віруєш?» Той відповідав: «Вірую». Нова вимога: «А ну перехрестись». Кожен християнин, та й представник іншої релігії теж знав як потрібно хреститися. Тому люба людина могла стати громадянином першої у світі християнської республіки.

Новенькому давали інше прізвище, як наприклад: Півторакожуха, Непийпиво, Панібудьласка, Задерихвістповище. Гумор – характерна риса козаків. Маленького зросту козака звали Оглобля, а князя Григорія Потьомкіна за його перуку – Грицько Нечоса. Згадують, як у російсько-турецькій війні Г.Потьомкін, невдоволений якимось діями козаків, крикнув на них: «Неужели на Сечи больше не осталось умных казаков?». А ті у відповідь: «Чому ж не залишилось, батьку, є й розумні. Але їх послали до розумних, а нас оце прислали до вас».

Коли дивишся на козака, то перше, що кидається у вічі, це його зовнішній вигляд. На голові довга чуприна – оселедець, чим довший, тим почесніший. Ту чуприну козак міг ще й тричі закрутити за вухо. На пропозицію від турка полоненому козакові збрити оселедець і залишитись живим, козак відповідав, що краще втратити голову разом з чубом, чим стати «голомозим», скажімо так, стати «потурнаком», зрадником.

Вуса у козаків спадали донизу і теж були предметом гордості. Чим довші – тим краще, почесніше. Часто їх заводили аж за вуха і козак мав чудернацький вигляд. У лівому вусі могла бути срібна сережка. Говорять, що це знак козака «характерника», якого вбити можна тільки срібною кулею. Такого і нечиста сила боялась. Як приклад можна привести кошового Сірка. Коли той ловив рибу в Дніпрі, винирнув Чорт. Але як розповідали запорожці, Сірко не розгубився і вистрілив йому поміж рогів. Той мелькнув у глиб річки, а з тих пір острів, який знаходився поруч, почав називатися Чортомлик.

Звичайні люди, та й козаки, відносились до «характерників» з величезною повагою, захопленням, але і деяким острахом. Згадаємо повість М.Гоголя «Вечори на хуторі близь Диканьки».

Вдягались козаки в XVI–XVII ст. не в однострій, а доволі різноманітно. Одяг рядових козаків був домотканим, сірого, нефарбованого кольору. Тому й називались такі козаки «сірома», «голота». На голову одягалась шапка з вівці – «кучма». Доповнювали одяг сорочка, штани-шаровари, широкі як море, свитка.

У заможних, статечних козаків були кунтуші, жупани, поверх яких вдягали ще й кирею, підбиту хутром. Різнокольорові (чорні, жовті, червоні) чоботи з каблуками (у східних народів каблуки не використовувались).

Першими однострій почали носити реєстрові козаки. У виборних козаків каптани у XVIII столітті були білого кольору, у компанійців – червоного, пушкарів і сердюків – жовтого. Шаровари підтримував поясок – очкур. А от верхній пояс часто був дуже довгий і козак прив'язував один кінець до дерева, відходив на декілька метрів і починав обертатись, накручуючи його на себе багато разів. Такий пояс був особливо престижним.

Їжа в козаків була простою і неவிбагливою, говорячи сучасною мовою – здоровою. Козаки харчувались рослинною їжею та рибними стравами. Різноманітні каші, кулеші, щерба, саламаха, галушки. В меншій мірі вживали м'ясо, яйця, молоко, масло.

Серед козаків було поширене куріння тютюну. Люлька для козака була невід'ємною річчю (згадайте повість М. Гоголя «Тарас Бульба»). В музеях

України зберігається величезна кількість самих різноманітних козацьких люльок, найчастіше коротких, так званих «носогрійок». До речі, в Росії до Петра I паління було суворо заборонено, аж до виривання ніздрів.

Козаки ставились з величезною повагою до своїх батька, неньки, дружини. Остання була повноправною господинею під час відсутності чоловіка. Вона вміла не тільки вести господарство, але й при потребі дати збройну відсіч загарбнику. Так під час повстання Б. Хмельницького величезна польська армія оточила українське сотенне містечко. Коли всі захисники загинули, дружина сотника спустилась в пороховий погріб, дочекалась поки поляки почнуть в нього ломитись і підірвала його, забравши з собою сотні ворогів.

Значна кількість козаків мала добру освіту. Деякі із старшин мали навіть вищу освіту, закінчивши різноманітні колегіуми, академії, університети. На Січі була своя школа. Так як на Запоріжжі проживали представники багатьох націй, то козаки знали по декілька мов. Після другої половини XVII ст. на Гетьманщині і Слобожанщині на кошти полків працювали сотні шкіл. Латинь, як мова міжнаціонального спілкування в Європі, мова науки, широко була представлена в Україні. А в Росії в часи Петра I латинь знав тільки один із його оточення – Мусін-Пушкін.

XVIII ст. стало періодом розквіту козацького літопису. Так в Густинському літопису одна із частин називається «О начале козаков». Але особливе значення мають такі літописи, як «Літопис Самовидця» та літопис козацького полковника Граб'янки, які охоплюють період від повстання Б.Хмельницького і до подій 1708 року. Ближче до мемуарної літератури ніж до літопису відноситься 4-х томне зібрання С. Величка «Сказание о войне с поляками через Б. Хмельницького».

В цьому ж столітті розквітла козацька філософія, політологія, правознавство, історіографія, з'явився перший твір на розмовній українській мові полтавського діалекту «Енеїда» І. Котляревського.

Великою пошаною у козаків користувались пісні, думи, танці. «Їхали козаки із Дону додому», «Ой у полі та й женці жнуть», «Їхав козак за Дунай», «Ой Морозе Морозенку, ти славний козаче», «Та ой як крикнув же та козак Сірко» та інші історичні пісні та епічні думи дають широку художню панораму історичних подій XVI – XVIII століть у їх козацькому сприйнятті та розумінні. В них оспівуються народні герої. Пісні та думи пройняті визвольним духом, ненавистю до загарбників. Вони сповнені пафосом боротьби проти гнобителів.

У цей час з'явилося чимало творів, що змальовують неспокійний, сповнений романтики побут козака-воїна, який не шкодував життя, визволяючи Україну. У створенні пісень і дум брали участь кобзарі та бандуристи, переважна більшість яких в минулому були козаками, учасниками воєнних походів і битв. В їх устах пісні та думи були своєрідною духовною зброєю проти загарбників. Із танців найбільш відомими були гопак, козачок, метелиця.

Заняття 2

1. Освіта і наука в українській духовності:

а) освітній рух в Україні у XVI – XVII ст.;

б) світопростір українських братських шкіл;

в) Києво-Могилянська академія як духовний, навчальний та науково-культурний центр східного та південного слов'янства;

г) становлення університетської освіти в Україні у XVIII–XIX ст.

2. Розвиток книгодрукування в Україні.

Мета практичного заняття: розглянути історію появи українських братських шкіл; проаналізувати роль і значення Києво-Могилянської академії в становленні української моделі освіти, а також становлення університетської освіти в Україні; розглянути історію книгодрукування в Україні того часу.

Перше питання практичного заняття органічно продовжує науково-історичну дискусію попереднього заняття щодо освітянської проблематики. Студент повинен ознайомитись з історією появи і функціонування українських братських шкіл. Необхідно звернути увагу на історичні умови їх появи, а також особливості структурної організації, модель пропонованої освіти. Вона носила чітко окреслений національно-релігійне забарвлення.

Братства засновано в багатьох західноукраїнських містах ще перед повстанням церковної Унії. Зразу вони мали завдання дбати про православ'я та про збереження в чистоті християнської моральності, яка дуже потерпіла через те, що шляхтичі захопили вищі церковні посади. Патріархи Константинопольські признали Братствам значення зберігачів чистоти церковної науки та християнської моральності, й забезпечили їх існування ставропігійними Грамотами, які звільняли церковні Братства від залежності від місцевих ієрархів.

Першорядної уваги в діяльності православних братств заслуговують «школи та друкарні» як новітні засоби боротьби за людину, засоби поширення думок найкращих полемістів й мислителів-захисників православ'я. Поширення між українським населенням освіти для братських шкіл означало також «оборону» канонічного православ'я від інокультурної експансії польсько-католицьких впливів, що було нововведенням. Взявши на озброєння науку і освіту, братства розширили межі світосприйняття як православних «наставників», так і учнів шкіл. Це сприяло загальному виходу народу на інший, більш високий духовний та культурний рівень.

В цілому у кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні діяло близько тридцяти братських шкіл: у Перемишлі, Луцьку, Кременці, Кам'янці-Подільському, Городку та інших містах. Основою створення братських шкіл були добровільні пожертвування членів братств. Саме цей фактор і визначав їх становий характер.

Братські школи внесли в тогочасне духовне життя повноцінний діалог як форму пошуку адекватних часові відповідей на нагальні потреби сучасності й

майбутнього. Діалог цей розгортався не лише у формах полеміки з уніатами, а й у межах одного світоглядного спрямування. Спрямований він був на пошук ідеї збереження духовної ідентичності українського народу.

Таким чином, братські школи відіграли величезну роль не тільки в поширенні освіти й розробці педагогічної теорії, а і в боротьбі українського народу за своє визволення від гніту польських загарбників, їх вплив можна вбачати в завзятій національній боротьбі, що охопила міста, і в селянських повстаннях; і в початках козаччини, і в народженні нових могутніх духовних і наукових центрів, зокрема Києво-Могилянської академії.

Розглядаючи третє питання семінару, студентові, на наш погляд, необхідно передусім уважно ознайомитися з біографією видатного українського діяча, київського митрополита П. Могили. Завдяки його наполегливій, самовідданій праці стало можливим існування Києво-Могилянського колегіуму.

Заслуга П. Могили полягає в тому, що він перетворив Колегію на такий навчальний заклад, який згодом став взірцем для всіх духовних шкіл.

Під невтомним і подвижницьким патронатом митрополита Київського і Галицького (з 1632 р.) Петра Могили колегія інтенсивно розвивалася й за порівняно незначний, десятирічний період піднялася до рівня, що перевершував найкращі показники уніатських та католицьких шкіл. Вона давала православному народові й Церкві «багато благочестивих і вчених мужів».

Києво-Могилянська колегія прилучила українську інтелектуальну еліту, а через неї і весь народ, до надбань світової цивілізації та культури, створеної людством упродовж його історії.

Завдяки синтезу духовних надбань Заходу і Сходу Європи, який здійснювався на основі власних вітчизняних традицій і котрому П. Могила надав нового значного прискорення, Україна повернулася обличчям до Заходу без прийняття католицьких догматів і без втрати національної ідентичності.

У 1701 р. Києво-Могилянська колегія стала офіційно називатися Академією завдяки старанням гетьмана Івана Мазепи, ректора Йосифа

Кроковського та Київського митрополита Варлаама Ясинського. В світлі реформ Петра I її становище виявилось двозначним: академія залишалась університетом західноєвропейського типу з гуманітарною орієнтацією освіти. Імперська ж влада намагалася перетворити її на пересічний російський духовний заклад.

Отже, Києво-могилянська академія стала не тільки престижним центром освіти і науки, а й, як відмічають дослідники «велетенською лабораторією нової культури, в якій сформулюється не лише оновлене літературне мислення, а й нова індивідуальність, «людина Бароко», чий критичний допитливий розум подолає обмеження геоцентричної культури і забезпечить народження світської ментальності, без якої неможлива новітня культура вже нашого часу». Важливою рисою цієї культури була виразна багатомовність місцевих елітарних кіл, соціальну та культурну потребу в якій визначала велика мобільність кордонів того політичного, соціального та культурного простору, на маргінесі якого століттями опинялися етнічно українські регіони.

Звертаючись до історії становлення університетської освіти в Україні, студент повинен чітко усвідомлювати той факт, що українська освітянська традиція має глибоке національно-історичне коріння. Попередні питання семінару були покликані як раз продемонструвати це, а також сформувати у молодій людини відчуття історичної безперервності освітянського поступу в Україні.

Освіта в Україні завжди шанувалася. Їй приділяли значну увагу українські магнати і гетьмани. Через освіту Україна була значно ближчою до Європи ніж до деспотичної Московії.

Реформа освіти стала одним з важливих напрямків діяльності уряду гетьмана Кирила Розумовського наприкінці 50-х - на початку 60-х років XVIII ст. Перебудову шкільництва певною мірою полегшувала та обставина, що останній український гетьман одночасно був президентом Петербурзької академії наук, а, отже міг використовувати її потенціал для підготовки нових проектів розвитку освіти в Україні. З ініціативи гетьмана Розумовського у

1760 р. постав проект першого в Україні університету, який мав відкритися в тогочасній столиці України – Батурині. Майбутній навчальний заклад орієнтували на тогочасні німецькі університети з їхньою корпоративною автономією. З німецьких земель передбачали запросити в Україну й перших університетських професорів, службовців і ремісників. При Батуринському університеті планували збудувати приміщення для викладачів, церкву, бібліотеку, друкарню, книжкову ятку, анатомічний театр, ботанічний сад, лікарню. Особливу роль відводили університетській семінарії – підготовчому навчальному закладу для майбутніх службовців і студентів університету.

Здійснити цей проект не пощастило. Російський імперіалізм незабаром знищив українську державність.

Подальше опрацювання даного питання радимо здійснювати крізь призму розгляду історії Харківського, Київського університетів. Необхідно акцентувати увагу не тільки на непересічній освітянській ролі цих навчальних закладів, а й на їх важливому суспільно-політичному служінні.

У XIX ст. поборники ідеї української самостійності ніяк не могли знайти легального ґрунту для своєї роботи в Росії. Урядова політика зводилась до того, щоб не допускати ніякого українства – ні радикального, ні поміркованого, ні клерикального, проводячи традиційний курс асиміляції українського населення в напрямку його русифікації. Влада ретельно слідкувала за тим, щоб не розвивалися будь-які елементи української культури. У цій тяжкій ситуації в Україні залишилася одна сила, що рятувала український народ від денационалізації. Цією силою була національна свідомість, носієм якої була українська інтелігенція. Вона зростала на українських національних традиціях за допомогою навчальних закладів в Україні.

У другому питанні необхідно звернутись до історико-культурологічних фактів, пов'язаних з книгодрукуванням в Україні. Студент, підходячи до вивчення цього питання, вже повинен усвідомлювати, що Україна має великі традиції книгодрукування. Документи свідчать, що найстаріша друкарня в Україні існувала у Львові з 1460 р., коли «львівський громадянин Степан

Дропан для матеріальної підтримки ... подарував монастиреві свою власну друкарню, яку польський король Казимир IV підтвердив привілеєм у 1469 р.». Знаходилася ця друкарня у монастирі Святого Онуфрія, про що свідчать також книги Іоана Златоуста, передруковані у 1614 р. українським письмом. Документи XV ст. містять дані щодо особи С. Дропана, якого можна вважати зачинателем українського друкарства.

Дещо пізніше з'явилася друкарня і в Києві. Про це свідчить топографічний опис Київського намісництва 1787 р., де в розділі «О типографии, или печатном доме Киево-Печерской Лаври» сказано: «Друкарський будинок Києво-Печерської Лаври ... будував архімандрит печерський Проталій велінням князя Костянтина Івана Острозького ... який тоді подарував Києво-Печерській Лаврі літери і всі знаряддя до друкарської справи, що раніш належали Острозькій друкарні, в літо від народження Христова 1531».

Цей документ не тільки розповідає про заснування першої друкарні в Києві, а й свідчить про те, що і в Острозі ще 1531 р. також була друкарня. У XVI ст. в Україні було вже кілька осередків книгодрукування – чи не найбільших вогнищ культури нашого народу. Зазначимо, що у кінці XV – на початку XVI ст. перші книги церковнослов'янською мовою надрукували Швайпольт Фіоль у Кракові і Франциск Скорина у Празі.

Міцну основу для розвитку друкарства в Україні, а разом з ним до освіти і літератури, заклав Іван Федоров (Федорович), який втік з Москви від переслідування реакційного духовенства у 60-х роках XVI ст. Приїхавши до Львова у 1572 р., він продовжив справу, розпочату Степаном Дропаном століттям раніше – йшов «стопами боговибранного мужа» і «друкування занедбане відновив». У 1573 р. Федоров за допомогою меценатів створив у Львові друкарню, де роком пізніше надрукував знаменитий «Апостол» (збірник описів життя святих). Через деякий час Федоров розорився, заклав друкарню і на запрошення князя К. Острозького, – одного з тих, хто зберіг відданість православ'ю, – переїхав у його маєток в м. Острозі. У 1578 р. Острозька

друкарня видала «Азбуку», 1580 – «Книгу Нового Завіту», а 12 серпня 1581 р. «Острозьку Біблію» – перше у слов'янському світі повне видання Біблії церковнослов'янською мовою. З метою пошуків достовірного тексту К. Острозький спорядив послів до Чехії, Польщі, Московії, Болгарії, Греції, Палестини, вів листування з Вселенським патріархом, створив при Острозькій академії спеціальну комісію з перекладу Святого письма, залучив 72 перекладачів, грецьких вчених. «Острозька Біблія» (1256 сторінок) стала взірцем для всього православного слов'янства. Її примірники купили королівські бібліотеки Швеції і Франції, що свідчило про високий рівень видання. І. Федоров був діячем епохи Відродження на її завершальному етапі. Художні елементи його книг ясні і життєрадісні. Повага й уважне ставлення Федорова до національних традицій українського народу, любов до його культури і мистецтва сприяли надзвичайно великій популярності мистецької спадщини видатного друкаря в Україні.

Друкарська справа отримала розвиток у всій Україні. Вже в першій половині XVII ст. тут нараховувалося близько 20 друкарень, найбільшою з яких була друкарня в Києво-Печерській Лаврі. Навколо цієї друкарні об'єдналося чимало видатних діячів української культури як світських, так і духовних: Єлисей Плетенецький, Йов Борецький, Памво Беринда, Лазар Баранович, Інокентій Гізель. Тут працювали відомі художники і гравери: Тимофій Вербицький, Інокентій Щирський, Леонтій Тарасевич. Допоміжні технічні роботи виконували студенти братської школи і колегіуму. На чолі неї стояв управитель і два помічники. Друкарня мала паперову фабрику, словолитну, рисувальну, гравірувальну і палітурну майстерні, бібліотеку. Саме тут було видано з ініціативи І. Гізеля перший систематичний виклад історії України (за 100 років його було перевидано 25 разів). Великою популярністю далеко за межами України користувався «Катехізис» Петра Могили, який 25 років стояв на чолі видавничої справи в Україні.

З Києво-Печерської друкарні виходила не лише богословська, а й інша література: історична, художня, полемічно-публіцистична. Видання

відзначалися красивим шрифтом, високою якістю набору, гарною композицією заголовних листів, фігурними літерами, прикрашалися мініатюрами, заставками, художньо виконаними малюнками.

Друкарні створювалися на кошти меценатів, Війська Запорозького, активно займалися організацією типографій братства. До середини XVII ст. в Україні нараховувалося вже близько 40 різних друкарень. Розвивали і вдосконалювали мистецтво друкування Памва Беринда, Семен Будзина, Михайло Сльозка, Іван Филипович та інші.

В Україні було поширеним таке цікаве явище, як мандрівні друкарні. Навантажені друкарським устаткуванням підводи переїжджали з одного міста до іншого, від монастиря до монастиря, і там, де вони зупинялися, кипіла напружена робота. У XVII ст. одна із таких належала Павлові Домживу і його соратникові і другові Сильвестру. Інша – відомому українському вченому, письменникові Кирилу Транквіліону Ставровецькому. Про П. Домжива відомо небагато. З 1618 до 1629 р. ним було видано дев'ять книг, серед них в Угорцях на Самбірщині – «Собрание вкратце словес от божественного писания» (1618 р.), невелику книгу, яка слугувала підручником для «малолетних отрочан». У 1625 р. друкарі ненадовго завітали до Загорівського монастиря, а звідти – у Четвертню на Волині. Найбільша книга – «Часослов» (505 арк.) – була видана у с.Чорна на Ровенщині, де П. Домжив у 1629 р. став ігуменом новозаснованого монастиря. 1634 р., після смерті Домжива, Сильвестр передав друкарню до Луцького монастиря.

К. Ставровецький друкував власні твори. У 1618 р. у Почаївському монастирі було видано «Зерцало богословия», а у місті Рахманов на Волині у 1619 р. – «Євангеліє учителное», де виклав істини православної віри, її догмати, а також показав тяжке становище селян-кріпаків. Духовний собор під головуванням Іова Борецького ухвалив заборонити її. Московський патріарх Філарет і цар Михайло Федорович видали грамоту, в якій книга була названа еретичною, а сам автор – «врагом божим та еретиком». Після виходу

«Євангелія» К. Ставровенцький ліквідував свою друкарню, але, незважаючи на це, книга видавалась три рази.

Найбільшу питому вагу у друкарській продукції мали книги релігійного характеру, але видавалися також наукові трактати, довідники, календарі, підручники. Деякі з підручників відігравали важливу роль в освіті. Так, граматику, автором якої був М. Смотрицький (1619 р.), М. Ломоносов назвав «вратами вченості». Вона перевидавалась більше 150 років практично у незмінному вигляді. У домашніх бібліотеках багатих львівських міщан нараховувалися десятки й сотні книг. Взагалі книги були дуже популярні серед народу, сприяли боротьбі проти уніатів, панства.

У частині України, яка перебувала під владою Москви, у XVIII ст. царський уряд, ліквідовуючи рештки української державності, фактично припинив діяльність друкарень. Указом Синоду від 7.09.1721 р. дозволено було друкувати лише богослужбні книги. Перевидання старих можливе було лише після звірення з великоросійськими книгами, «щоб ніякої різниці і окремого наріччя в них не було». Для друкування потрібно було мати спеціальний дозвіл духовної колегії. Цим указом друкарні були поставлені у цілковиту залежність від московської цензури. Наприклад, через штрафи, накладені на Чернігівську друкарню, вона збанкрутувала. Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. книгодрукування українською мовою занепало.

Тема 14 Культура України в XIX – на початку XX ст.

Заняття 1

1. Загальні тенденції розвитку української культури. Освіта і наука в духовному житті України XIX ст.
2. Українське національно-культурне відродження XIX ст.
3. Репресії російського царизму проти української культури у XIX ст.

Мета практичного заняття визначити загальні тенденції розвитку української культури у ХІХ ст.; розглянути сутність українське національно-культурне відродження ХІХ ст.; проаналізувати причини репресій російського царизму проти української культури у ХІХ ст.

Розглядаючи перше питання, студент повинен чітко володіти історичними знаннями, щоб зрозуміти глибинні зрушення в культурному житті України у ХІХ ст. в умовах імперського поневолення. На кінець ХVІІІ ст. було остаточно ліквідовано автономію України-Гетьманщини, її права, вольності та привілеї. Козацька старшинська еліта була включена до лав імперського дворянства, втративши при цьому свою колишню роль, значна частина козацтва покріпачена. Зникли всі особливості місцевого устрою, які відповідали народному характеру і складали кращі набутки національної культури. Це – традиційна система освіти, своєрідний устрій церковно-релігійного життя. Вони поступалися своїм місцем загальноросійському порядку, який тримався на централізмові, абсолютизмі, бюрократизмі. Так, була повністю зруйнована система нижчої освіти, повного краху зазнала система освіти в покріпачених селах. Пересічними духовними семінаріями стали Чернігівський, Переяславський та Харківський колегіуми, а Києво-Могилянська академія реорганізована в духовну академію (1819 р.). Відбулася канонізація церковного художнього життя, що різко скорочувало простір свободи в сакральній творчості і припиняло культурні впливи українського православ'я на духовне життя Росії. Все це різко погіршило стан національної культури і змінило всю структуру культурного життя.

Імперська політика Росії та імперії Габсбургів була спрямована на культурну уніфікацію, що заперечувало збереження та розвиток національних культур. У ХІХ ст. відбулося подальше розшарування української культури, поглибився розрив між культурою села і міста, еліти і протонароддя. Українська культура того часу була простором, де перехрещувалися різноспрямовані тенденції і різноманітні впливи: російська і європейська

орієнтації, впливи німецької, польської та інших культур, які більшою мірою позначилися на житті міщан та дворянства. Селяни ж у цілому були хранителями традиційної основи буття.

У XIX ст. в Україні особливої гостроти набули проблеми національної самоідентифікації, збереження самобутності української культури, захисту й розвитку української мови. Відповіддю на політику уніфікації стало зростання рівня національної самосвідомості українців, консолідація національно-свідомих сил української інтелігенції. Саме національносвідома інтелігенція переймалася вирішенням національних проблем в Україні.

Активне формування національної свідомості широких народних мас завдячувало розвитку освіти та просвітництву. Відомий український вчений-економіст, винахідник, просвітник і громадський діяч Василь Назарович Каразін (1773–1842 рр.) домогся згоди царського уряду на заснування університету в Харкові, організував серед дворянства збір коштів на його утримання, написав проект першого статуту.

17 січня 1805 р. відбулося відкриття Харківського університету. Усього протягом першої половини XIX ст. цей заклад закінчило 2800 чоловік. Університет одержав широку автономію на зразок тодішніх західноєвропейських університетів. Структура його усталилась лише в 50-х роках. Навчання проводилося на чотирьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному та медичному.

В. Каразін прагнув забезпечити навчальний процес в університеті кращими науково-педагогічними силами. Йому самому належать наукові праці з кліматології, агрономії, метеорології, гірничої справи. Він був винахідником парового опалення, сушильних апаратів, печі для сухої перегонки дерева, технології видобування селітри, конструктором сільськогосподарських машин. Сучасники слушно прозвали його «українським Ломоносовим».

В університеті працював відомий професор математики – Т. Ф. Осиповський (1765–1832), який у 1813 р. став ректором. Виданий ним у Петербурзі третомний «Курс математики» протягом кількох десятиліть служив

вітчизняним підручником з цієї важливої галузі. Тут здобував освіту математик світової величини, академік Петербурзької Академії наук та кількох іноземних академій М.В. Остроградський (1801–1861 рр.). В університеті працювали: відомий письменник П. Гулак-Артемівський (1790–1865 рр.), історики Микола Іванович Костомаров (1817–1885 рр.) та з 1882 р. – Д. І. Багалій (1857–1932 рр.).

З Харківським університетом зв'язане й ім'я відомого філолога-славіста, професора Ізмаїла Івановича Срезневського (1812–1880 рр.). Крім педагогічної, І. Срезневський займався науковою роботою. У 1833–1838 рр. він видавав у Харкові «Запорожскую старину» – фольклорну й історико-літературну збірку, яка була дуже популярною на той час. Всього вийшло 6 книг. Тут вміщено історичні пісні й думи XVI–XVIII ст., уривки козацьких літописів, переказів, уривки з «Історії Русів». Крім того, І. Срезневський включив до збірки і свої статті й стилізації під фольклор. Він же першим виступив у 1834 р. у пресі за якнайширше використання української мови, висловивши тверде переконання в тому, що її чекає літературна слава. Гуманітарні інтереси харківських філологів, більшість із яких були приїжджими з Росії і мали семінарську освіту, привели врешті до створення саме українського культурного центру.

Російський Харківський університет став не просто науково-освітнім центром Слобідської та Лівобережної України, а й провідником, колискою нової української романтичної культури, одним з перших осередків українського національного-культурного відродження XIX – початку XX ст. При університеті була заснована друкарня та книгаря, започатковано видання газет, журналів, альманахів. У Харкові з 1816 до 1819 р. випускався перший в Україні літературно-художній, науковий і громадсько-політичний журнал «Украинский вестник». Часопис першим започаткував друкування українською мовою. Він радив широко її використовувати на сторінках друкованих видань, публікувати нею друковані праці вчених, які, «можливо, змагатимуться з найосвіченішими народами Європи». У січні 1816 р. почав виходити перший в Україні журнал сатири і гумору «Харьковский Демокрит».

Заснування першого у Східній Україні університету, видання перших українських журналів, діяльність найвизначніших культурних сил того часу сприяли тому, що на початку XIX ст. Харків став найбільшим культурним центром в Україні.

У розвитку української самосвідомості поворотними стали тридцять років XIX ст. Саме тоді в українську культуру прийшло нове покоління – колишніх студентів університету. В Україні поступово складається новий соціальний шар суспільства – національна інтелігенція. Поява в її особі культурної еліти і збереження національних культурних традицій в народному середовищі зробили реальним українське культурне відродження.

Справа заснування університету в Києві затягнулася на декілька десятиліть. Цьому протидіяли польські сили, які не бажали втрачати свої традиційні впливи на Правобережній Україні. Відкриття Київського університету св. Володимира відбулося 15 липня 1834 р. За сподіваннями уряду, він мав остаточно «придушити дух окремої польської національності і злити її з загальним російським духом» і, таким чином, виконував функції форпосту для поширення російської освітньої системи в західних губерніях. Про українців уже ніхто не згадував. Але незважаючи на це, університет долучився до справи українського національного-культурного відродження.

Першим ректором Київського університету став професор М. О. Максимович – вчений-енциклопедист, природознавець, історик, фольклорист і літературознавець. Крім того, М. Максимович був пристрасним шанувальником історії та культури українського народу. Він стояв біля витоків української фольклористики, яку, по суті, започаткував своїми фольклористичними працями («Малоросійські пісні», 1827 р.; «Українські народні пісні», 1834 р.; «Збірник українських пісень», 1849 р.).

На Півдні України центром освіти став Рішельєвський ліцей, заснований 1817 р. в Одесі. До 1820 р. викладання в ліцеї велось французькою мовою. У 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею було відкрито Новоросійський університет. У 1875 р. засновано університет у Чернівцях.

4 серпня 1820 р. Гімназію вищих наук було засновано в Ніжині. Кошти на це виділив російський державний діяч, виходець з України, сенатор, граф Ілля Безбородько. (1756–1815 рр.). Серед відомих випускників гімназії – письменники М. Гоголь та Є. Гребінка. У 1875 р. гімназія була реорганізована в Історико-філологічний інститут імені князя Безбородька.

У другій половині ХІХ ст. в Україні почала розвиватися вища технічна освіта. Перший в Україні Південноросійський технологічний інститут було відкрито у 1885 р. у Харкові, у 1898 р. – Київський політехнічний інститут, у 1899 р. – Катеринославське вище гірниче училище. Крім того, у 1873 р. почав діяти Харківський ветеринарний інститут.

Таким чином передові діячі намагалися по-новому розв'язувати корінні питання вищої школи. Дуже гостро було поставлено прогресивну вимогу безстановості вищої освіти, здобуто певних досягнень щодо надання права на вищу освіту жінкам, розгорнуто діяльність за викладання рідною мовою. Ці процеси були характерні в цілому також і для освіти в Західній Україні.

Зверніть увагу, що поняття «українське національно-культурне відродження» відображає процес становлення і розвитку культурно-освітнього та громадсько-політичного життя України. Українське національне відродження розпочалося в східноукраїнських землях наприкінці ХVІІІ ст. Перед тим, як почати вивчати українське національне відродження (УНВ), студентів необхідно ще раз поглянути на історичні причини втрати українцями своєї державності наприкінці ХVІІІ ст.

УНВ стимулювалося, з одного боку, природними процесами загальнокультурного розвитку, з іншого – необхідністю протидії політиці імперій. Тяжке політичне, соціально-економічне становище, культурний занепад викликали «захисну реакцію», що проявилася у цілому комплексі подій і явищ, які свідчили про засвоєння частиною інтелігенції і значне поширення в масах національної свідомості, активізацію українського національного руху в усіх його формах, спочатку культурницько-просвітніх, а згодом і політичних, про розвиток усіх галузей культурного життя українців.

Національне відродження України, попри регіональні особливості, характеризувало всеукраїнські перетворення. Процес українського національного відродження українські історики, як правило, поділяють на три етапи: 1) період збирання української спадщини (фольклору) чи академічний етап (кінець XVIII – 40-і рр. XIX ст.); 2) українофільський або культурницький етап (40-і рр. XIX ст. – кінець XIX ст.); 3) політичний етап (з кінця XIX ст.).

Урядова антиукраїнська політика Росії протягом XIX ст. зводилась до того, щоб не допускати ніякого українства – ні радикального, ні поміркованого, ні клерикального, проводячи традиційний курс асиміляції українського населення в напрямку його русифікації. У цій тяжкій ситуації в Україні залишилася одна сила, що рятувала український народ від денационалізації – національна свідомість. Цю ідею успадкували українські діячі XIX ст. Це позитивно вплинуло на українську культуру, сприяло її розвитку у XX ст.

Складники національної ідентичності українською народі в період відродження XIX ст.: 1) Історія України; 2) українська мова; 3) український фольклор (культура); 4) українська література.

Формуванню національної самосвідомості українського народу, поширенню просвіти, видавничої справи та шкільництва сприяла діяльність Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847 рр.) Щодо культурно-історичного процесу, то тут братство визнавало рівні права всіх народів на національному самобутності, державну та політичну самостійність, вільний розвиток мови та національної культури. Братству належала думка про особливі риси українського народу та його культури: волелюбність та природний демократизм, поетичність та віротерпимість.

Найбільш концентровано думки кирило-мефодіївців про суспільний розвиток і долю України викладені у «Книзі буття українського народу», авторами якої були М. Костомаров і М. Гулак. Написана високим біблійним стилем на зразок подібних книг на Заході, вона подає в короткому викладі картини світової, слов'янської та української історії, провіщає майбутнє української землі.

Ідеї близькі до тих, що відстоювало братство, висувалися також славнозвісною «Руською трійцею». Це було демократично-просвітительське літературне угруповання, яке діяло протягом 1833–1837 рр. у Галичині. Утворилося воно у Львові зі студентів духовної семінарії та університету. Новоприйняті члени зобов'язувалися «чесним словом протягом всього життя працювати на користь народу і відродження національної літератури». Назва походить від кількості керівного ядра засновників (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький), яких укупі їхні ж товариші прозвали «Руською (що за термінологією мови українського населення тодішньої Галичини означало «українською») трійцею».

Маркіян Шашкевич (1811–1843 рр.), Іван Вагилевич (1814–1888 рр.) стали засновниками української літератури на західноукраїнських землях.

Однодумці «трійчан» почали «ходити в народ», записувати пісні та перекази, слова й вирази, вживані простими людьми. Приклад у цій справі подав Я. Головацький – студент філософського факультету Львівського університету. Він подорожував по містечках і селах Галичини і Буковини, а згодом побував й на Закарпатті, робив фольклорні записи, фіксував власні спостереження народного побуту.

Ще далі у своїх практичних діях пішов І. Вагилевич. Виїхавши в гірські райони Галичини, він не тільки збирав фольклор, а й закликав селян до боротьби проти національного та соціального гноблення.

Такою ж прикрою була доля підготовленої в 1836 р. до друку М. Шашкевичем «Читанки для діточок». Вона побачила світ у 1850 р., тобто через сім років після смерті упорядника. Читанка містила доступну для розуміння учнів інформацію про навколишній світ і державний устрій Австрійської імперії, перекази розповідей Біблії, морально-повчальні тексти народних дитячих пісень, а також описи правил окремих розваг та ігор.

М. Шашкевич першим у навчальній практиці Львівської духовної семінарії почав виголошувати офіційні промови українською мовою, а не лише латинською, польською чи німецькою як було раніше. Крім того, діячі «Руської

трійці» одночасно виголосили українською мовою релігійні проповіді в трьох церквах Львова. Все це справило величезне враження на слухачів і, як вони самі визнавали, піднесло їхній «руський дух о сто процент».

У 1837 р. у Пешті (Угорщина) надруковано українською мовою підготовлений членами «Руської трійці» збірник «Русалка Дністрова». З нього почалася нова українська література в Західній Україні. Він вийшов тисячним тиражем, сто примірників з якого видавець переслав з Угорщини до Відня, а решту до Львова. Однак власті наклали арешт на це видання. «Русалка Дністровая» підтвердила, що народна пісня, легенда і звичаї є першоджерелом національного самопізнання. Незважаючи на цензурну заборону, «Русалка Дністровая» поряд із «Кобзарем» Т. Шевченка стала духовним орієнтиром національно-патріотичних сил західноукраїнських земель на тривалу перспективу.

Діяльність М. Шашкевича та його соратників започаткувала справжнє національно-культурне відродження в Галичині, сприяла посиленню ідей демократії та гуманізму, пробудженню самосвідомості народу, появі й активізації прогресивних тенденцій у суспільно-політичному житті. Але видання «Русалки Дністрової» стало апогеєм діяльності «Руської трійці». Переслідувана властями, вона невдовзі розпалася. Згодом один з цих трьох піонерів національного відродження в Галичині І. Вагилевич перейшов до прихильників полонізації, а Я. Головацький, який під час буржуазно-демократичної революції 1848–1849 рр. в Австрії обійняв посаду професора і завідувача утвореної на початку 1849 р. кафедри української мови та літератури, а згодом – ректора Львівського університету, став на позицію погодінського панславізму і виїхав до Росії, де й помер на посаді голови Віденської археографічної комісії.

У другій половині XIX ст. національно свідома частина української інтелігенції почала об'єднуватись в «Громади», які займались національно-культурницькою і громадсько-політичною діяльністю. Перша «Громада» виникла в Петербурзі 1859 р. До її складу входили Микола Костомаров,

Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко, Василь Білозерський. Їй судилося стати зачинателькою так званого громадівського руху, який в Україні під владою Російської імперії майже до кінця XIX ст. становив основу розвитку українського національного відродження.

На зламі 50-60-х років XIX ст. Петербурзька громада, поповнившись студентською молоддю, зроста майже до 60 осіб. За підтримки поміщиків-українофілів Василя Тарновського (Старшого) й Григорія Галагана було організоване видання творів українських письменників. У Петербурзі вийшли у світ «Записки о Южной Руси» і «Чорна рада» П. Куліша, «Народні оповідання» Марка Вовчка, «Кобзар» Т. Шевченка, альманах «Хата». За ініціативою Петербурзької громади було створено спеціальний фонд з добровільних пожертвувань для видання українських навчальних посібників та науково-популярної літератури.

П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський, Олександр Кістяківський стали засновниками і провідними діячами громадсько-політичного та художньо-літературного журналу «Основа» – першого щомісячника українською мовою, хоча частина матеріалів друкувалася й російською мовою. «Основа» виходила у Петербурзі з січня 1861 р. до жовтня 1862 р. Безпосередню участь у підготовці цього видання брав Т. Шевченко. Журнал відстоював розвиток української національної культури, в т.ч. мови й літератури, історії, етнографії, фольклору, друкував твори українських письменників, історичні праці та документи, літературну критику й публіцистику, праці на педагогічні, мовні, музикознавчі, суспільні теми, спогади, щоденники. В «Основі» було надруковано понад 70 творів Т. Шевченка. Серед авторів журналу були П. Куліш, Марко Вовчок, С. Руданський, Л. Глібов, А. Свидницький та інші українські письменники. На його сторінках друкували свої твори М. Костомаров, Володимир Антонович (1834–1908 рр.), Тадей Рильський (1841–1902 рр.), Павло Житецький (1836–1911 рр.), Павло Чубинський (1839–1884 рр.). Не одержавши від властей офіційного дозволу на продовження свого існування, журнал «Основа» – цей

перший друкований орган українського національно-культурного руху – перестав виходити у світ, але в історії українського національного відродження він залишив помітний слід.

Крім «Основи», петербурзька громада видавала так звані «метелики» – маленькі книжечки з творами відомих українських письменників. У цій справі найбільше зробив П. Куліш. Він видав 40 книжечок «метеликів» під загальною назвою «Сільська бібліотека». У них були надруковані твори Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, Квітки-Основ'яненка, Мордовця, Ганни Барвінок, Стороженка та ін.

У 1861 р. виникла громада в Києві. Вона складалася із студентів-українців. Серед них – П. Чубинський, П. Житецький, В. Антонович, Т. Рильський. Громадівці видавали підручники і твори українських письменників, організували українські концерти і вистави, поширювали освіту, засновували і працювали в недільних школах.

Одну з перших в Росії недільних шкіл було відкрито 11 жовтня 1859 р. у Києві на Подолі. Дозвіл на це дав попечитель, куратор Київського учбового округу (1858–1861 рр.) М.І. Пирогов (1810–1881 рр.). Учений і гуманіст, великий хірург, що в роки Кримської війни вперше здійснив операції з анестезією, він сприяв розвитку освітянського руху в Україні, підтримував прогресивні починання в педагогічній справі. За це царський уряд звільнив М. Пирогова з посади і відсторонив його від педагогічної роботи. Похований М. Пирогов у Вінниці, де знаходяться його музей-садиба і мавзолей.

Пізніше школи на зразок київської почали створюватись у багатьох містах і селах України. Про масштаби цієї діяльності свідчить хоча б той факт, що вже на початку 1860 р. тільки в Печорській, Подільській та Новоостроєнській чоловічих недільних школах Києва, в яких учителювали київські громадівці, навчалось близько 1500 учнів. З 1859 р. популярність цих навчальних закладів стрімко зростала.

Навчання в недільних школах проводилось по неділях та у святкові дні. Учнями були спочатку діти, а потім і дорослі. Школи мали благодійний

характер, учителі не одержували платні, а на шкільні витрати жертвували гроші приватні особи. Навчання в цих школах здебільшого велося українською мовою.

У лютому 1861 р. київські студенти заснували щоденну школу для дорослих. Заняття в ній проводилися в університеті св. Володимира. Активну викладацьку діяльність тут проводив студент історико-філологічного факультету О. С. Лашкевич. Крім того, він і його однодумці утримували також недільну школу, де на повне забезпечення приймалися селянські хлопчики, яких готували до вчителювання на селі.

Т. Шевченко восени 1860 р. написав у Петербурзі для народних шкіл «Букварь южнорусский» і мав намір створити серію підручників – «Лічбу», «Етнографію», «Географію», «Історію», але це він не встиг здійснити.

У Києві у 60-х роках XIX ст. почався рух хлопоманів. Таку назву з боку польських аристократів і московських публіцистів одержали студенти Київського університету, в основному польського походження, яких мучило сумління усвідомленням того, що польські пани століттям гнобили селян. Сам термін «хлопомани» означає бажання зблизитися з простим людом – хлопами. Хлопомани розмовляли виключно українською мовою, носили національний одяг і дотримувалися українських звичаїв.

Свою кінцеву стратегічну мету хлопомани вбачали в ліквідації царизму, кріпацтва та встановленні демократичної республіки, в якій вільно жили б українці, росіяни, білоруси, поляки. Розпочати здійснення цих задумів вони вирішили з поширення освіти серед українських селян, піднесення їх національної та суспільно-політичної свідомості.

Хлопомани дійшли висновку, що «соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності». Вони вирішили пізнати народ, його психологію, світогляд, традиції шляхом особистих спостережень і з цією метою, переодягшись у селянське вбрання, вирушили під час літніх вакацій у подорож по українських селах. За три такі походи вони обійшли Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину, значну частину Катеринославщини та Херсонщини.

Окрім подорожей по Україні, хлопомани влаштовували маніфестації на честь Т. Шевченка та інші, готували й зачитували реферати, випускали рукописний журнал та заснували в 1859 р. підпільну семирічну школу, де зібрали 15 бідних юнаків, котрих «вчили в національному напрямі».

У відповідь на звинувачення поляків у зраді В. Антонович, нащадок давньої родини української шляхти, опублікував в журналі «Основа» свою знамениту «Сповідь». У ній він доводив, що дворяни Правобережжя мали дві можливості: або повернутися до українського народу й самовіддано працювати на його благо, намагатися компенсувати йому кривди столітнього гноблення: або ж лишитися незмінними паразитами, яким рано чи пізно доведеться тікати до Польщі. Обравши першу можливість, В. Антонович став славетним істориком України, довічним народовцем, визначним провідником українського руху.

Третє питання семінару носить інформаційно-узагальнюючий характер. Воно формує чітке уявлення студента про відверто вороже ставлення російської царської влади до будь-яких проявів відродження української національної свідомості. Підйом національно-культурного відродження йшов у розріз з русифікаторською політикою царського уряду. Царські чиновники доводили, що недільні школи – це зловісна змова. Військовий міністр Дмитро Мілютін попереджав царя про наміри хлопоманів нібито утворити самостійну українську державу. Реакцією царизму став циркуляр 18 липня 1863 р. міністра внутрішніх справ Росії Петра Валуєва – таємне розпорядження уряду, схвалене імператором – про заборону української мови. Поза законом фактично була поставлена українська література.

Було дано розпорядження цензурному відомству, щоб до друку дозволялися тільки ті твори українською мовою, які «належать до красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити».

Проте царська цензура під різноманітними приводами обмежувала також і друкування художньої літератури. Тому з 1863 р. видання книжок українською мовою в межах Російської імперії припинилося. У 1864 р. вийшло 12 назв, у 1865 – п'ять, у 1867–1869 рр. – по дві назви на рік.

Поява циркуляру Валуєва відбивала страх царського уряду перед зростанням національної свідомості серед інтелігенції, згуртованої у громадах, перед поширенням визвольних ідей. Цим циркуляром, за висловом видатного діяча та історика культури України Івана Огієнка, на українську літературу, науку, культуру накладали важкі пута, а українську інтелігенцію одірвали від народу, заборонили їй промовляти до нього рідною мовою. Офіційна заборона циркуляром української мови в школі призвела до того, що недільні школи було всюди закрито.

Ще до появи циркуляру Валуєва припинили свою діяльність «Громади». Громадівців звинуватили в антидержавній діяльності, згодом розпочалися адміністративні заслання. Павла Чубинського, наприклад, у 1862р. вислали з Києва до Архангельської губернії.

Діяльність «Громад» відновилася на початку 70-х років. Центром національно-культурної роботи у 70–90-х роках стала київська (пізніше –Стара) «Громада». До її складу входили визначні наукові й культурі діячі: В. Антонович, який очолював громаду, М. Драгоманов (1841–1895 рр.), Микола Зібер (1844–1918 рр.), П. Чубинський, Олександр Кониський (1836–1900 рр.), Сергій Подолинський (1850–1915 рр.), І. Нечуй-Левицький.

«Стара громада» дістала таку назву, аби відрізнити її старших і досвідчених членів, яких налічувалося близько 70, від нових громад, що також з'являлися й складалися переважно із студентів. Громадівці знову зосередилися на неполітичній діяльності.

З ініціативи членів «Старої Громади» в 1873 р. був заснований осередок української думки і науки – Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства. Це була перша легальна організація в галузі українознавства. Її головою обрали Г. Галагана, а секретарем –

П. Чубинського, який, відбувши за «українофільство» семирічне архангельське заслання повернувся в Україну. За кілька років були підготовлені два томи «Записок» цього Товариства, проведено археологічний з'їзд, одноденний перепис населення Києва, створено бібліотеку, етнографічний музей.

На початку 70-х років П. Чубинський очолив науково-дослідну експедицію для збирання етнографічно-статистичних відомостей на території Правобережної України. Зібраний матеріал ліг в основу виданого у 1872–1873 рр. у Петербурзі за реакцією П. Чубинського семитомника праць експедиції «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». У Києві склався сильний науковий центр з українознавства, проводились археологічні конгреси, видавалися праці світового значення.

Репресії російського царизму проти української культури, які продовжились в 1875 р., особливо посилилися після Емського акту 1876 р. Так назву дістав таємний указ, який підписав російський імператор Олександр II 18 (30) травня 1876 р. у м. Емс (Німеччина). Емський акт був витриманий у дусі циркуляра Валуєва. Він став подальшим кроком гноблення українського народу, переслідування його культури.

Емський акт забороняв ввіз у межі Російської імперії без дозволу «будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському нарідччі», друкування та видання в імперії «оригінальних творів і перекладів на тому ж нарідччі», крім історичних документів і пам'яток, із додержанням правопису оригіналів, творів красного письменства з користуванням тільки загальноприйнятим російським правописом. Емським актом заборонялися також «різні сценічні вистави й читання на малоруському нарідччі, а також і друкування на ньому текстів до музичних нот». На інші мови почали перекладати навіть слова українських пісень, які виконувалися в театрах.

На підставі Емського акту було розпущено «Стару Громаду», припинив діяльність Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства в Києві, припинилося видання прихильної до українців газети «Киевский телеграф», яка фактично була друкованим органом

київської «Старої Громади» в 1874–1875 рр. Наслідком Емського акту було й те, що в 1877 р. не було надруковано жодної української книжки.

Окремий пункт Емського акту стосувався персонально М. Драгоманова й П. Чубинського. Їм було заборонено жити в Україні. М. Драгоманова й М. Зібера було усунуто з Київського університету і в 1876 р. вони, а також Ф. Вовк й С. Подолинський, виїхали за кордон. П. Чубинського було вдруге вислано і він працював у міністерстві шляхів сполучення в Петербурзі.

Емський акт став одним з проявів русифікаторської політики російського царизму щодо України, гальмував розвиток української культури та національно-визвольного руху, але повністю його припинити не міг.

Заняття 2

1. Продовження традицій українського меценатства.
2. Розвиток українського мистецтва у XIX – на початку XX ст.

Мета практичного заняття: розглянути продовження традицій українського меценатства; простежити розвиток українського мистецтва у XIX – на початку XX ст.

Проаналізуйте роль і значення українських меценатів в культурному житті України XIX ст. Окремо слід сказати про власне особисті мотиви прояву меценатства в українському суспільному середовищі. У XIX – на початку XX ст. українська культура розвивалася за відчутної підтримки українських меценатів. Одним з перших був цукрозаводчик Федір Симиренко (1791–1867 рр.). Багатьма добродійними, доброчинними справами уславилися вже згадувані В. Тарновський і Г. Галаган, Микола Терещенко (1819–1903 рр.), київський цукрозаводчик Василь Симиренко (1831–1915 рр.), Євген Чикаленко (1861–1929 рр.), Микола Аркас (1853–1909 рр.), Богдан Ханенко (1848–1917 рр.). Матеріальна підтримка ними діячів української культури, багатьох

культурницьких починань є яскравим виявом їхніх патріотичних почуттів, найщирішого ставлення до справ національного відродження України, української культури. Так, В. Тарновський (Старший) ще в 1840 р. фінансував перший випуск «Кобзаря» Т. Шевченка.

Родина Терещенків на меценатство витратила близько 5 млн. крб., підтвержуючи тим самим девіз їхнього дворянського герба – «Прагнути до громадських справ». Художнє зібрання Терещенків лягло в основу Київського музею російського мистецтва, ця родина фінансово утримувала Київську малювальну школу. Дочка М. Терещенка Варвара була одружена з Б. Ханенком, виконуючи заповіт чоловіка, вона передала в дарунок Києву свій особняк і величезну колекцію творів живопису, зараз це – Музей західного і східного мистецтва.

Григорій Галаган (1819–1888 рр.) в пам'ять про померлого єдиного сина Павла заснував колегію Павла Галагана в Києві (1871 р.), закриту російським урядом у 1916 р., пожертвував свій маєток у с. Дігтярі для ремісничого училища (1876 р.). Завдяки йому в Прилуках було відкрито чоловічу й жіночу гімназії. Працюючи головою Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства і співробітником Київської археографічної комісії, надавав допомогу цим організаціям. Разом з В. Симиренком, В. Тарновським (Молодшим) матеріально підтримував журнал «Киевская старина». За згадками і записами відомого громадського і культурного діяча, редактора «Киевской старини» В. П. Науменка, В. Симиренко був постійним жертводавцем журналу, щорічно перераховував на його потреби 1000 крб. В. Тарновським (Молодший) зібрав багато рукописів та малюнків Т. Шевченка і 1897 р. подарував їх Чернігівському земству.

Переймаючись українським національним рухом, Є. Чикаленко захопився, як він сам висловився в одному з листів до М. Грушевського, «не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені». Коли у Є. Чикаленка в 1895 р. померла восьмирічна донька, він вирішив усі кошти, які б мали скласти її посаг, віддати на громадські цілі і таким чином вшанувати її пам'ять. Спочатку Є. Чикаленко

вніс у редакцію журналу «Киевская старина» тисячу карбованців як премію за найкраще написану популярну історію України.

Є. Чикаленко також підтримував літературні таланти України. У 1902 р. він став літературним «хрещеним батьком» В. Винниченка, який тільки починав свою письменницьку діяльність, всебічно сприяв виданню його творів. Допомогу Чикаленка отримували А. Тесленко, М. Коцюбинський, О. Олесь, С. Васильченко. М. Вороний та інші. Є. Чикаленко взяв на себе оплату авторських гонорарів у журналі «Киевская старина», підтримуючи таким чином Б. Грінченка, Д. Яворницького, М. Коцюбинського.

Матеріали особистого архіву Миколи Аркаса свідчать про його велику й безкорисливу матеріальну підтримку багатьох діячів української культури, і насамперед М. Лисенка, В. Доманицького, Ф. Матушевського, В. Винниченка, Б. Грінченка та багатьох інших. Листувався М. Аркас з Гнатом Хоткевичем, матеріально підтримував видання його школи гри на бандурі. Прохань про допомогу було так багато, що в одному із своїх листів М. Аркас скаржився: «Велике лихо уславитись заможним чоловіком, а в дійсності не мати зайвої копійки».

Відомою українською меценаткою та громадською діячкою була Єлизавета Іванівна Скоропадська (1832–1890 рр.) – тітка гетьмана Павла Скоропадського. Своїми пожертвами вона підтримувала українські видання та недільні школи, жіночу гімназію в Полтаві. На свої кошти Є. Скоропадська заснувала школу в с. Рибці поблизу Полтави. Після заборони видань українською мовою у Російській імперії меценатка пожертвувала гроші на розвиток українського руху в Галичині, зокрема, на товариство «Просвіта» та журнал «Правда». З 1878 р. вона очолювала Полтавське філантропічне товариство.

Друге питання заняття показує багатогранний процес розвитку українського мистецтва ХІХ ст. в умовах імперського панування. Особливості літературного процесу. Нову добу в українській літературі започаткувало опублікування «Енеїди» І. Котляревського в 1798 р. Цей твір розпочав процес

оформлення української мови в сучасну літературну. Звучав він яскраво сатирично. Світлий гуманізм і патріотизм, широка демократичність, реалізм художніх образів, гумор, щира народна мова, використання фольклору, етнографізм – все це надавало великої популярності «Енеїді», як і подальшим драматичним творам І. Котляревського. Уже в перші десятиліття ХІХ ст. в українській літературі з'являються наслідування й переспіви «Енеїди». Вплив творчої манери її автора зазнали зокрема П. Гулак-Артемівський, Л. Боровиковський, А. Метлинський та інші. Першого прославили його байки, особливо «Пан і собака». Ця байка мала антикріпосницьке спрямування, ще більш виразне ніж в «Енеїді». В своїх творах П. Гулак-Артемівський дав перші зразки реалістичної байки, що на повну силу зазвучала пізніше в творчості Є. Гребінки і особливо Л. Глібова. Тоді як А. Метлинський розвивав панівний тоді в літературі романтизм – у своїх віршах він оспівав українські степи з високими могилами – свідками минулого кобзарів, козацтва, висловлюючи гарячу любов до України. Робили це й інші «харківські романтики» (М. Костомаров, І. Срезневський та ін.).

Основоположником української художньої прози став Г. Квітка-Основ'яненко. Вперше українською мовою й серйозно (в стилі сентименталізму) описав він високі почуття простих людей свого народу, етнографічно точно при цьому зобразивши реалії їхнього життя. Хоча був і гумор у його творах (от хоча б і в «Конотопській відьмі»), але важливо було те, що він перервав традицію використання української мови тільки в комічних жанрах.

І все ж, як зазначив літературознавець О. Білецький, «незважаючи на виступи Котляревського, навіть на успіхи збірників Цертелева, Максимовича і Срезневського, які доводили до відома читачів пам'ятники української пісенної творчості, незважаючи на культурне пожвавлення в Харкові, де в певних колах, близьких до першого університету, заснованого в Україні 1805 року, виникло кілька ефемерних журнальчиків, які в числі всього іншого, друкували й матеріали українською мовою, – все ж не було надії на те, що літературні

дослідження окремих аматорів приведуть до виникнення цілої літератури. Становище було б дуже складним, коли б наприкінці 30-х років не пролунав голос геніального Т. Г. Шевченка».

У своїх романтичних творах («Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гамалія» тощо) Т. Шевченко звернувся до трагічного й героїчного минулого свого народу. В реалістичних творах «Кавказ», «Наймичка» засудив національне й соціальне гноблення свого народу, оспівав боротьбу за волю («Гайдамаки» та ін.). У творах «Швачка», «Великий льох» дав влучні політичні оцінки історичних подій. У багатьох творах Т. Шевченка містилися пристрасні й водночас високохудожні заклики до сучасників творити гуманні, чесні й мирні вчинки в ім'я як людей, так і культури, справедливості й України в цілому.

У 40-х рр. розквітнув літературний талант П. Куліша, який написав тоді історичний роман «Чорна рада», започаткувавши ним українську романістику. Історичні художні твори писав тоді й О. Стороженко. У 1856–57 рр. П. Куліш видав у двох томах науковий збірник «Записки о Южной Руси», 1860 р. – літературний альманах «Хата». Дописував до «Основи», а 1862 р. видав першу збірку поезій «Досвітки» й з того часу систематично писав та друкував вірші й численні переклади Шекспіра, Гете, Шіллера та інших поетів, Біблії. З цього, власне, й розпочалася широкомасштабна перекладацька діяльність в нашій літературі.

На рубежі 50–60-х рр. до української літератури влилися нові таланти. Марко Вовчок (М. Маркевич) розвивала демократичний напрям у прозі. В її «Народних оповіданнях», повістях «Кармелюк», «Інститутка» з великою силою художньої пластики, створені трагічні картини кріпацького життя, ліричні й драматичні образи простих людей. Проте Марко Вовчок (в оповіданні «Сестри») порушила й нову тему – розорення «вільного» селянства й появу нової форми визиску – найманого. Її новаторством було й продовження шевченківських традицій у прозі. Крім того, до неї українська проза ще не знала такого тонкого психологічного аналізу складних душевних переживань героїв із народу. Особливо жінок-селянок. «З простою красою й ніжністю її

мови й стилю, – писав І. Франко, – в'яжеться нерозривно її ніжна любов до всіх нещасних і страждаючих, а особливо до найбідніших між бідними, до жінок».

Водночас традиції гумору, звичайно, було дотримано в нашій літературі і на той час. Твори С. Руданського незмінно викликають сміх (особливо його славнозвісні «Співомовки»), влучно й дотепно картають вади в характерах людей. Тільки в 1859 р. він створив понад 145 гумористичних віршів. Гумор і сатира переплелися й у прозі А. Свидницького, автора відомих «Люборацьких». Його поезії теж мають неабияке значення як твори революційного спрямування й пристрасного викриття потворності «темного царства» пореформеного часу.

Великого й політично загостреною є літературна спадщина О. Кониського (до речі, автори першої ґрунтовної наукової біографії Т. Г. Шевченка в 2-х томах). Це повісті, оповідання, бойові публіцистичні статті, нариси, дослідження, вірші... Зокрема, поезії друкувалися в «Черниговских губернских ведомостях» (1858 р.), пізніше в «Правді», «Зорі» та по інших альманахах. Його публіцистичні статті на захист української культури були особливо цінними під час дії Валуєвського указу (1863 р.), що суттєво обмежував функціонування української мови.

Розвиток жанру соціально-психологічного роману пов'язаний з творчістю Панаса Мирного («Хіба ревуть воли як ясла повні?»). До того ж уперше в українській літературі він починає пильнувати ритміку прози, її інтонаційну відповідність змістові, авторському настроєві. Писав також вірші, драми, перекладав з англійської (зокрема твори В. Шекспіра). В його творах головна увага приділялася переживанням героїв, їхньому внутрішньому світові, мотивам їхніх вчинків, розвиткові поглядів.

І. Нечуй-Левицький значно розвинув жанр соціально-побутової повісті. Його повісті та оповідання з життя селянства і робітництва («Дві московки», «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я») давно стали класикою української літератури. Поетизувавши слідом за Г. Квіркою-Основ'яненком, М. Гоголем, П. Кулішем, Марком Вовчком цільні народні характери, він водночас об'єктивно відтворив світло й тіні народного життя, в якому нерідко

духовне взаєморозуміння зникає навіть між членами однієї сім'ї. Йому, як і Свидницькому чи Панасові Мирному, мало було представити своїх героїв жертвами соціальної несправедливості, він намагався осмислити етичні основи народного життя, виявити об'єктивні причини занепаду, деморалізація особистості. Чималий інтерес становить і історична проза І. Нечуя-Левицького, його численні історико-популярні, публіцистичні брошури, історичні романи («Князь Єремія Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський»). Був він лексикографом та неабияким літературним критиком. Як прозаїчні, так поетичні твори писав на Західній Україні Ю. Федькович. Його, активного діяча національного пробудження на Буковині, називають «Буковинським Кобзарем». Поезія Ю. Федьковича сповнена щирих почуттів, чесних роздумів над проблемами людського життя, осуду австро-німецьких загарбників (поеми: «Довбуш», «Лук'ян», «Новобранчик», «Дезертир»). Його твори друкувалися по журналах «Нива», «Правда», «Мета», «Вечорниці» та ін. «Кращого стиліста, як Федькович, не було і нема серед буковинських і галицьких письменників», – писала Леся Українка.

Витонченим пейзажистом – романтиком у поезії був Я. Щоголев. І все ж насамперед героями його лірики були трударі. В ній навіть відбито (і то високо поетично) характерні особливості трудових процесів, професійну своєрідність праці в різних галузях («Бурлаки», «Ткач», «Кравець», «Косарі», «Швець», «Поштар», «Могильник», «Вівчарик», «Чабан», «Пасічник»). Звичайно, як романтик, Щоголев віддав належне й змалюванню героїчної минувшини свого краю («Січа», «Хортиця», «Запорожець над конем»). Є й сумні ноти в творах Щоголева. Вони викликані трагічними моментами його особистого життя. Лірика його віршів така лаконічна, прозора, мелодійна, що не випадково низку його поезій покладено на музику – «Пісня», «Пряха», «Хортиця», «Зимовий вечір», «У полі», «Осінь», «Косарі», «Чередничка», «Черевички»...

Саме під час оголошення й дії царського Емського указу про заборону українського друку, в 1876–1877 р., Я. Щоголев написав найбільше художньо довершених віршів. Цими творами в скрутний для української культури час він

доводив високий рівень розвитку мови та інших духовних надбань нашого народу.

У поезії М. Старицького, який у 60-х рр. творив прегарні зразки інтимної лірики («Жадання», «Виклик»), у 70-х рр. виробилася палка, пристрасна публіцистичність. Натхненний героїчною боротьбою слов'янських народів, він пише вірш «На прю!» (1876 р.) – заклик до повстання проти самодержавства. Коли ж 1877р. почалася російсько-турецька війна М. Старицький у вірші «Редакторові» викрив фальш кvasно-патріотичного галасу російських газет. І. Франко чи не найкращими серед українських поетів того часу вважав М. Старицького та Б. Грінченка. Обидва ж вони писали ще й прозу. Перший – історичну, а другий – соціально-психологічну.

Темам соціальної нерівності, класової боротьби та сімейної трагедії присвячені зокрема шахтарські оповідання Б. Грінченка. Писав він і про взаємини інтелігенції з народом, дітей – з дорослими в школі. На відміну від Марка Вовчка й Панаса Мирного писав оптимістично. У змалюванні інтелігенції (повісті «Сонячний промінь», «На розпутті» був близьким до літературних прийомів і поглядів І. Нечуя-Левицького («Хмари»), Засуджує обскурантизм, великодержавний шовінізм чиновництва тощо. Повніше соціальні мотиви Б. Грінченка розвинув у відомих повістях «Серед темної ночі» (1900 р.) та «Під тихими вербами» (1901 р.). Принагідно слід відзначити також його лексикографічну й видавничу діяльність.

Олена Пчілка (мати Лесі Українки, сестра історика, фольклориста, етнографа й літературного критика М. Драгоманова) прийшла до літератури наприкінці 70-х років XIX ст. То був один із найтяжчих періодів у житті українського та інших народів, що населяли Російську імперію. У літературі й мистецтві звичайними були засилля царської адміністрації, цензурні переслідування і конфіскація видань. У цей тяжкий час видавнича, публіцистична, літературно-критична, перекладацька діяльність Олени Пчілки стала важливим компонентом тогочасної української літератури. Цікавими й на сьогодні є її антишовіністичні статті, поетичні й прозові твори («Товаришки»,

«Соловійовий спів» тощо). А написані нею спогади про видатних діячів української культури – М. Старицького, М. Лисенка, М. Драгоманова, М. Кропивницького, О. Сластіона, Д. Яворницького – і нині є цінними джерелами для дослідників.

Серед найпомітніших літераторів 70-х–90-х рр. були також О. Кобилянська, П. Грабовський, Т. Бордуляк, Грицько Григоренко, Н. Кобринська, А. Чайківський. Останній був автором оповідань і нарисів «з судової зали», «з козацької давнини», повість з життя шляхти, історичних повістей тощо. З під пера Н. Кобринської вийшли реалістичні соціально-психологічні оповідання, антимілітаристські «воєнні новели», казки, в яких письменниця виявилася чутливою до символістичних віянь.

Вірші, поеми, публіцистика й численні переклади П. Грабовського висвітлювали тяжке життя трудівників. Усе його життя було сповнене труднощів і страждань. Мабуть, твердження П. Флоренського про те, що творити добро можна не інакше, як терплячи переслідування, проілюстроване його біографією. І, мабуть, з поетів тільки ще в Т. Шевченка в ХІХ ст. була така мученицька доля.

Уже в охтирській бурсі десятилітній Павло своєю прихильністю до рідної мови викликав на себе нелюбов і утиски з боку адміністрації. У 15 років він поступив до Харківської духовної семінарії, а в 18 був виключений з неї за співробітництво з народниками-чорнопередільцями й у грудні 1882 р. виселений з Харкова до рідного села Пушкарне. За спроби знайти роботу поза цим селом («за самовільні відпуски») двічі він потрапляв до в'язниці. У Харкові, куди він приїхав у 1885 р. і працював коректором у газеті «Южный край», він продовжив народницьку пропаганду. На військовій службі у Валках він заступився за солдата, що піддався знущанням з боку офіцера і був перевезений до Ташкента. Але по дорозі до місця призначення був заарештований, судимий та в 1888 р. висланий за зв'язок з чорнопередільцями до Східного Сибіру. З тих пір до своєї смерті в 1902 р. П. Грабовський жив і творив у засланні.

О. Грицько Григоренко (справжнє прізвище – Судовщикова-Косач, була дружиною брата Лесі Українки – Михайла Косача, також, до речі, літератора, професора Харківського університету). Дебютувала збіркою оповідань «Наші люди на селі» (1898 р.), в якій реалістично зобразила класове розшарування на селі й його негативні моральний вплив на людей. В подальшому розширила тематичний діапазон своїх оповідань і нарисів, оновила форми викладу. У дусі нових художніх віянь прагнула до лаконізму, нарисовості й настроєності у новелістичних творах.

Т. Бордуляк упродовж 90-х років видрукував понад 20 оповідань, більшість із них склали збірку «Ближні. Образки й оповідання». На думку І. Франка ці оповідання про життя сільського люду були «нав'язані вірним спостереженням життя й щирою любов'ю до робочого люду. Він називав їх «простими, невишуканими та теплими чуттями огрітими», зараховував їхнього автора до низки «талантів, яких не постидалась би ні одна далеко багатша від нашої література».

Але найвагомішою серед них була, звичайно, творчість О. Кобилянської. Вже про перші її повісті Леся Українка, наприклад, писала так: «...зачіплює найрізноманітніші теми. Найбільш відмічений нею тип інтелігентної жінки, яка бореться за свою індивідуальність проти нівелюючого і засмоктуючого оточення австрійської буржуазії...». Проте й у зображенні житті селян О. Кобилянська виявила глибоке знання психології трудящих селян і велику до них прихильність. Найкращим її твором, була соціальна-політична повість «Земля». А щодо її здібностей змальовувати природу Леся Українка написала: «В нашій літературі нема пейзажиста над вас». Органічне поєднання ліризму, психологізму й романтизму зробило своєрідним стиль творів О. Кобилянської, які в своїй основі є реалістичними.

Найбільшими ж вершинами української літератури кінця XIX ст. (й початку XX ст.) були творчі доробки І. Франка, Лесі Українки.

Художню літературу І. Франко почав творити в 70-х рр. XIX ст. Після перших, ще еkleктичних за темою і мовою віршів, повісті «Петрії і

Довбушуки» (1875 р.), написаної в стилі старої німецької романтики він заходився перекладати «Що робити?» М. Чернишевського й писати оповідання з життя бориславських робітників. Потрапив до в'язниці за обвинуваченням у належності до соціалістичної організації. Після дев'ятимісячного перебування в ній видає журнал, який через переслідування тричі міняє назву, і друкує в ньому вірші, зокрема й славнозвісних «Каменярів», повість «Воа constrictor», нариси, критичні статті про галицьку інтелігенцію, робітниче питання тощо. 1880, 1889 рр. терпить нові ув'язнення, висилку до рідного села, злиденне існування. 1896 р. вступив у літературну боротьбу з польськими шовіністами. І весь цей час творив художню літературу. Виходять збірки його поезії, оповідання, повісті й романи (наприклад, «Для домашнього огнища», 1897 р., «Перехресні стежки», 1899 р.). Широко відомими є його поема «Мойсей» та драматичний твір «Украдене щастя». Про новаторство творчості І. Франка, О. Білецький пише таке: «У 70-х роках українська художня проза тільки пробувала відходити від «етнографічно-побутового» шаблону. Майже неминучі в усякому українському оповіданні того часу картинки природи, описи живописних народних звичаїв і обрядів, фольклори і виставки, любовні сцени – все це зведено у Франка до мінімуму. Як і нечисленні поки що його соратники, Франко прагнув «проникнути в глиб людини, оцінити ситуацію, в якій вона перебуває, зрозуміти мотиви і вчинки»... Тому особливу увагу його привертала теми боротьби пригноблених з гнобителями, теми соціальних конфліктів. Найбільш відома з його повістей – «Борислав сміється» написана раніше, ніж «Жерміналь» Золя та ряд інших західноєвропейських, польських і російських творів, що відобразили початковий період боротьби робітничого класу проти експлуататорів. Одним з перших у європейській літературі Франко визначив героя, якому належить майбутнє»...

«Лєся Українка стає в наших очах чільною постаттю всього літературного покоління» – слушно зазначив блискучий літературознавець М. Зеров. Поетесу, драматурга, перекладачку, літературного критика Лєсю Українку можна поставити поруч з найбільшими творцями всіх часів. Революційна доба

проростала з кожного рядка її поезії. І хоча в багатьох її творах ішлося про біблійних, єгипетських або шотландських героїв – їх навіювали не чужоземні міфи, а український герої. До героїчних вчинків на своїй землі закликала своїх читачів ця з юного віку тяжко хвора поетеса. І сама була одним із наймужніших послідовних борців, тим самим пророком, якого І. Франко називав «трохи ж не самотнім чоловіком» на всю тодішню Україну. Від ліричних віршів Леся Українка перейшла до створення поем («Давня казка», «Самсон», «Роберт Брюс»). А вінцем її творчості є драматичні твори «У катакомбах», «Касандра», «Бояриня», «Лісова пісня». Драма ідей Лесі Українки були верховинним явищем світової літератури.

До 1900 р. Україна мала вже багатьох письменників. Якщо, наприклад, в «Основі» 1861–1862 рр. виступило 40 прозаїків (і всі вони, до речі, були новелістами) то в 1990-х–1900р. на сторінках «Літературно-наукового вісника» свої твори вмістило близько 170 літераторів. Динамізація суспільних процесів збільшила кількість прихильників новели серед авторів і читачів. Психологізм став одним із чинників літературного новаторства. Вершиною у майстерності зображення «концентрації чуття» були, наприклад, твори М. Коцюбинського й В. Стефаника. Отримавши поштовх з боку фольклору, розвиток української літератури вже на початку й протягом усього ХІХ ст. потужно впливав на розвиток мистецтва.

Український живопис та архітектура ХІХ ст. Свій внесок у національно-культурне відродження України зробили представники архітектури, образотворчого мистецтва. Так, зокрема, художник Карл Брюллов (1799–1852 рр.) виховав багато українських майстрів, серед яких були Іван Сошенко, Аполлон Мокрицький, Тарас Шевченко та ін. Завдяки К. Брюллову з кріпацтва було викуплено Т. Шевченка.

Першим серед художників, хто відкрив українську природу й українського селянина, був німець за походженням Василь Штернберг (1818–1845 рр.). Навчаючись у Петербурзькій Академії мистецтв, він зацікавився мальовничістю українського побуту, щорічно їздив до України, де писав етюди.

У 1838 р. В. Штернберг познайомився і подружився з Т. Шевченком, а 1840 р. до Шевченкового «Кобзаря» він зробив гравюру «Кобзар з поводитирем».

Проте найяскравішою постаттю українського образотворчого мистецтва 1840–1860 рр. був Тарас Шевченко. Вступивши 1838 р. до Петербурзької Академії мистецтв, він закінчив її 1845 р. із срібною медаллю, одержавши звання «вільного художника». Своїм фахом Т. Шевченко вважав саме малярство. Відомо понад 1000 його творів образотворчого мистецтва. Талант Т. Шевченка як художника виявився в портретному, жанровому, пейзажному та релігійному малярстві. Він пробував себе в скульптурі, різьбі й гравюрі. Особливе визнання мали його офорти. За них 2 вересня 1860 р. рішенням ради Академії його було обрано академіком з гравірування на міді.

Т. Шевченко малював картини, пейзажі й портрети, звертаючись до історії українського народу, його побуту. У Петербурзькій Академії мистецтв він створив картини у романтичному стилі «Хлопчик, що ділиться хлібом із собакою» (1840 р.), «Циганки» (1841 р.) та ін. Т. Шевченко водночас є основоположником реалізму в українському малярстві. Реалізмом відзначається його найбільший за розміром твір олійного живопису «Катерина» (1842), який через драму української дівчини-кріпачки розкриває трагедію самої України. Сценка з життя українського селянина змальована в картині «Селянська родина» (1843 р.).

Подорожуючи Україною і зібравши багатий матеріал, Т. Шевченко задумав створити серію офортів під назвою «Живописна Україна». Здійснити це йому не вдалося. Проте уявлення про зміст і характер нереалізованого задуму дають офорти «Судна Рада», «Дари в Чигирині», «Старости», «У Києві» та «Видубицький монастир», що відзначаються блискучою технікою, життєвою та історичною правдою. Автор першої книги про Шевченка-художника О. Новицький так говорив про картину «Судна Рада»: «Тут саме життя, як воно є, без усякої прикраси, чого російські малярі ще довго й пізніше не могли дати». З часом творчість Шевченка-художника здобула визнання світове визнання. Вона стала доповненням поетичної творчості, з якою утворювала

органічну цілісність, і свідчила про прагнення митця засобами мистецтва виховувати в суспільстві любов до України, її народу.

У другій половині XIX ст. в образотворчому мистецтві поширились принципи реалізму та народності, їх утвердженню та посиленню демократичних тенденцій сприяло виникнення 1870 р. у Петербурзі Товариства пересувних художніх виставок, до складу якого, крім блискучих живописців Росії (В. Перова, В. Васнецова, І. Шишкіна та ін.), входили і талановиті українські художники (М. Пимоненко, О. Мурашко, К. Костанді).

Український живопис цієї доби представлений різними жанрами. Пореформена демократизація суспільства сприяла активному розвитку побутового жанру, представниками якого були Л. Жемчужников, І. Соколов, К. Трутовський, М. Кузнецов, К. Костанді та ін. Вони не тільки збагатили цей жанр новою тематикою та сюжетами, а, передаючи глибину наростаючих соціальних контрастів, надали йому більшого соціального звучання. Видатним майстром побутового жанру був М. Пимоненко, пензлю якого належать «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Свати», «Проводи рекрутів», «Жертва фанатизму» та ін. В ці роки художник створює ряд картин з життя українського села. Це – «В чистий четвер», «Жниця», «Збирання сіна на Україні», «Біля річки», «Свати». Художник з етнографічною точністю відобразив українські народні звичаї, пов'язані зі сватанням. Наприклад, на полотні «Свати» перед глядачем постає традиційне дійство: за столом сидять поважні чоловіки, перев'язані рушниками. Мабуть, події розгортаються на добре, бо в руках матері і молодшого свата повні чарки. Тут же і нехитрий селянський харч. А дівчина, як і годиться, сидить на ослоні біля печі і колупає припічок.

У 1891 р. Пимоненко створює картину «Весілля у Київській губернії», яка яскраво свідчила про його творчу зрілість. Вона експонувалась на академічній виставці і мала великий успіх. З блискучою майстерністю написана художником колоритна юрба односельців, що йде вулицею. Килимом стелиться їм під ноги опале осіннє листя. Адже осінь – весільна пора. На передньому

плані – молоді у святковому вбранні. Привертає увагу тендітна постать нареченої. Ніжний овал обличчя, витончені риси. Поряд наречений. Звичайний сільський парубок, кремезний, з дещо грубуватими рисами обличчя. Глядач мимоволі помічає легкий наліт смутку на обличчі нареченої: яким-то буде її заміжнє життя?

Ряд полотен присвятив художник мальовничим і гомінким українським ярмаркам: «Ярмарок», «У гончарному ряду», «На ярмарку» та інші. Особливим успіхом у глядачів користувалася картина «Ярмарок». Власне, ярмарок у даній композиції являє собою лише тло, на якому відбувається сповнена гумору сцена: літній чоловік на доброму підпитку повертається з ярмарку. Ноги погано його слухаються, і гарна молодиця, напевно, невістка, веде його під руку з доброзичливою усмішкою. У ряді творів останнього періоду художник торкається вічної для людства теми кохання. Тонким ліризмом пронизані полотна «Побачення», «Ідилія», «Суперниці. Біля колодязя». На замовлення М. І. Драгоманова М. К. Пимоненко виконав дві картини – «В похід» та «Повернення з походу». Сюжетом для першої, напевно, послужила українська пісня «Засвіт встали козаченьки», авторство якої приписується легендарній Марусі Чурай. На картині зображена сцена прощання рідних і односельчан з козаками, які зібралися в похід.

У пейзажному жанрі плідно працювали С. Світославський, Г. Світлицький, І. Похитонов, Г. Ладиженський та ін. «Шукачем сонця», майстром сонячного пейзажу називали В. Орловського, автора неповторних своєю виразністю картин – «Сінокіс», «Жнива», «Хати в літній день». Цими творами художник заявив про себе як витонченого майстра колориту та світлотіньових ефектів. Менш поширеним був портретний живопис, хоча в цьому жанрі працювали відомі майстри М. Пимоненко, К. Костанді, Є. Буковецький, С. Васильківський. У західноукраїнських землях у побутовому жанрі творили Є. Максимович, Е. Бучевський, у пейзажному – Т. Романчук, А. Монастирський, А. Кохановська, жанром портрету оволодівали К. Устиянович,

Т. Копистецький, Ю. Пигуляк, у історичному жанрі вагомим був творчий доробок М. Івасюка.

XIX ст. дало мистецтву видатні імена – художників-реалістів С. І. Васильківського, І. Ю. Репіна, П. О. Левченка, Г. Семирадського.

Сергій Іванович Васильківський (1854–1917 рр.), уродженець містечка Ізюм, походив з родини дрібного чиновника. Дід його, чумак, походив з козацького роду і був людиною веселої вдачі та великим життєлюбом. Батько Іван Федорович, людина сумирна, тиха, був писарем, справжнім віртуозом цього ремесла, яке здавалося синові чудодійством. Мати – Параска Урилівна, лагідна, чуйна й співуча жінка, навчила його любити народні пісні. У Харкові, куди Васильківські перебралися 1861 р., на його захоплення малюванням звернув увагу гімназичний учитель малювання і чистописання, колишній кріпак, співучень Т. Г. Шевченка по майстерні К. П. Брюллова в Петербурзькій Академії мистецтв Д. І. Безперчий.

У лютому 1870 р. Васильківський поїхав до Петербурга і вступив до Академії мистецтв. І вже у травні 1879 р. за етюд з натури він одержав свою першу академічну нагороду – малу срібну медаль. З січня 1879 р. він регулярно відвідував пейзажний клас, і відтоді пейзаж стає його провідним жанром. Схильність С. І. Васильківського до пейзажу зумовила й краса природи рідного краю, що причарувала його ще в дитинстві. Його пейзажі – це лірико-епічні пісні в живописі, в яких емоційне і раціональне органічно злились воедино і виплеснулись високою поезією. Таким чином, закінчуючи Академію, художник не лише вмів блискуче малювати й компонувати, а й був твердо переконаний, що живопис – це поезія в барвах, а художник – чесний син своєї батьківщини, чутливий до її радощів та болів.

Свою майстерність художник удосконалював за кордоном, на зразках світової художньої культури. Наприкінці квітня 1886 р. С. Васильківський вирушив до Парижа. Дорогою, подекуди зупиняючись, він оглянув німецькі музеї. Пізніше об'їздив усю Францію, побував в Іспанії, Англії, Італії, Алжирі. Після дворічного перебування за кордоном повернувся до Харкова, багато

подорожував пішки Харківщиною, Полтавщиною, Запоріжжям. Крім пейзажу почав займатися історичним жанром, створив картини «Козачий пікет» (1888 р.), «Сутичка запорожців з татарами» (1892), «Козак у степу» (1905 р.), «Козаки в степу» (початок ХХ ст.), «Похід козаків» (1917 р.). У 1896 р. картина «Козача левада» експонувалася на Всеросійській художньо-промисловій виставці в Нижньому Новгороді, де здобула високу оцінку. У 1900 р. разом із М.Самокишем видав великий альбом «З української старовини». Того ж року в Харкові відбулася перша персональна виставка творів художника, на якій було виставлено 120 творів.

У 1903 р. в Полтаві, з нагоди відкриття пам'ятника І. П. Котляревському, брав участь у великій художній виставці, де виставив 43 роботи – «Дніпровські плавні», «На Дінці», «Оранка. Воли», «Гребля Квітки-Основ'янепка. Харків», «Зимовий вечір», портрети Богдана Хмельницького, Івана Гонти, Григорія Сковороди, кобзарів. Того ж року одержав перемогу на конкурсі на кращий проект розпису будинку Полтавського земства, який розписує у 1903 - 1907 р. У 1912 р. зібрані Васильківським взірці українського народного орнаменту експонувалися на міжнародній художній виставці в Римі. Того ж року вийшов альбом орнаментів, створених М. Самокишем та С. Васильківським. В останні роки життя створив картини «Козак Мамай» (1911 р.).

8 жовтня 1917 р. С.І. Васильківський помер. Перед смертю він заповів Музею Слобідської України понад 1340 своїх творів та значну суму грошей, які, за його бажанням, мали піти на створення у Харкові великого національного художнього музею. С. І. Васильківського називають поетом українського малярства за надзвичайну ліричність його пейзажних та історичних творів. Розквіт творчості художника припадає на останню третину ХІХ століття, період, коли в Україні діяли Емський акт та Валуєвський циркуляр про заборону українського друкованого слова. Тому звернення художників до рідної історії, до відображення природи України, народних типів, етнографічних особливостей селянського або козацького побуту, звичаїв та обрядів, народної архітектури було своєрідною формою протесту, боротьби

митців за утвердження національної гідності свого народу.

На превеликий жаль, у вогні минулої війни більшість робіт Васильківського загинула. Понад тисячу їх згоріло разом з музеєм у рідному Харкові, якому художник заповідав 1348 своїх картин та етюдів. Нині в музеях і приватних колекціях нашої країни і за кордоном налічується близько п'яти сотень відомих нам творів С. І. Васильківського.

Ще один видатний художник – Петро Олексійович Левченко (1856–1917 рр.) народився у родині купця першої гільдії в Харкові. Він був одним із представників українського поетичного реалістичного пейзажу кінця XIX – початку XX ст. Невеликі за розміром картини глибокі за змістом – розкривають красу оточуючого світу. Протягом 1886–1904 рр. був учасником майже всіх пересувних художніх виставок, організованих російськими художниками. Ілля Юхимович Рєпін (1844–1930 рр.) своєю творчістю приніс всесвітню відомість художньому мистецтву Харківщини. Його «Спаситель», «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1889–1896 рр.) – вершини світового малярства. Народився І. Ю. Рєпін 5 серпня 1844 р. в одній із мальовничих околиць Чугуєва – слободі Калмицькій. Коли Іллі виповнилося сім років сім'я батьків побудувала окремий дім у сусідній слободі Осинівці. Тут пройшла юність майстра, звідсіля він поїхав восени 1863 р. до Петербургу здійснювати свою найчарівнішу мрію – стати справжнім художником. Учителем цих та інших художників був Дмитро Іванович Безперчий (1825-1913 рр.) – видатний художник та педагог. Його картини, головним чином, пейзажі, зберігаються в Київському музеї українського мистецтва, Харківському та Сумському художньому музеях.

Становленню й розвитку пейзажного українського живопису сприяла і Марія Дмитрівна Раєвська-Іванова (1840–1912 рр.), одна з найосвіченіших жінок Росії. Талановита художниця не могла вступити до Петербурзької Академії мистецтв, оскільки жінок до неї не приймали. Тому вона вчилася живопису в Німеччині, слухала лекції в Міланському університеті, Сорбонні, Празі. І коли Петербурзька академія удостоїла її звання художника, в 1869 р.

повернулася до рідного Харкова та відкрила першу в Росії приватну Рисувальну школу. малювання, віддавши цій роботі 25 років життя. Метою цієї школи була підготовка учнів до вступу до художньої академії або до інших вищих шкіл, а також підготовка до художньо-професійно діяльності іконописців, декораторів, літографів та ретушерів.

У М. Д. Раєвської-Іванової навчалося декілька поколінь художників і архітекторів. П'ятдесят її учнів вступили до Академії мистецтв. Багато хто з них став відомими митцями. Марія Дмитрівна написала книгу «Азбука малювання для сім'ї і школи», у якій вміщено 200 її малюнків, альбом орнаменту, створила «Програму малювання в школах народної грамоти» для недільної школи Х. Д. Алчевської. Згодом школу М. Д. Раєвської-Іванової було перетворено в міську школу малювання та живопису, а з 1896 р. – на художнє училище, тобто переведене під патронат Академії мистецтв.

На Слобожанщині розпочав перші кроки і Генрік Семирадський (1843–1902 рр.) – відомий польський художник, уродженець села Новобілгород (нині селище Печеніги). Він був почесним членом Римської, Берлінської, Паризької і Туринської академій мистецтв. Свого часу дуже популярний художник, слава якого успішно конкурувала зі славою видатного польського художника Яна Матейка. Г. Семирадський автор збереженої досі театральної завіси Львівського оперного театру. Серед відомих його творів слід назвати – «Танок серем мечів» (1881 р.), «Біля джерела», (1889 р.) «Краса і кохання» (1894 р.).

Малярство в західноукраїнських землях у першій половині ХІХ ст. мало скромніші досягнення, ніж у східноукраїнських землях. Тут воно було представлене такими українськими майстрами, як Остап Білявський (1740–1803 рр.), Василь Береза (1754–1835 рр.) і Лука Долинський (1750–1824 рр.). Серед них, зокрема, виділявся Л. Долинський – уроженець Білої Церкви. Він навчався в Київській академії та Академії мистецтв у Відні, постійно працював у Львові. Як стверджують дослідники, митець «орудував непересічною технікою й великою творчою уявою». Його твори мали переважно релігійний зміст, написані у стилі класицизму з оригінальними українськими

стилістичними ознаками. Низка художників українського походження служила інтересам польської або німецької культур. Серед таких були Юлій Коссак (1824–1899 рр.), Теодор Яхимович (1800–1870 рр.), Рафаїл Гадзевич (1803–1886 рр.) та ін.

Отже, хоча у XIX столітті головним центром освіти в Російській імперії і далі була Академія мистецтв у Петербурзі, багатьох художників приваблює Україна – «нова Італія», як її тоді називали. Попри постійні утиски українського народу на національному ґрунті, його культура не припиняла свого поступу. Представники прогресивної інтелігенції цього періоду багато зробили для українського культурно-національного відродження, формування національної самосвідомості, утвердження української мови, розвитку музичного, образотворчого мистецтва та театру.

З монументальних творів скульптури в Україні найвидатнішими є пам'ятники Б. Хмельницькому (скульптор М. Микешин, 1888 р., Київ) і Володимиру Великому в Києві (1853 р., скульптори В. Демут-Малиновський і П. Клодт). Л. Позен став автором пам'ятнику І. Котляревському в Полтаві (1902 р.), високохудожньо відобразив життя українського села в низці скульптурних груп: «Переселенці», «Кобзар», «Жебрак», «Оранка на Україні»; його твори на історичну тему – «Запорожець у розвідці» та «Скіф». П. Забіла створив скульптурні портрети Т. Шевченка, О. Герцена.

В архітектурі XIX ст. українське бароко було витіснене стриманим академічним стилем класицизму, в якому головну увагу приділялося не зовнішнім прикрасам, а комфортіві всередині будівлі. За указом Павла I з 1800 р. заборонялося будівництво церковних храмів у стилі українського бароко. Планування міст також зазнало змін.

Площа з розкішними будівлями урядових установ ставала адміністративним центром, квартали стали прямокутними. Ведеться боротьба з «малими архітектурними формами». Так, 16 травня 1816 року на своєму засіданні харківська міська дума постановила «очистити всі міські майдани від куренів, побудованих без дозволу начальства й поза планом, які спотворюють

місто й загрожують пожежними лихами» З'являються такі перлини архітектури, як оперний театр в Одесі (1809 р. архітектор Том де Томон), потім – Київський університет (архітектор В. Беретті), у Львові – Український драматичний театр імені М. Заньковецької (арх. І. Зальцман, Л. Пихаль), наукова бібліотека по вул. В. Стефаника (арх. Ю. Бем та П. Побіле), політехнічний інститут (арх. Ю. Захаревич). У Харкові 1844 р. було споруджено дзвіницю Успенського православного собору (арх. Є. Васильєв), яку люди називають «Золотим вінцем Харкова». Свого часу вона була найвищою спорудою в Російській імперії. За проектом того ж архітектора був зведений будинок університетського корпусу по вул. Університетській для розташування в ньому домової церкви та ін.

В архітектурі другої половини ХІХ ст. з'являється еkleктизм –поєднання різних стилів: романського, готичного, ренесансного. Багато будинків такої архітектури з'явилося в Києві. Унікальною спорудою є Озерянська церква в Харкові, зведена 1896 р. єпархіальним архітектором В. Немкіним. У цьому храмі химерно поєдналися романські й давньоруські мотиви. А в архітектурі Харківського Благовіщенського собору, побудованого в 80-х–90х рр. ХІХ ст. (арх. М. Ловцов), поєднано елементи давньовізантійського, давньоруського й готичного стилів. У Києві уподобаним ще був стиль «французького відродження» (національний оперний театр, арх. В. Шретер), Український драматичний театр імені І. Франка, (арх. Є. Братман, Г. Шлейфер.) А у Львові – «віденського бароко» (будинок залізничного вокзалу, арх. В. Садлівський, будинок Галицького сейму, арх. І. Гохбергер, та інш.)

Професійне театральне та музичне мистецтво. У ХVІІІ – на початку ХІХ ст. у Росії і в Україні, по поміщицьких маєтках існував кріпацький театр. 1819 р., коли Ф. Котляревським були написані, а театральна трупа, очолювана ним же і М. Щепкіним на сцені поставила «Наталку Полтавку» та «Москаля-чарівника» , вважається датою народження нової української драми та нового українського театру. Це підштовхнуло розвиток реалістичної драматургії, яку в першій половині ХІХ ст., крім Котляревського, представляли

В. Гоголь, Г. Квітка-Основ'яненко, Я. Кухаренко, Т. Шевченко та сценічне мистецтво в особі видатних акторів К. Соляника, І. Дрейсіга та інш. Класична трагедія, кривава й авантюрна мелодрама, характерна для початкового романтизму, не знаходять ґрунту в українській драматургії. Хоча історичний жанр все ж розвивали трагедії М. Костомарова. Твори Г. Квітки-Основ'яненка про Шельменка, його «Дворянские выборы» продовжують реалістично-викривальну лінію Фонвізіна, Капніста й Грибоєдова. Т. Шевченко ще більше загострив соціальний аналіз в історичній п'єсі «Назар Стодоля», явивши нею найкращий зразок української драматургії першої половини ХІХ ст. Цим він підготував наступний етап її розвитку – творчість М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенко-Карого, Панаса Мирного, І. Франка, Лесі Українки. Щоправда, ані перший з них, ані другий так і не вийшли за межі «етнографічної драматургії української соціальної драми.

Найстаріший в Україні театр було збудовано 1789 р., пізніше виникають театри й по інших містах: 1806р. – у Києві, 1810р. – в Одесі, Полтаві, Кам'янці. Стаціонарні театральні приміщення були лише в Києві та Одесі. У Харкові воно з'явилося 1842р. По більшості міст до вистав пристосовували різні склади. А вистави дивилися в основному під час ярмарків. Труп довго не затримувалися на місці – населення міст тоді було незначним. У будь-яку неgodу актори мусили переїздити зі своїми родинами на підводах, заповнених декораціями та іншим театральним майном. Вони потрапляли в цілковиту залежність від антрепренера та місцевого начальства.

Репертуар у тодішніх труп був дуже великий. Наприклад, київський антрепренер Ленкавський подав на розгляд цензури 191 п'єсу. Театри мусили протягом сезону ставили десятки п'єс, бо, як правило, кожна з них витримувала лише 2-3 вистави. Це вельми ускладнювало працю акторів, примушувало їх виходити на сцену після однієї-двох репетицій, грати роль за допомогою суфлера.

Найбільше художнім рівнем вистав відзначалися Харківський театр, очолюваний І. Штейном (згодом – Л. Млотковським) та Полтавський театр,

очолюваний І. Котляревським і М. Щепкіним. Саме ці театри стали визначними осередками української культури.

Після емського указу від переслідування українського театру уряд перейшов до цілковитої його заборони. Було, що українські народні пісні зі сцени виконували французькою мовою, аби не українською. Цензура різко обмежувала тематику українських п'єс: їхній зміст міг торкатися селянського побуту, кохання, але жодних соціальних проблем. Заборонялося зображувати в виставі все, що нагадувало б про колишні «вольності» українців і боротьбу за незалежність України. Герої, що грали в п'єсах представників вищих верств, мусили промовляти лише російською мовою. Трупи змушували ставити в один вечір поряд з українською п'єсою російськомовну з не меншою кількістю актів.

Проте ці утиски спричинилися до того, що в творчості Панаса Мирного, М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого з'явилися народно-визвольні ідеї, а в театральній діяльності-високий громадянський пафос. Отож і примушували цензори Старицького, наприклад, переробляти драму «Не судилося» («Панське болото»), а його історичні п'єси «Богдан Хмельницький» (1887 р.) та «Оборона Буші» (1898 р.) і зовсім заборонили виставляти. На найкращий драматичний твір М. Кропивницького «Глитай або ж Павук» (1882 р.) у першому відділі Головного управління в справах друку з 1894 р. була заведена спеціальна справа, а міністр внутрішніх справ вимагав від губернаторів не пускати її на сцени театрів (п'єса таки й справді закликала до боротьби з глитаями, до речі, М. Кропивницький перший в українській драматургії створив образ глитая).

Драматургічна творчість І. Карпенка-Карого зумовила появу в репертуарі українського театру гостро соціальної драми і комедії з неперевершеними на той час в українській драматургії ідейно-художніми якостями. Він уже не робить етнографічної орнаментациі сюжетної лінії. В основі його творів («Сто тисяч», «Хазяїн», «Бурлака», «Безталанна») лежать гострі соціальні суперечності, глибокі соціальні конфлікти. Однією з новаторських рис драматургії Карпенка-Карого було створення в ній образів різних «підпанків»:

факторів, прикажчиків, тих «сільських п'явок», що згодом самі виростають у багатіїв. Його п'єса «Не так пани, як підпанки» (1883 р.) цензурою була не допущена до сцени, близько 20 років перероблялася й урешті втратила первісний вид і свої художні якості.

До речі, і М. Кропивницький, і І. Карпенко-Карий були ще й талановитими акторами і, як, М. Старицький організаторами найкращих на той час труп. Такими ж акторами були й М. Садовський, П. Саксаганський, Г. Затиркевич-Карпинська, М. Заньковецька, М. Садовська-Барілотті, Г. Борисоглібська, А. Затиркевич та інші. Перші двоє з них також організували блискучі трупи. Українські театральні групи з великим успіхом виступали в Україні, а також у Петербурзі, Москві та по інших містах Росії.

Характерною рисою українського театру є синкретичність, постановки були немислимі без музичних і танцювальних елементів. Власне, класичний український театр був музично-драматичним. Перлиною української вокальної класики стали «Вечорниці» П.І. Ніщинського – музична вставка до «Назара Стодолі» Т.Г. Шевченка. Звідси пішла широковідома «Закувала та сива зозуля», тема якого – страждання козаків у турецькій неволі, їх прагнення до свободи. П'єса І. Котляревського «Наталка Полтавка» стала об'єктом натхнення багатьох музикантів. До сьогодні вона виконується в музичній обробці М.В. Лисенка. Він є основоположником української класичної музики.

Музична культура України на початку ХІХ ст. розвивалася за досить складних умов. Основними концертними осередками були поміщицькі маєтки. Деякі великі землевласники (В. Тарновський, Г. Галаган, Д. Ширай та ін.) мали свої симфонічні оркестри, оперні та балетні трупи, сформовані переважно з кріпаків. Інколи ними керували запрошені закордонні музиканти. Деякі з таких оркестрів існували й після скасування кріпацтва.

У розвитку музики значну роль відіграло відкриття університетів у Харкові та Києві. При харківському були музичні класи, в яких велася регулярна підготовка професійних кадрів. У Львові розвиток музичного життя поживило відкриття консерваторії.

Велике значення для подальшого розвитку музичного мистецтва мала нова українська література. Наприклад, вже твори І. Котляревського містили значну кількість пісень: п'єси ставилися з музикою. Котляревський започаткував багатовікову музично-театральну традицію. Композитори охоче обробляли музику до його п'єс. «Наталка-Полтавка» з музикою Лисенка, який 1883 р. написав увертюру, створив супровід для пісень, стала класичним твором. Отож музичну культуру України початку ХІХ ст. характеризують збирання творчих сил, перехід мистецтва на демократичні рейки. Наприкінці ХІХ ст. докорінно змінилося музично-концертне і театральне життя. Створюються оперні театри у Києві, Харкові, Львові. По великих і малих містах України організуються симфонічні концерти, музичні товариства, відкриваються філії Російського музичного товариства, а також товариства «Боян» (спочатку в Львові й по інших містах Західної України, потім у Києві).

Народність і реалізм продовжували залишатися основою творчості передових українських композиторів. Українська музика другої половини ХІХ ст. розвивалася під благотворним впливом творчості великих композиторів, які широко, залюбки використовували в своїх творах українську тематику й українську народну пісню. М. П. Мусоргський написав оперу «Сорочинський ярмарок», М. Римський-Корсаков створив опери «Травнева ніч» і «Ніч перед Різдвом» за творами М. Гоголя. П. Чайковський створив оперу «Черевички» (за Гоголем), увів мотив української народної пісні у свою другу симфонію. Елементи української народної музики зустрічаються в опері О. Бородіна «Князь Ігор». О. Даргомижський в основу своєї симфонічної фантазії «Український козачок» поклав українську народну танцювальну тему.

На західноукраїнських землях плідно працювали М. Вербицький, що створив симфонічні увертюри, хор «Заповіт», оперети «Підгіряни», «Верховинці», та С. І. Воробкевич – автор опери «Гнат Приблуда», оперет «Блудний син», «Новий двірник».

Відомий співак і композитор С. Гулак-Артемівський, друг Т. Шевченка працював у Петербурзькому оперному театрі. Тут 1863 р. вперше була

поставлена його чудова опера «Запорожець за Дунаєм», в основу якої лягли мелодії українських пісень. Композитор Г. Гладкий написав мелодію до «Заповіту» та інших віршів Т. Шевченка. Творив музику й український історик М. Аркас. Талановитий український композитор П. Ніщинський (1832–1896 рр.), один з основоположників української професійної театральної музики, написав «Вечорниці», які увійшли окремим сюжетом до драми Шевченка «Назар Стодоля». Хор з «Вечорниць» «Закувала та сива зозуля» став однією з найулюбленіших пісень наших людей.

Крім того, Ніщинський майстерно обробив для хору чимало українських народних пісень, з яких найкращими є історичні пісні «Козак Софрон», де оспівано боротьбу українських козаків з турками, і «Ой, гук, мати, гук» – про боротьбу українців проти польської шляхти.

У розвитку реалістичного українського музичного мистецтва другої половини ХІХ – початку ХХ ст. визначне місце належить великому українському композиторові, основоположникові української класичної музики М. Лисенку (1842–1912 рр.) Деякий час він навчався у Харківській гімназії, потім 1 рік – в харківському університеті, потім перевівся до Київського університету, працював і творив у Києві, далі вчився в Лейпцігській консерваторії, відвідував лекції Римського-Корсакова в Петербурзі.

Його творчість ґрунтувалася на українській народній пісні, піднесла на вищий ступінь всі музичні жанри. Він зібрав і опублікував сім збірників українських пісень для голосу з фортепіано, дванадцять збірників для хору з фортепіано і шість збірників обрядових пісень. Крім того, Лисенко записав музичний репертуар кобзаря Остапа Вересая і видав виконувани ним думи і пісні. Перебуваючи під великим ідейним впливом творчості Т. Г. Шевченка, композитор написав музику до 90 його поезій. Перу Лисенка належить низка симфонічних, оперних і камерних творів. Найбільш відомі його опери «Тарас Бульба», яка дістала високу оцінку Чайковського, «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», а також опери для дітей «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима й весна». Лисенко був видатним піаністом-віртуозом, талановитим

викладачем, вихователем низки видатних українських композиторів, великим знавцем української етнографії і фольклору, зачинателем вивчення української народної музичної творчості. Поряд з Лисенком працювали його талановиті сучасники – П. Сокальський, Л. Лаврівський, М. Калачевський, А. Вахнянин. Наприкінці століття з'явилася ще низка визначних імен – М. Матюк, О. Нижанківський, В. Сокальський, М. Аркас.

Отже, й на прикладі музичної культури України відзначаємо диференціацію (або спеціалізацію) різних сфер української культури (особливо в науці) і водночас – ускладнення самого культурного процесу, тобто більший взаємовплив і взаємодопомога різних галузей культури-фольклору, гуманітарних наук, літератури, живопису, музики та ін. Можливо, завдяки цьому також, не кажучи вже про величезні творчі потенції нашого народу, навіть за умов великодержавних обмежень і нерідко – прямих гонінь українська культура наприкінці XIX ст. досягла високого рівня. Очевидною умовою її повноправного подальшого розвитку було звільнення від національного й бодай послаблення соціального гноблення.

Таким чином в українському мистецтві XIX ст. відбивається характер духовних процесів, втілюються ідеї і проявляються тенденції, які характеризують українську культуру цього часу.

Українське професійне мистецтво демонструвало втілення ідеї національної самобутності, інтенсивний діалог з мистецтвом Європи і Росії та зв'язок з народною творчістю; характеризувалося наявністю класицизму, романтизму, реалізму, модерну; відзначалося розширенням жанрової системи, підвищеною увагою до соціальних проблем, історичної, побутової тематики, до відтворення моральних цінностей українського народу. Відбувалося формування митця нового типу, який має активну громадянську позицію, втручається в соціальні процеси, живе життям свого народу, намагається поліпшити його становище. Українське мистецтво цього часу розвивалося за відчутної підтримки українських меценатів.

Список рекомендованої літератури

1. Бойко О. Історія України/ О. Бойко. – Київ : «Академвидав», 2002. – 688 с.
2. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність/ О. Гнатюк. – Київ : «Академвидав», 2005. – 240 с.
3. Горелов М. Цивілізаційна історія України / М. Горелов, О. Моця. – Київ : Критика, 2005. – 489 с.
4. Історія України. Курс лекцій / під ред. М. В. Яцюка. – Харків : ХНАМГ, 2009. – 270 с.
5. Історія України : Словник-довідник/ під ред. М. В. Яцюка. – Харків : ХНАМГ, 2010. – 247 с.
6. Історія світової і української культури: підручник/ За ред. В. А. Греченко. – Київ : Літера ЛТД, 2005. – 464 с.
7. Кордон М. В. Українська і зарубіжна культура: Курс лекцій/ М. В. Кордон. – Київ : ЦУЛ, 2003. – 508 с.
9. Попович М. Нарис історії культури України/ М. Попович. – Київ : АртЕк, 2001. – 728 с.
10. Культурологія: учеб. пособие / Сост. О. И. Власенко. – Харьков : Парус, 2006. – 512 с.
11. Крип'якевич І. Історія української культури/ І. Крип'якевич. – Київ : Либідь, 2004. – 656с.
12. Політична історія України / Під ред. проф. В. І. Танцюри. – Київ : Політична думка, 2002. – 338.
13. Семененко В. І. Історія України/ В. І. Семененко. – Харків : Фолио, 2007. – 328 с.
14. Слабошпицький М. З голосу нашої Клію/ М. Слабошпицький. – Київ : Либідь, 2000. – 369.
15. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України/ Н. Яковенко. – Київ : Либідь, 2005. – 484.

Навчальне видання

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ
з навчальної дисципліни

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

*(для студентів денної, заочної і дистанційної форм навчання усіх фахових
спрямувань Університету)*

Укладач **ЯЦЮК** Микола Володимирович

Відповідальний за випуск *О. Л. Рябченко*

Редактор *О. А. Норик*

Комп'ютерне верстання *М. В. Яцюк*

План 2017, поз. 496М

Підп. до друку 07.06.2017

Друк на різнографі.

Зам. №

Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 9,0

Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002
Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 5328 від 11.04.2017 р.